

ETO: 32+008+81+82

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XXXIX. évfolyam, 2009. 3. szám

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ INTÉZET

Fő- és felelős szerkesztő:

Bence Erika

A szerkesztőbizottság tagjai:

Barótiné Gaál Márta (Szeged)

Juliane Brandt (München)

Dobrenoy-Major Mária (Brisbane)

Kartag-Ódri Ágnes

Mészáros Széchenyi Katalin

Németh Ferenc

Ózer Ágnes

Szilágyi Márton (Budapest)

Vincze István

Szerkesztőségi titkár:

Szántai Szerénke

Kéziratgondozó:

Takács Ilona

Kecskés Mária

Tördelőszerkesztő:

Csernik Előd

Angol tartalommutató és rezümék:

McConnell-Duff Márta

Szerb tartalommutató:

Andrić Edit

ETO-besorolás:

Csáky S. Piroska

A folyóiratban megjelent tanulmányokat a szerkesztőbizottság tagjai, illetve felkért szakemberek lektorálták.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

E számunk támogatói: a Tartományi Művelődési Titkárság,
a Nemzeti Kulturális Alap és a Szülőföld Alap

TARTALOM

	■ ■ <i>Elmélet – történet – kísérlet</i>	
Bényei Péter	A közösségi trauma irodalmi reprezentációja . . .	7
	■ ■ <i>Emlékezet: Kert és könyv</i>	
Rajzli Ilona	A népi gyógyászat nyelvi emlékei Lippay János <i>Posoni kert</i> című művében	20
Bertók Rózsa	Nemzetgazdák és nevelők	30
István Márta	Könyvtárak a múltban és a jelenben	43
	■ ■ <i>Műhely</i>	
Takács Izabella	A XVI. századi magyar kódexek Mária-prédikációi	55
Gaszó Hargita	Az irodalom és a jog differenciálódása Jósika Miklós <i>A szegedi boszorkányok</i> című regényében (II.)	68
Horváth Futó Hargita	Szöveg-kollégium (I.)	80
Petrik Emese	A lírai szubjektum (ön)teremtődése	90
	■ ■ <i>Szemle</i>	
Gruber Enikő	Van-e a vajdasági magyarságnak kulturális emlékezete? (<i>Bennünk élő múltjaink</i>)	98
Dudás Attila	Felelősségtani monográfia magyar nyelven (Szalma József: <i>A polgári jogi felelősség alapelvei</i>)	104
Várady Tibor	Otthonteremtőben a szülőföldön (Ifj. Korhecz Tamás: <i>Otthonteremtőben a szülőföldön</i>)	108
Janovics Mária	Helytörténeti kézikönyv (Pejin Attila: <i>A helytörténet-kutatás és -írás kézikönyve</i>)	110
Móra Regina	Ákácok alatt (Hózsza Éva: <i>A novella Vajdaságban</i>)	113
Petrik Emese	A tehetség: életforma (Hódi Sándor: <i>A tehetség kérdőjelei</i>)	117
	*	
Janovics Mária	Hogyan olvassuk ma Herceg János műveit?	122
Kocsis Lenke	Maps of occupation: A hódítás térképei	124

SADRŽAJ

	■ ■ <i>Teorija – istorija – eksperiment</i>	
Peter Benjci	Književna reprezentacija kolektivne traume . . .	7
	■ ■ <i>Sećanje: Vrt i knjiga</i>	
Ilona Rajšli	Jezički spomenici narodnog isceliteljstva u delu Janoša Lipajia pod naslovom <i>Vrtovi Požuna</i> . . .	20
Roža Bertok	Gospodari i vaspitači naroda	30
Marta Ištvan	Biblioteke prošlosti i sadašnjosti	43
	■ ■ <i>Radionica</i>	
Izabela Takač	Propovedi o Mariji u mađarskim kodeksima iz XVI veka	55
Hargita Gažo	Diferencijacija književnosti i prava u romanu Mikloša Jošike <i>Veštice iz Segedina</i> (II)	68
Hargita Horvat Futo	Tekstualni internat (I)	80
Emeše Petrik	(Samo)stvaranje pesničkog subjekta.	90
	■ ■ <i>Prikazi</i>	
Enike Gruber	Imaju li vojvođanski Mađari sećanja o ranijim kulturama? (<i>Prošlosti u nama</i>)	98
Atila Dudaš	Monografija učenja o odgovornosti na mađarskom jeziku (Jožef Salma: <i>Osnovni principi građansko-pravne odgovornosti</i>)	104
Tibor Varadi	Stvaranje doma u domovini (Tamaš Korhec mlađi: <i>Stvaranje doma u domovini</i>)	108
Marija Janovič	Priručnik o istoriji naselja (Atila Pejcin: <i>Priručnik za izučavanje i pisanje istorije naselja</i>)	110
Regina Mora	Pod bagrenjem (Eva Hoža: <i>Novela u Vojvodini</i>)	113
Emeše Petrik	Darovitost kao način života (Šandor Hodi: <i>Upitnici darovitosti</i>)	117
	*	
Marija Janovič	Kako danas iščitavamo dela Janoša Hercega? . .	122
Lenke Kočiš	Maps of occupation: Osvajačke karte	124

CONTENTS

	■ ■ <i>Theory – History – Experiment</i>	
Bényei Péter	Literary Representation of Communal Trauma	7
	■ ■ <i>Remembrance: Gardens and Books</i>	
Rajslí Ilona	Language Relics of Folk Medicine in the Work <i>Posoni Kert</i> by János Lippay	20
Bertók Rózsa	Economists and Educators	30
István Márta	Libraries in the Past and Present	43
	■ ■ <i>Workshop</i>	
Takács Izabella	Mary Sermons in Sixteenth Century Hungarian Codices	55
Gazsó Hargita	Differentiation between Literature and Law in the Novel <i>A szegedi boszorkányok</i> by Miklós Jósika (II.)	68
Horváth Futó Hargita	Textual-College (I.)	80
Petrik Emese	(Self)-Creation of the Lyric Subject	90
	■ ■ <i>Review</i>	
Gruber Enikő	Do Hungarians in Vojvodina Have Cultural Remembrances of Things Past? (<i>Things of the Past Living within Us</i>)	98
Dudás Attila	A monograph on responsibility in Hungarian (József Szalma: <i>The Fundamental Principle of Civil Legal Responsibility</i>)	104
Várady Tibor	Home-building in the Native Land (Tamás Korhecz, Jr.: <i>Home-Building in the Native Land</i>)	108
Janovics Mária	A handbook of local history (Attila Pejtin: <i>A Handbook of Researching and Writing Local History</i>)	110
Móra Regina	Under the robinia-tree (Éva Hózsa: <i>The Short Story in Vojvodina</i>)	113
Petrik Emese	Talent: a form of life (Sándor Hódi: <i>Question Marks Related to Talent</i>)	117
	*	
Janovics Mária	How do we read the works of János Herceg at present?	122
Kocsis Lenke	Maps of occupation: A hódítás térképei	124

821.511.141.09
821.511.141.09”18”

Bényei Péter

A KÖZÖSSÉGI TRAUMA IRODALMI REPREZENTÁCIÓJA

Literary Representation of Communal Trauma

A traumatikus tapasztalat irodalmi reprezentációjának a kérdései az elmúlt évek magyar társadalom- és irodalomtudományos érdeklődésében is előkelő helyre kerültek. A *Forradalmi és csataképek*, Jókai Mór – a szabadságharc lezárulta után csakhamar megírt – novellaciklusa kiválóan elemezhető a traumadiskurzusok kontextusában, hiszen a szöveg alkotó stratégiája, kompozíciója, műfaji-retorikai kódoltsága a kollektív trauma reprezentációjára irányul, s lényegében gyászmunkát kezdeményez: az egyes személyeket és közösségi lelketet ért sérülés feltérképezésére, a veszteséggel szembenzésre és ennek elengedésére vállalkozik. Tanulmányomban azokat a detraumatizációs műveleteket lajstromozom, amelyek a szöveg gyászmunkájában leginkább tetten érhetőek.

Kulcsszavak: Jókai Mór, történelmi trauma, kollektív emlékezet, gyászmunka, detraumatizáció

Jókai Mórt, a forradalmat és szabadságharcot a maga módján és a maga világában „végigharcoló” fiatal író személyében, lelkében gyaníthatóan nem érte komoly trauma a szó pszichológiai értelmében, de talán ebben sem lehetünk biztosak... Nagy kérdés, hogy van-e a léleknek olyan része, tartománya, amely részesül mások testi-lelki szenvedésében, átéli a közössége, saját szűkebb világa által megszenvedett borzalmakat. Ha hihetünk a jungiánus antropológia egyik alaptézisének, mely szerint habitusunkat, viselkedésünket, egész életfelfogásunkat, sorsunkat meghatározzák az évezredek során a lélekben felhalmozódó emberi tapasztalatok, olyan bevésődéseket hozva létre, melyek ösképként s lelki energiaként áthatják tetteinket, gondolatainkat, érzéseinket, akkor talán joggal feltételezhetjük, hogy az emberi lélek képes magába fogadni és mélyen átélni a környező világ, más emberek sorsfordító tapasztalatait, főként, ha abban ő maga is részesül. A háború borzalmaitól igen távol élő mai nemzedékek lelkének mélyén is ott húzódhatnak az apáink, nagyapáink, egyéb őseink által megélt szenvedések, melyek nem misztikus módon, de mégis rejtelmesen élnek tovább lelkünk „sötét”, tudattalan tartományaiban... S ha innen nézzük, mindenkor aktuális lehet Jókai műve, a *Forradalmi és csataképek*, mint minden szöveg, amely az egyéni-közösségi traumák gócpontjához vezet el bennünket. S ami persze számunkra most fontosabb: empatikus olvasóként elfogadjuk és elhiszük, hogy

a 26 éves, szinte pályakezdő Jókai – a nyelv és a teremtő fantázia közbejöttével, az irodalmi konvenciók, toposzok, mitikus allúziók erejével – tényleg képes volt átlépni személyes élményeinek korlátait, vagy az önmagában gyönyörködő nyelv és irodalmiság határait, és szövege elvezeti olvasóját egy háború okozta kollektív lelki sérülés világába, a közösségi trauma tapasztalatába, melyből így vagy úgy, de mindannyian részesülünk...

1. KOLLEKTÍV TRAUMA ÉS GYÁSZMUNKA („TITKOS FÁJDALMAKBAN SORVADOZ EZ A NÉP, HA ELMONDOM BETEGSÉGE EGYES KÓRJELEIT, TÁN LESZ ORVOS, KI AZOKAT MEGGYÓGYÍTSA”)

1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc majd egy éven át tartó intenzív háborús helyzetet teremtett a történelmi Magyarország területén, s mint minden hadi esemény, sokakat szembesített az emberi létező és az emberi társadalom sérülékenységgel, helyenként pedig – s ebből is sokat megmutat a *Csataképek* – a kultúra mélyén lappangó diabolikus erővel, az emberi természetben rejlő gonoszság démonaival. Következményeiben is jelentős átalakulást hozott, hiszen a szabadságharc bukása a magyar nemzet önállósági törekvéseinek sorsfordító, hosszú évtizedekre kiható bukását eredményezte, és egy meghatározott pályára terelte a magyar társadalmi-gazdasági folyamatokat. 48–49 mint sorsdöntő történelmi esemény tehát mindenképpen a traumatikus történelmi tapasztalatok közé sorolható, még ha jellegében, hatásában meg sem közelíti a holokausztot, amely a legradikálisabban negatív világtörténelmi katasztrófaként a kollektív traumáról zajló intenzív gondolkodást generálta – trauma-reprezentációk megalkotására, értelemadási kísérletek megírására készítette a túlélők és a történészek, a művészek és írók több generációját.

Jörn Rüsen, akinek a tanulmányára (*Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban*) visszatérő módon fogok hivatkozni, megkülönbözteti a normális, a kritikus és a katasztrófális-traumatikus történelmi tapasztalatot. Míg a „normális” történelmi események emlékezete beírható egy nemzet történelmi tudatát reprezentáló nagyelbeszélés narratív mintázatába, addig a „»kritikus« történelmi tapasztalat már nem illik bele egyszerűen a történelem értelmességének előre adott formáiba. Csak akkor értelmezhető, ha a történelmi kultúra eleve adott képességeit lényegesen átformálják”. (RÜSEN 2004: 1) Ezt a helyzetet radikalizálja a holokauszt jellegű, mindenfajta értelemadó műveletnek ellenálló esemény, mint katasztrófikus-traumatikus történelmi tapasztalat, amely „lerombolja a történelmi tudat arra való képességét, hogy az eseményeket értelmes és jelentéssel bíró narratívába tudja foglalni”, tehát „elnémul a történelem értelméről szóló beszéd”. (RÜSEN 2004: 1) Ha szigorúan vesszük a Rüsen-féle tipizáció kulcsfogalmainak definitív hatókörét, nyilván vissza kellene vonul-

tatnunk a traumatikus jelzőt a magyar szabadságharc vonatkozásában. De nem szükséges, s erre maga Rűsen is feljogosít bennünket, hiszen egyfelől jelzi, hogy „ez a különbségtevés persze mesterséges”, másfelől pedig bevezeti a „»határeset«-élmény” fogalmát, mellyel általánosító módon összegzi a még kritikus és a már traumatikus történelmi tapasztalat lényegét: „Ez a »határeset«-élmény a történelemben, amely nem engedi meg, hogy egy koherens értelmet hordozó narratívába lehessen belefoglalni. Itt kudarcot vall minden olyan kísérlet, amely a történelmi fejlődés értelmes fogalmait próbálja alkalmazni.” (RŰSEN 2004: 3) Ha felidézünk a Jókai-opusban életre hívott, gyakran kaotikus történeteket (leginkább *A Bárdy-család* vérfagyasztó jeleneteit, a *Szenttamási György* kisebb genocídiumokat reprezentáló epizódjait, vagy a csatajelenetek többségét), valamint a novellaciklus műfaji kódoltságának, a megszólalás nyelvi-retorikai regisztereinek rendkívüli heterogenitását, kitűnik, hogy a szerző kísérletet sem tesz koncepciózus, értelemadó-megbékítő narratíva létrehozására. (Erre *A kőszívű ember fiaiban* kerül majd sor, szűk két évtizeddel később.) Igaz, fel sem védődhet ez a lehetőség, hiszen a visszatekintő távlat kiengesztelő aspektusa még nem nyílt meg, az írás a még bennelétnek és a már utánáságnak átmeneti időszakában, tehát a traumatikus élmény egyszerre közvetlen és közvetett tapasztaltságában láttatja a relatíve (a holokauszthoz képest) kevésbé szörnyűséges, irracionális történelmi eseményeket.

Jókai novellaciklusa inkább a közösségi gyász-munka kezdeményezésére és – lehetőségeihez mérten – az elvégzésre vállalkozik: a sorstragédiát elszenvedett, a kollektív identitásában, valamint a közösséget alkotó egyének szintjén egyaránt traumatizálódott nemzet önmagára találásában igyekszik közreműködni az irodalmi szövegalkotás bevett stratégiáival. Nagy eséllyel, hiszen, Hayden White szerint, a fikciós reprezentációs eljárásokkal élő történelmi narratívák „lehetőséget biztosítanak a gyászra, mely egyedülként alkalmas a történelem terhének megkönnyítésére”. (WHITE 2003: 283)

A legfontosabb narratívaképző erő tehát nem a vigasz nyújtása vagy a bukás heroikus felmagasztalása lesz, ahogyan a Jókai-recepció írásainak többsége sugallja (ZSIGMOND 1924: 99–100; NAGY 1968: 53), hanem a veszteség mibenlétének a feltérképezése, az egyéneken és a közösségben dúló fájdalmak, indulatok színrevitele, szembenézés a megtörtétekkel, tehát a detraumatizáció eljárásaival elvégzendő gyász-munka végigvitele – az irodalmi reprezentáció nyújtotta lehetőségek maximalizálásával. Terapikus írásról van tehát szó, ahogyan inspiráló tanulmányában Fábri Anna fogalmaz: „az 1850-es, 60-as évekbeli Jókai-művek többsége részben vagy egészben terapikus írás: a közös élmény felidézése és értelmezése gyógyírt kínálhatott a sebzett nemzeti önérzetre, és enyhíthette a személyes veszteségek kínjait. [...] a közönséggel való – [...] – összhangot éppen 1850-ben közreadott elbeszéléseivel (a *Forradalmi és csataképek*, valamint az *Egy bujdosó naplója* kötetével) szerezte meg. E Sajó álnéven megjelentetett

könyvek [...] terapikus jellege tagadhatatlan, hozzá kell tenni azonban, hogy az önterápia szándéka éppily félreérthetetlen bennük”. (FÁBRI 1998: 25.)

Persze egy irodalmi szöveg tudatformáló, közösségi érzületet alakító erejének valódi hatóköre – terapikus hatása – mindig kérdéses, ugyanakkor vitathatatlan, hogy a közösségi trauma mibenlétének feltárása, a kollektív érzületek reprezentációja valóban csak a narratívaképzés terepében valósulhat meg. Úgy vélem, érdemes Fábr Anna felvetésének alaposabban utánajárni: mit is jelent valójában a „sebzett nemzeti önérzet”, hol is, kinek is fáj ez a talán soha nem gyógyuló, traumatikus seb? Hogyan is zajlik a terápia, ha az irodalom kínál „gyógyírt” rá?

„A gyász – írja Dominick LaCapra – lehetőséget ad a trauma feldolgozására és az élet újdoni birtokba vételére, azaz lehetővé teszi az újrakezdést.” (LACAPRA 2006: 92) A szöveg gyázmunkája – melynek tétje tehát, ismétlem, a komoly veszteséget elszenvedett egyén vagy közösség visszahozása az életbe, az elvesztett elengedése, a fájdalmak megélő feldolgozása révén – a mozaikos emlékezés–elbeszélés jelleget öltő detraumatizáció műveleteibe fonódik bele, s benső dinamikát, szervezettséget ad a szövevényes strukturáltságú írásnak.

A tét mindenesetre komoly, még ha fontos is hangsúlyoznunk, hogy „a traumatapasztalat pszichológiai, tehát csak az egyed szenvedheti el”. (HELLER 2006: 31) Ugyanakkor a közösségi trauma mégis felfogható kisebb-nagyobb személyes traumák, veszteségek összességéeként is, mint ahogy a közösségi ösztartozás-tudat gyengülése, sérülése is visszahat a konkrét egyéni életekre, identifikációs folyamatokra.

2. SZEMÉLYES TRAUMA – KOLLEKTÍV TRAUMA: ANALÓGIÁS MODELL („ELŐSZÖR MEGHALOK ÉN, AZUTÁN TE, AZUTÁN A HAZA.”)

A *Forradalmi és csataképek*ben reprezentálódó traumatikus tapasztalat és gyázmunka értelmezéséhez kiindulásként a személyes trauma leírásával, orvoslásával kapcsolatos teóriákat (elsősorban Judith Herman koncepcióját) fogom megidézni, hangsúlyozottan mint analogikus modellt, tehát az egyéni és a kollektív trauma hasonlóságaira és különbségeire ügyelve: egyszerűen azért, mert szélesebb interpretációs játékeret nyit meg a jelenség megszólaltatásához. Ezekhez léptetem be Dominick LaCapra, Kai Erikson és mások, legfőképpen Jörn Rüsen írását: ez utóbbi konkrétan a történelmi trauma-elbeszélések poétikájára koncentrál, leírása lényegében a Jókai-szöveg szerveződésének poétikai hálóját teszi megmutathatóvá.

2.1. *A traumatikus tapasztalat* („*most úgy vagyok, mintha szeretnék nem lenni*”)

Minden traumatikus esemény visszavonhatatlan, már-már orvosolhatatlan következménye a lélek súlyos sérülése: az emberi világ megszokott, lélekbe vésődött gondoskodó sémáit megsemmisítő, természetes védekező reflexeket felfüggesztő erőszakos esemény szétzúzza az én önmagáról és a világról kialakított képét, alapjaiban rendíti meg az egyén közösségi kötődéseit, a világban bennetartó, tájékozódást biztosító hiedelmeit, és hozzáférhetetlenné teszi minden „ösbizalom” forrását, az isteni rendbe vetett hitet. (vö. HERMAN 2003: 70.) Az egyéni traumák, egyedi szörnyűségeik ellenére, előre kiszámítható, pontosan jellemezhető pszichés sérüléseket hoznak létre (elfojtás, hallgatás, disszociáció, emléketörések, ismétléskényszer, közösségi kapcsolatok széthullása, intimitásra képtelenség stb.), így orvoslásuk, bármily nehéz is, modellszerű stratégiákra építhető.

A kollektív trauma, a közösségi sérülés helye azonban nehezebben felmutatható, hiszen itt az egyéneket eltérő módon és mértékben sújtó események a lelkeségnek mélyebb aspektusát, a nemzeti-közösségi identitástudatot hordozó entitást is érintik, ez az entitás is komoly sérüléseket, veszteségeket szenved el. A kollektív trauma szerkezetét egy esettanulmányban behatóan feltáró Kai Erikson hangsúlyozza, hogy a természeti katasztrófa sújtotta kisvárosi közösség (Buffalo Creek) egyénei nem csak személyes, egzisztenciális veszteségeket szenvedtek, hanem „a támogató közösség elvesztése miatt is súlyosan sérültek”. Hiszen megszűnt az a közösség, mely korábban „enyhítette a személyes fájdalmat, mely lehetőséget adott a társas intimitás megélésére, mely az összekötő hagyományok megőrzését szolgálta”, s a közös cselekvés katalizátora volt. (ERIKSON 1995: 188)

De vajon mi is az a közösségi (történelmi) trauma, ki az elszenvető és a folytonosan szenvedő, hol ragadható meg, hol a helye? Hogyan érhet egy nemzeti közösséget traumatikus sérülés? Hogyan mutatkoznak a tünetei, és milyen mechanizmusokon keresztül történhet az „orvoslás”?

Kérdéseim persze álnaivak, hiszen az irodalom és a pszichológia határvidékén felvirágzó, rengeteg nézőpontot és értelmezési modellt megmozgató trauma-tanulmányok, főként a holokauszt irodalmi-művészi reprezentációjának a kérdéskörével szembesülő írások bőséges választ kínálnak a felvetésre. Olyan válaszokat, melyek újfent megerősítik a Jókai-szöveg fontosságát, az irodalom – megszokott hatókörén túlmutató – szerepét a nemzeti sorstörténekek színrevitelében és kezelésében. Kisantal Tamás – aki a holokauszt reprezentációjának elméleti-gyakorlati kérdéseiről értekezik monográfiájában – a közösségi traumatappasztalat helyét, a nemzettest „lelki sérülését”, Jörn Rüsenhez hasonlóan, éppen a megrendült identifikáló narratívák szövegtestében jelöli ki:

„Traumatikusnak azt a (történelmi) eseményt nevezem, mely egy közösség számára nem integrálható problémátlanul valamilyen már adott identitásképző és -alátámasztó elbeszélésbe, mivel már maga az esemény megtörténte megkérdőjelezi egy ilyen narratívum létjogosultságát.” (KISANTAL 2006: 26) Ugyanezt emeli ki az irodalom és trauma egymást átható viszonyait elemző Menyhért Anna is: „a kollektív trauma (az egyéni traumához hasonlóan) lerombolja a közösségnek azt a képességét, hogy a történeteket egy a tagjai számára értelmes narratívába integrálja, s így a történelem részévé tegye.” (MENYHÉRT 2008: 8) Egy gondolattal továbblép traumatapasztalokat tipizáló tanulmányában Heller Ágnes, aki az élményt reprezentáló narratíva funkcióját kiterjeszti a traumatikus történelmi események értelmezésére („orvoslására”) is: „Szemben a strukturális trauma fogalmi értelmezésével, a történelmi traumát történetek elbeszélésével értelmezik.” (HELLER 2006: 10)

Az irodalmi szöveg tehát kétségtelenül alkalmas lehet arra, hogy elvezessen a kollektív trauma – a közösség valamennyi tagjában ott élő – „helyéhez”, hiszen a közösségiség érzetét folyton tápláló, ezernyi mozaikból összeálló narratívákban él egy nemzet lelkisége. A Jókai-novellaciklus reprezentációs műveletei (a narrátori hang közösségi kiterjesztése, mediátori funkciója; az egyedi eseményelbeszéléseket átható általánosító-antropologizáló tendenciák; archaikus műfaji sémák aktualizálása; az erősen retorizált nyelvhasználat; a megszólalásmód regisztereinek állandó változtatása; a teremtett világ részleteiben reális, alapjaiban irreális-numinózus aspektusainak színrevitele stb.) végső soron úgy cselekményesítik a nemzettesten traumatikus sebet ejtő eseményeket, hogy a veszteségek kíméletlen, emóciókkal áthatott és a befogadásban újraélhető felmutatásán túl mégiscsak demonstrálják a túlélés zálogát: a közösségiség meglétét és/vagy visszanyerhetőségét. Hiszen a traumatikus lelki seb, mely elnémitja a beszédet, csak a beszédben, csak a fájdalomnak testet adó szavak közbejöttével léphet a gyógyulás útjára.

De hogyan is jellemezhető konkrétan a kollektív lelki sérülés lényege és orvoslása? A válasz sokat elárul a Jókai-novellaciklus (minden kollektív traumát feldolgozó elbeszélés) gyász munkájának a tétjéről.

Dominick LaCapra behatóan tárgyalja a történelmi trauma következményeit, és az „után” lehetséges forgatókönyveit: a *hiány* és a *veszteség* értelmező metaforáinak bevezetésével térképezi fel a közösségi trauma néplélektani hatásait. A „hiány” tapasztalata a személyes trauma legrosszabb következményeivel analóg állapotot idéz(het) elő a közösségi tudatban: az identitást korábban szavatoló költelések eltűnnek, a „hiány egy abszolútumnak a hiánya” lesz, mely „általánosságban a végső alapokat érinti, nevezetesen a metafizikai alapokat” (LACAPRA 2006: 90), a megszakadt folytonosság pedig a továbbélés, a továbblépés elől zárja le az utakat a közösség számára. A „hiány-tudat” nem más, mint a közösségi szorongás és a melankolikus benuultság állapota, mely az áldozat-lét kizárólagos-

ságába menekülve a tehetetlenség állandósult ürességében tartja a közösséget, a kollektív identitás legfontosabb motorját, a közös cselekvést bénítva meg.

A „veszteség” tudata ezzel szemben konkrét tárgyat ad a szorongásnak, megnevezi és időben-térben elhelyezi azt az eseményt, amely a múltban a veszteségeket okozta. (LACAPRA 2006: 91, 93) A hiányt tehát, mely minden történelmi trauma evidens velejárója, veszteséggé kell változtatni a gyászmunka közbelépésével, hiszen „bizonyos fantomok, amelyek megszállják a szelfet vagy a közösséget, csak akkor űzhetők el a gyással, ha történelmileg elvesztett másként megkülönböztetjük és megnevezzük őket”. Mindez azért mehet végbe sikerrel, mert „a hiány nem egy esemény, és nem utal időre (múltra, jelenre vagy jövőre) sem. Ezzel szemben az elmesélhető veszteségek színhelye a történelmi múlt, csakúgy, mint azon specifikus lehetőségeké, amelyek feltehetőleg reaktíválódnak, újrendeződni és alakulni fognak a jelenben vagy a jövőben”. (LACAPRA 2006: 92, 90)

A hiány és veszteség élménye, a két állapot állandó oszcillálása a *Csataképekben* megidézett világ történéseinek, kollektív tudatábrázolásának visszatérő motívuma: a narratori megszólalások gyakorta demonstrálják a bukás visszavonhatatlansága miatti üresség, dermedtség állapotát, ám lényegében a szabadságharc legkülönbözőbb eseményeit cselekményesítő, a megéltétség különféle (hétköznapi és numinózus, konkrét és archetipikus) regisztereit reprezentáló novellafolyam részben újrajátszatja, részben viszont kontextualizálja, feldolgozza a megtörténtekeket, így térben és időben, lépésről lépésre el is távolítja a történéseket a jelentől, orvosolható veszteséggé formálva őket.

LaCapra szerint a veszteségre vagy a történelmi traumára kétféle válasz adható: az első az „acting-out”, a második az átdolgozás. Míg az újrajátszás a negatív tapasztalatok folytonos újraélésének, tudatos-tudattalan felidézésének a folyamatként, mint korábban idéztem, a „végtelen melankóliában ölthet testet”, s „vég nélküli, kvázitranszcendentális fájdalomba olvad” (LACAPRA 2006: 93), addig az átdolgozás már a gyászmunka sikerességét szavatolja. A két folyamat, reprezentációs mód azonban elválaszthatatlan egymástól, s részben ebből adódik, hogy a traumatikus seb soha nem tűnik el nyomtalanul: „a traumatikus veszteségek esetében – írja – az áldozatok számára az »acting-out« lehet az átdolgozás szükséges feltétele. A múlt általi megszállottságot soha nem lehet teljesen legyőzni vagy meghaladni, a feldolgozás legfeljebb bizonyos távolságot vagy kritikus távlatot tud biztosítani, ezt különleges nehézségek árán meg lehet ugyan szerezni, de nem lehet egyszer és mindenkorra elérni.” (LACAPRA 2006: 93)

A veszteségek rendületlen számbavétele (a gyászmunka) tehát megnyitja a lehetőségét a letűntek romjaitól induló újakezdesnek, sugallják LaCapra hosszasan citált gondolatai és Jókai novellaciklusa, s e gyászmunka terepe akár az irodalom, a narratívába foglalás, a kibeszélés lehet.

2.2. Traumatikus emlékek gátoltsága – hallgatás, befagyott szó („Reszket kezemben a toll, szívem elfogódik, sírhatnám.”)

Ám ez a kibeszélés, ez a megszólalás nem könnyű feladat, jól mutatja ezt a személyként elszenvedett traumatikus sérülés másik fontos következménye: a hallgatás állapota, a lélekbe fagyott emlékek szótlansága. Az erőszakos események áldozataira több okból fonódik rá az elnémulás bilincse. Egyfelől a lélek ösztönös védekezési reflexe a törlés, az elfojtás, a megneemtörtétség tudatállapotának kialakulása, amely önmagában is súlyos gátat szab a gyógyulásnak, folytonos emlékbetörések, ismétlési kényszerek formájában köszön vissza, újra és újra. (vö. HERMAN 2003: 50–69; MITCHELL 1999) Erre terhelődik rá a közösségi-társadalmi nyomás, mely mind a személyes, mind a kollektív trauma esetében az elfordulásban és a továbblépésben érdekelt, tehát a hallgatás mellett teszi le a voksát, ösztönös védekezésből, az embert fenyegető irracionális erőktől való babonás félelemből. A harmadik gát a traumatikus esemény narrativizálása előtt a nyelv hiánya, a fogalmi készlet esendősége, hiszen, írja Judith Herman „a traumás emlékeknek nincs se szóbeli narratívumuk, se kontextusuk”. (HERMAN 2003: 55) A traumát elszenvedettet megkísérti a nyelvvesztés réme, az élmény-reprezentáció ellehetetlenülése, amely tovább fokozza az amúgy is alapjaiban megrendült én-struktúra dezintegrációját.

Hasonló a helyzet a kollektív trauma esetében is, ám a traumát színre vivő elbeszéléseknek értelemszerűen más síkon kell megtörnnie a hallgatás csendjét. Ami ugyanis az egyéni traumát átéltek esetében elfojtásként, ösztönös törlésként jelentkezik, az a közösségi trauma esetében, paradox módon, éppen az „egyszerű” fel-nem-ismertségben eredményezhet hallgatást, ez válhat a kibeszélés gátjává. Annak fel nem ismerése, hogy a háborús események nem csak személyes veszteségeket okoztak, nemcsak a nemzetállami önállóság létét kérdőjelezték meg, de ellehetetlenítették a közösséget összetartó kötelékek alapjait is, ami már egyéni identitásában is fenyeget minden átélőt. Ráadásul a sérülés mibenlétének fel nem ismertsége különösképpen fenyegető jelenség egy olyan nemzet esetében, melynek „tagjai”, az adott történelmi helyzetben egymás ellen (is) harcoltak, tehát egészen eltérő pozícióból élték meg a történéseket.

A hallgatás megtörésének, a közösség egészét megmozgató emlékezeti munkának komoly tétje van: a kollektív traumának ugyanis a legfontosabb vonása, hogy nem hirtelen csap le, hanem egy hosszabb folyamat eredményeként, különösebben látványos „tünetek” nélkül fejtí ki az identitást ellehetetlenítő hatását. „Kollektív traumán egy olyan csapást értek – írja Erikson – mely a közösségi élet alapszerkezetét érinti, az embereket összekötő kötelékeket károsítja, gyengíti az összetartozástudat élményét. A kollektív *trauma lassan és alattomosan fejtí ki a hatását az átélők tudatában, egyáltalán nem jellemző rá váratlan bekövetkezés, ami általában a trauma fogalmához társul a köztudatban. De ez ugyanúgy a*

sokkhatás egy formája, folyamatos tudatosulása annak, hogy a közösség mint a támogatás hatékony formája és az egyéni identitás fontos része megszűnt létezni. A »mi« nem fogja többé egybe a közösségi test összeillő, egybekapcsolódó részeit. [...] És ha közösségi keretek többé-kevésbé felszámolódtak, [...] akkor az emberek úgy látják, hogy képtelenek energiát fektetni a közösség újraélesztésébe. Úgy érzik, hogy hitük, kitartásuk, ragaszkodások, érzéseik kiüresedtek.” (ERIKSON 1995: 188)

A dezintegrálódott közösségi identitás újrendezéshez szükséges energiák mozgósításának, a sikeres közösségi gyázmunka keresztülvitelének elengedhetetlen feltétele tehát a kibeszélés, mely az emlékezeti-munkában, a retraumatizációban és a kollektív diskurzus kezdeményezésében ölthet formát. Jókai novellaciklusában mindhárom művelet tettenérhető.

A rövid távú emlékező elbeszélés, a *kommunikatív emlékezés* egyik fő célja, hogy részleteiben rögzítse a megtörténtség tényét, az események sodrában egymásnak feszülő tendenciák mibenlétét, a hétköznapi és numinózus, a heroikus és kisszerű aspektusait a történéseknek, s feltérképezze a bennelét, az érintettség eltérő mivoltát és érdekeltségi köreit is. A *retraumatizáció*, tehát a traumatizáló események kiváltása és újraélése az esztétikai kommunikáció közegében, már erőteljesebben emocionális regisztereket mozgat meg: sokkolja azokat is, akik így vagy úgy távolmaradtak az események fő sodrától, s ezáltal közös elszenvedés élményévé teszi a megélt eseményeket.

A retraumatizáció jelensége nem ismeretlen a trauma-szakirodalomban. Jörn Rüsen szerint a traumatikus történelmi tapasztalatok reprezentációjakor két véglet érdemes elkerülni: míg a hallgatás, az elhallgatás elfojtó stratégiái misztifikálják, s végeredményben kivezetik a történelem területéről az eseménysort, addig a detraumatizáció bevett szemlélet- és írásmódjai túlságosan is racionális módon szelidítik meg az események traumatikus – tehát a kéznél lévő kulturális-társadalmi védekező mechanizmusokat felfüggesztő – minőségét. Az anonimizálás (sors, démoni erő, mint elkövető), a kategorizálás (mely a traumát a megérthető történések közé sorolja), a normalizálás (feloldja a történetek destruktív jellegét, hangsúlyozva, hogy az ilyen események újra és újra, mindenütt megeshetnek, ismétlődnek), illetve az esztétizálás, a teleologizálás, a metahistorikus reflexió detraumatizációs műveleteit lajstromozza Rüsen. (RÜSEN 2004: 10–11) Helyette a retraumatizációt, a másodlagos traumatizálást javasolja, mely a történetírás művelési módjainak poétikai tágítását, egy újfajta történelmi narráció megalkotását jelenti, amelyben „az elbeszélte traumatikus események nyomot hagynak a történészek értelmező munkáját irányító jelentésmintákon is”. (RÜSEN 2004: 13) Rüsen tematikai, poétikai, ideológiai aspektusokat egyaránt érintő javaslatai kiváló értelmező szempontrendszerként kínálnak a *Forradalmi és csataképek* írásmódjának, reprezentációs eljárásainak, tematikai és kompozíciós megoldásainak a feltáráshoz, melyek kimerítő alkalmazására a szorosabb szövegelemző tanul-

mányban kerül majd sor. Itt csak néhány mozzanatot emelek ki, azokat, melyek szembevető módon közreműködnek a Jókai-szöveg retraumatizációs műveleteiben: „Az elbeszélésnek fel kell adnia a maga zártságát, az események láncolatának sima követését” [...] „Az anonimizálás helyett világosan meg kell mondani, hogy mi történt, a nyers tényyszerűség sokkoló leplezetlenségével.” [...] „A helyett, hogy normalizálnánk a történeteket nyugtalanító voltak feloldása céljából, meg kell őrizniük »a kivétel normalitása« emlékét. Emlékeztetni kell a szörnyűségre a mindennapi élet vékony burka alatt, »a gonoszság banalitására« [...] „A történelmi értelmezésnek moralizálás helyett jeleznie kell a morál határait, vagy inkább belső törékenységét.” (RÜSEN 2004: 14–16)

Bár a legkevésbé irodalmi szövegekre vonatkoztatható, mégis elgondolkodtató Rösen azon megjegyzése, mely szerint „a metahistorikus reflexió végül át kell, hogy vegye a történelmi tapasztalat nyugtalanító elemeit a maga traumatikus dimenzióival, és *át kell vinnie ezeket a fogalmak és koncepciók elvontságába*”. (RÜSEN 2004: 16) A közösségi reprezentációt hordozó fogalmak érvényvesztése ugyanis, mely természetes módon következett be 48–49 eseményei (és a reformkor történései) után, azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a kollektív traumák következményeként létrejövő „bomlasztó hatású kiscsoportok” (ERIKSON 1995: 189) az események következményeit más és más módon megélő, védekező emberi társulások nem találnák meg a közös nyelvet az események termékeny feldolgozásához.

Kollektív diskurzust kell kezdeményezni tehát, amely „fogalmi hálót” teremt, szavakat, kulcsmetaforákat ad a társadalmi-közösségi nyilvánosság aktivizálásához, a közös értés kereteit teremti meg a gyász munkához és így a közösségi újjáéledés zálogául szolgálhat. Ez nem könnyű feladat, még azon szövegek számára sem, melyek az értekező próza kognitív nyelvén tesznek kísérletet erre: jó példa Kemény Zsigmond hideg fejjel megírt helyzetelemzésének, a *Forradalom után*nak a fogadtatása, melyet sok kritika ért, s melynek eszméi – ahogy pályaképirója megjegyzi – „sok helyt inkább megzavarták, mint megnyugtatták a nemzetnek ingerlékeny kedélyhangulatát”. (PAPP 1923: 31)

Mary Fulbrook több jelenségre bontja a kollektív emlékezet fogalmát, azért, hogy a közösségi emlékezet alanyának, egyéni és közösségi identitások között ingadozó mibenlétének megfoghatóbb entitást adjon. A kollektív emlékezet aktiválódásának egyik rétegében, írja „az úgynevezett múltból szóló »kollektív konverzáció« található: a nyelv, a beszélgetés által használt kifejezések, a kérdések és a sztereotíp válaszok stb. Autentikus személyes emlékekkel csak azok rendelkezhetnek, akik átélték a szóban forgó eseményeket, azok viszont, akik nem voltak jelen, vagy nem éltek abban az időben, egyrészt a »kollektív emlékezet«, vagyis a szóban forgó tapasztalatok elképzelt rekonstrukciói által lehetnek résztvevői a dolgoknak, másrészt úgy, hogy bekapcsolódnak az ezekről zajló »kollektív diskurzusba«”. (FULBROOK 2001: 208)

Az irodalmi szövegek, így Jókai opusza más regiszteren segíthet ebben a folyamatban, mint az értekező prózai szövegek: tematizálja a kibeszélendő események körét, megmutatja az érzelmi leterheltség gátjait, közös szavakat ad a kibeszélhetetlen egyéni élményekhez, tehát a kommunikáció felszabadításában juthat kulcsszerephez. Közvetetten maga Fulbrook is utal a kollektív emlékezet „képiségre”, a történeti képekre, melyek a narratív emlékezések diskurzuskezdeményező szerepére utalnak: „Elképzelhető tehát, hogy valóban helyénvalóbb »kollektív emlékezet« terminus helyett a »történelmi képek« és a »kollektív diskurzus« kifejezéseket használni.” (FULBROOK 2001: 208)

2.3. *A terápiás modell („Tudnám remélni, hogy újra felvirulandsz”)*

Judith Herman a trauma-áldozatok, a poszttraumás stressz-zavarban szenvedők orvoslásának háromlépcsős modelljét vázolja munkájában, melyben a gyógyulás alapvető szakaszai a következők: első lépés a biztonság (támogató környezet) megteremtése, a második a trauma történetének részletekbe menő rekonstrukciója, lényegében egy olyan elbeszélés megteremtése, amely a traumás emléket szervesen beilleszti a túlélő élettörténetébe. Harmadik lépésben zajlik a túlélők és a közösségük közötti kapcsolat helyreállítása, a mindennapi életbe történő visszakapcsolódás. (HERMAN 2003: 15, 188) Természetesen a kollektív trauma esetében szóba sem kerülhet ilyen szisztematikus orvoslás, hiszen nincs kézzelfogható áldozat (hacsak súlyos egyéni trauma nem lett a következménye – a holokauszt esetében ez evidens), nem léphet fel közvetlenül terapeuta, s az író, aki az irodalmi nyelv médiumában szólal meg, maga is érintett az eseményekben. Az írás médiuma azonban mégiscsak terápia, a kollektív trauma esetében az egyetlen terápia, s ahogy egy nemzet identitása maga is narratívák hálójából áll össze, minden írás a maga módján törekedhet erre. Ezért úgy vélem, az analógiás modell itt is helytálló lehet, főként, ha a háromlépcsős terápia főbb mozzanataira ügyelünk, melynek kulcsmozzanatai a következők: az eseményelbeszélés részletes, naturális, az emocionális átélés pillanatnyi érzeteit is magában foglaló megalkotása; a sokkhatás újraélése (retraumatizáció), mint a tisztánlátás megteremtődésének egyik lehetséges diszpozíciója; a bosszúvágy vagy a szégyen- és büntudat feldolgozása, amely egyben a felelősség és elszenvettség határainak a tisztázását is jelenti; a közösségiség helyreállításának fontossága.

A legtöbb mozzanatot a Jókai-szöveg szorosabb interpretációjában bontom majd ki, itt most egyetlen aspektusra, a szöveg létrejötté, kommunikatív beágyazottsága és terapikus hatása szempontjából talán legfontosabb szempontra utalok, mégpedig a közösségi elszenvetés aspektusára. „A történelmi trauma esetében lehetséges, hogy behatároljuk a traumát okozó eseményeket” – írja LaCapra (LACAPRA 2006: 95), s mondata azt sugallja, hogy a történelmi-közösségi traumák eredményesebben orvosolhatók, kezelhetők, mint a személyes, a psziché

széthullását eredményező traumák. Hasonló megállapításra jut Virág Teréz, aki szerint „szemben az egyénileg átélt pszichotraumákkal, melyek időben, térben, eseményeikben igen változatos képet mutatnak – a kollektív traumák jól követhetők és felismerhetők a beteg tünetrendszerében”. (VIRÁG 1993: 23)

Tisztában vagyok vele, hogy LaCapra mondata és a belőle leszűrt konzekvencia szöges ellentétben áll a korábban mondottakkal. Hiszen az egyén által megélt traumák „eseménye” egyértelműen kijelölhető, míg a közösségi traumák inkább egymást követő események láncolatának következtében mennek végbe, amelyek „külön-külön és együttesen, különféle módokon és mélységekben traumatizálják a közvetlenül érintetteket és környezetüket”. (ERŐS 2007: 17) A kiváltó történések tehát széttartó helyeken játszódnak, sokszor áttekinthetetlen, időben elhúzódó mechanizmusokban realizálódnak, az azokat rögzítő beszámolók utólag nehezen kontrollálhatóak (így a tényekkel szemben akár „letagadhatóak” – lásd holokausztagadó narratívák sokaságát).

Kulcsfontosságú momentumává válik azonban a közösségi elszenvedés mozzanata, mely tágabb kontextusba helyezi a történéseket, mindenképpen árnyalja a szörnyűség egyedi módon megélt, irracionális, érthetetlen, saját magából és a közösségből végzettszerűen kiszakító aktusát: a közösségiség, mint a gyógyulás forrása, már a kezdetektől, az elszenvedés pillanatától adott. „Van olyan, hogy közös emberi sors” – írja Heller Ágnes. „Az ember érezheti magát tehetetlennek, kiszolgáltatottnak, szabadságtere beszűkülhet, de ha mindez körülötte másokkal is megtörténik, ha közös sorsról van szó, akkor nem sebződik meg gyógyíthatatlanul a lélek, nem semmisül meg, még ideiglenesen sem, az ember személyisége.” (HELLER 2006: 29) A történelmi trauma tehát önmagában is egy közösségi élmény, egy közös sors megszenvedése, amely, miközben kaotikus állapotokat teremt, természetes módon erősíti meg a korábban talán lazább (vagy, mint a magyar reformkor esetében, az amúgy is átalakulóban lévő) közösségi kötődéseket. „Nem a szerencsétlenség megtörténte erősíti meg az embereket közösséggé forrasztó kapcsolatokat, hanem az, hogy a megosztott élmények válnak közös kultúrává, a rokonság forrásává.” (ERIKSON 1995: 190)

Ez a mozzanat kulcsfontosságú terapeutikus elemmel vértézi fel az eseményeket reprezentáló szövegeket. Heller szerint a közösségi trauma-elbeszélések a szégyent, a leküzdhetetlen külső erő romboló-megalázó hatásaként előálló vereségtudatot büszkeséggé képesek alakítani. Nem heroizáló-tragizáló aktusként, nem a vereséget más síkon győzelemnek nyilvánító törekvésként, hanem a közös elszenvedés összetartó erejének aktivizálásával. „A kollektív trauma elbeszélése minden esetben könnyíti a szégyenen, gyakorta el is temeti, s előfordul, hogy büszkeséggé változtatja. Minél jobban elterjed egy kollektív trauma-elbeszélés, annál kevésbé szégyellik magukat a traumatizált közösség tagjai.” (HELLER 2006: 33) A gyász munka sikerességének gyaníthatóan ez lehet a záloga a Jókai-novellaciklus esetében.

IRODALOM

- ERIKSON, Kai 1995. *Notes on Trauma and Community* = Cathy CARUTH (szerk.) *Trauma. Explorations in Memory*, Baltimore-London 183–201.
- ERŐS Ferenc 2007. *Trauma és történelem* = E. F., *Trauma és történelem*, Budapest
- FÁBRI Anna 1998. *Élmény, emlékezet, értelmezés* (Jókai-művek a forradalomról és szabadságharcról) = *Kortárs*, 8. szám, 25.
- FULBROOK, Mary 2001. *A német nemzeti identitás a holokauszt után*, ford. Valló Zsuzsa, Budapest
- HELLER Ágnes 2006. *A trauma szégyene, a szégyen traumája* = H. Á., *Trauma*, Múlt és Jövő, Budapest, 7–43.
- HERMAN, Judith 2003. *Trauma és gyógyulás*, Budapest, ford. Kuszig Gábor és Kulcsár Zsuzsanna
- KISANTAL Tamás 2006. *Egy tömegmészárlásról mi értelmes dolgot lehetne elmondani* Jyväskylä.
- LACAPRA, Dominick 2006. *Trauma, hiány, veszteség* ford. Gyimesi Júlia = *Café Babel*, 53. szám, 89–97.
- MENYHÉRT Anna 2008. *Elmondani az elmondhatatlant: trauma és irodalom*, Budapest
- MITCHELL, Juliet 1999. *Trauma, felismerés és a nyelv helye* = *Thalassa* 2–3. szám, ford. Pándy Gabi és Hárs György Péter
- NAGY Miklós 1968. *Jókai. A regényíró útja 1868-ig*, Budapest,
- RÜSEN, Jörn 2004. *Trauma és gyász a történelmi gondolkodásban* = *Magyar Lettre Ősz* ford. Karádi Éva
- PAPP Ferenc, 1923. *Báró Kemény Zsigmond II.*, Bp.
- ZSIGMOND Ferenc 1924. *Jókai*, Budapest.
- VIRÁG Teréz, 1993. *Kollektív trauma – egyéni öngyógyulás* = A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tudományos előadásai az 1991–92. évben, szerk., Lukács Dénes, Budapest, 23–34.
- WHITE, Hayden 2003. *A modern esemény* = KISANTAL Tamás (szerk.), *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Budapest, 265–286

Literary Representation of Communal Trauma

In the recent past, issues of literary representations of traumatic experience have also aroused the interest of social and literary sciences in Hungary. The short story cycle *Forradalmi- és csataképek* (Pictures of Revolution and Fight) that Mór Jókai wrote shortly after the close of the War of Independence is well suited for analyses in the context of trauma discourses, since the strategy, composition and code of rhetoric and genre are oriented towards the representation of a collective trauma, and initiate stages of grieving: mapping of the trauma that befell both individuals and the communal spirit, facing the loss and releasing the grief. In my study I make a list of those detraumatizing actions that are most obviously detectable in the grief process included in the text.

Keywords: Mór Jókai, historical trauma, collective remembrance, grief process, de-traumatization

811.511.141"16":61:39

Rajslí Ilona

A NÉPI GYÓGYÁSZAT NYELVI EMLÉKEI LIPPAY JÁNOS *POSONI KERT* CÍMŰ MŰVÉBEN

*Language Relics of Folk Medicine
in the Work *Posoni Kert* by János Lippay*

Az írás a népi gyógyászat nyomait kutatja a 17. századi jezsuita tudós botanikai művében. A népi gyógymódok vizsgálatában főleg az emberi betegségek állnak a vizsgálatás előterében, de a kerti környezet megelevenedő élővilágának egésze figyelmet érdemel. A szövegek elemzésekor a legnagyobb hangsúly az archaikus nyelvi jelenségek és a hiedelemelemek jelenlétére került.

Kulcsszavak: Lippay János, Posoni kert, népi gyógyászat, archaikus nyelvi jelenségek, hiedelemelemek

BEVEZETÉS

Lippay János műve korának jelentős botanikai enciklopédiája volt; a három különböző témájú kötet¹ anyaga gazdag művelődéstörténeti, nyelvtörténeti korpusz, emellett pedig betekintheünk a korszak hiedelemvilágába, a növényekhez, a mindennapi élethez fűződő „hivatásos/hivatalos” és népi tudás, ismeret sokféleségébe, így a népi gyógyászat ősi formáinak továbbélését is tetten érhetjük benne.

A népi gyógyítás területe főképpen néprajzi és orvostudományi szempontok alapján közelíthető meg. Esetünkben a történetiség szempontja is fontos, hiszen az 1660-as években² megjelent kertészeti mű történeti adatai rendkívül sok területen megvilágíthatják a mai népi orvoslás elemeit is.

A néprajznak a népi gyógyítással foglalkozó fejezete a népnek a betegségekről való felfogását és azok gyógymódjait tárgyalja (vö. MAGYAR NÉPRAJZ 1990; 693). A népi gyógyítás egyben a néphitnek a része is, amelyben elválaszthatatlanul keverednek a hiedelmek és a tudáselemek; „az ember világképét felépítő hiedelmei és tudása, melyet a mindennapi praxis által sajátít el, az, ami segíti, hogy igazodjon környezetéhez”. (HOPPÁL 2006; 10) A hiedelem és tudás összefonódottsága jól érzékelhető Lippay szövegeiben is.

¹ I. = Virágoskert; II. = Veteményeskert; III. Gyümölcsöskert

² Az első könyv Nagyszombatban, a második Bécsben jelent meg 1664-ben. A harmadik könyvet halála után, 1667-ben adták ki Bécsben. A második kiadás 1753-ban jelent meg Győrben Streibig János Gergely könyvnyomtató költségén.

Az eddigi gyűjtések a néphitadatokkal vegyesen kerültek adatolásra, hiszen a gyűjtőket elsősorban az ún. mágikus gyógy módok érdekelték. Ezzel szemben Lippay kertészeti művében a nyelvi, nyelvtörténeti szempontokat is fontosnak tartottuk, és kiemeltük azokat a szöveghelyeket, ahol keverednek a hiedelmek és a tudáselemek. Lippay mindig kellő szkepticizmussal írja le az általa különösnek tartott gyógyítási módot, rítust; de kora jó krónikásaként azért lejegyzí, megőrzi. Szinte minden alkalommal jelzi, hogy csak közvetítője az illető gyógy módnak (leginkább a *némellyek* személytelen alanya való utalással), más esetben hozzáteszi, hogy: *De ebben keveset bízom.* (II/83³)

A népi gyógyászat elemei rendkívül nagyszámú és igen változatos szövegkörnyezetben fordulnak elő a *Posoni kertben*. Ezt a nagy mennyiségű anyagot részben az egyes betegségek felől, másrészt pedig az egyes növények gyógyító hatásának bemutatásával lehet megközelíteni. Megjegyezhetjük, hogy Lippay a növények káros, hátrányos hatásait ugyancsak felsorolja; jóllehet nem orvos, s a könyvet sem ezzel a céllal írta, lelkiismeretesen átad minden tudást, melyet a növényekkel kapcsolatban összegyűjtött.

AZ EMBERRE VONATKOZÓ NÉPI GYÓGYÍTÁS

Az etnomedicina területén ritka betegségnevek, archaikus elnevezések is előfordulnak az anyagban⁴.

Csúz – „*tüzes folyosók*”. Az egres gyógyhatásának leírásában figyelemreméltó magának a betegségnek a körülírása: „*A' fel-gyúladt tagra-is, kivált- képpen a' tüzes folyosókra, avagy Csúzra, nagy haszonnal kötik.*” (III/222)

Égés – a megégetett testrész gyógyítása. „*Ha a' káposztának gyökerébül hamut égetnek, és azt tyukmony fejérével öszve-keverik, és reá-kötik, meggyógyítja az égést; akár forró víztül, akár tűztül legyen.*” (II/131)

Étetés – 'mérgezés'. „*Ha az étel előtt két száraz diót, három fügét, húsz ruta levelet egy kevés sóval öszve-törsz, s' úgy eszed; étetéstül ne félj azon napon.*” (III/209)

Farzsába – az isiász korabeli elnevezése. A málna levele is rendkívül sokféle gyógyhatású: „*A' farzsába-ellen-is jó, ha meg-törvén kenik véle. Az Sz. Antal tűzét-is meg-ölttya.*” (III/228)

Főfájás. Gyógyítása a néphit egy gyakori elemével kombinálódik: „*A baraczk magot ha Rósa eczetben s' olaiban meg-főzik, (némelyek pók-hálót-is tesznek-*

³ A szövegolvasás megkönnyítése érdekében a betűhív szöveget fonetikus átírásban közöljük. A nyelvelék eredeti kis- és nagybetűhasználatát, interpunkcióját, valamint az egybe- és különírást is megőriztük. A római számok a három kötet tagolódását jelzik, az arab számok pedig az oldalszámot.

⁴ A betegségek fajtáinak és elnevezésének osztályozási nehézségeit Oláh Andor több könyvében hangsúlyozza.

hozzá) *s' azzal kenvén, a' fő fájását el-vészi.*" (III/186) A pókháló említése csak zárójelben és a *némelyek* névmásra áthárítva történik, ami a szerző szkeptikus és távontartó magatartását jelzi.

Giliszta ellen egy eljárás a sok közül: „*Ha a' káposzta magot lévben, avagy porrá törve adgyák-bé az apró gyermekeknek, igen használ a' geleszta-ellen.*” (II/131)

Guga – mirigy. A *guga* szó éppen Lippaynál jelenik meg 'golyva; pestis' jelentésű déli szláv eredetű szó átvételként. Lippay főként 'nyirokdaganat' jelentésben használja, majd az 1700-as évektől a 'pestis' jelentés válik dominánssá. A vöröshagyma sokféle gyógyhatásának leírásában érdemes megfigyelni a tájszó előfordulását: „*Az éretlen keléseket, és gugát, ha ennyihány fűgével, avagy méz-zel össze-török, és reá-kötik: meg-lágyíttya, és megérleli.*” (II/143) A népnyelvben gyakori a betegség *mirigy, mirigyes* megnevezése is.

Gutaütés. A gyöngyvirág gyógyító ereje a vizsgált korszakban sokkal jelentősebb lehetett: „*Igen jó a virágjának vize, a' gutta ütés ellen: az eczettye, a' hév fő fájás ellen, ha é'vel bé-kötik.*” (I/78)

Hagymáz. A TESZ⁵. adatai szerint a szó 'láz, delíriumos betegség' jelentésű és bizonytalan eredetű; elképzelhető, hogy elhomályosult tautológiás összetétel, amelyben mindkét tag 'betegség' jelentésű, mégpedig valamely gonosz szellemtől okozott betegség. A nagyszámú rokon nyelvi megfelelés ősi örökségre utal. Gyógyítása igen sokféle: íme az egyik módszer: „*A' kinn nagy hévség vagyon, akár hideg-leléstül, akár hagymáztül; törjön káposzta levelet össze, és kösse magára, igen meg-hűvösíti.*” (II/131)

Hasrágás. A kömény a hascsikarást csillapítja: „*A Kömény mag, ha eszik: ki-űzi az emberbe föll-háborodott szeleket. Az has rágást meg-csillapítja: a' vizelletet föl-szabadítja.*” (II/99)

Hideglelés. Esetenként nehéz értelmezni a betegség fajtáját, ugyanakkor érdekes megjegyezni, hogy a szerző fontosnak tartja a gyógymód ártalmas voltát is hangsúlyozni. Az uborka káros hatását írja le a következő helyen: „*meg-vesztegetik az ereket emberbe, kibűl nehezen gyógyulandó gyújtován(y) hideg-lelések származnak*” (II/176). Ugyanígy a Szent János szőlőcskéje (amelyet *némelyek* tengeri szőlőnek neveznek) „*A' gyujtovány hideg-lelésben, igen használ.*” (III/223)

Íz. E szó jelentésfejlődését vizsgálva Pais Dezső Paasonenre hivatkozva finnugor (főleg vogul és osztják) párhuzamokat említ, ugyanakkor a göcseji és palóc nyelvjárásokban ma is jelen van az *isz~isz* 'fene, rákfene' jelentésű tájszó. A TESZ. az íz megjelenését 1577-re teszi: „*ezzel mossad fogaid húsát ha Iz eszi*” (OrvK. 119). Jelentése: 'a szájüreg betegsége, fene, rákfene'. A szó

⁵ TESZ.: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. (Főszerk.: Benkő Loránd) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.

ősi örökség a finnugor korból, eredetileg 'árnyéklélek' jelentése lehetett, majd 'ijesztő szellem', 'betegséget okozó szellem', s végül így alakult ki a magyar *íz* szó 'betegség' jelentése. A *Posoni kert* szövegében a következő kontextusban lelhető fel a szó: „*A-kinek szája meg-veszett, vagy az íz el-fogta; az, a' szederj vizében, vagy szukkusában Gallest, Tím-sót, sáfrányt, és kék lilium tövet egy arany nyomót főzze-meg: de úgy, hogy egy meszely vízben, légyen fél drachma, az az, három pénz nyomó Témjén, Timsó, galles, sáfrány, lilium por. Ezeket, mind porrá kel törni, és a' szederj vízbe vetni: s' azzal kel mosni hidegen a meg-veszett száját.*” (III/162)

Kelés. A kelés gyógyítása számos növénynél felmerül; a káposzta, a cékla, a vöröshagyma egyaránt alkalmas volt az efféle bajok gyógyítására. Íme egy ritkább módszer az ún. „vízi sásafű” (német nevén: Kres) alkalmazásával: „*Ha leveleit a' kerti kresnek meg-törik, flastrom módgyára élesztővel öszve-keverik, és a' tüzes kelésre kötik, kiváltképpen ha fris káposzta levélre kenik; el-oszlattya azt.*” (II/111)

Kólika – 'görcsös fájdalom a hasban'. Ennek gyógyítására szolgál a következő emulzió: „*A' Dió-fának első csimáját, ha meg-főzik lévben, vagy borban, és azt isszák: igen jó a kő és kólika ellen.*” (III/210)

Melankólia. Az alma sokféle haszna között ez is megtalálható: „*Az Melancholia-ellen igen jó, (...) ha az édes almát, paráz hamuban meg-sütik.*” (III/145)

Mérgezés esetére az Isten fája nevű növény (Abrotanum) magvát ajánlja a szerző, de a kerti békákban fellelhető köveket is megfelelőnek tartja erre a bajra.

Nehézség – *nehéz betegség.* Sokféle betegség neve a régiségben, akárcsak a nyelvjárásokban ma is (epilepszia, szifilisz, állatoknál szívbetegség stb.). A felnőttek és a gyerekek betegségeként egyaránt gyakori lehetett, sokféle gyógymódját megemlíti Lippay. Ilyen a bazsarózsa hatása, mellyel kapcsolatban szintén felfedezhető némi hiedelemem is: „*némellyek Sz. Iván nap tájban, czérnával meg-kötik az szárát, s-meg-marad. Ez a' mag, igen jó az nehéz betegség ellen, ha czérnára vonnyák, és az gyermek kezein való pulzusokra kötik: hasonlóképpen a' gyökerét-is. Így, ha az virágjának vizét veszik, a-azt adgyák innya a' betegnek.*” (I/77–8) Az ánizsról a következőket írja: „*Az apró gyermekeknek, ha csak kezekben tartsák-is, nem engedi, hogy az nehézség ki-üsse.*” (II/67)

Nyakcsap – 'mandulagyulladás' gyógyítására csak egy módot idézünk: „*Ha az nyers káposztának levélvel megkeni ember a' fejét, az le-esett nyak-csapot föl-vonsza.*” (II/131)

Öklelés – 'akinek nyilallik az oldala', a mellhártyagyulladás körülírásaként is előfordul. „*Mesd két felé az almát, mesd-ki a magvát, tölcs-meg temjénnel az után, tedd-öszve a' két felet, és süsd-meg parázs hamuban, de meg ne égessed; és add meg-ennyi annak, a' kinn az öklelés vagyon.*” (III/145)

Pestis. Az akkoriban gyakran pusztító betegség ellen rendkívül sokféle gyógy-mód forgott közkézen. Íme közülük néhány: „Az pestis ellen fölötte hasznos, ha egy vörös-hagyma fejet vészesz, a' tetejét szépen ki-metszed; az-után a' béliit és székit ki-vájod, három vagy négy részre: tégy abban más-fél nehézék jó réghi törjéket [terjék='méreg ellen használt szer'], avagy egy jó mogyorónyit, és ha akarod facsarj-belé lemonia levét, tégy Velencei terpentinát-is egy keveset hozzá, tedd reá megént a' tetejét, takard-bé vizes szösszel, süsd-meg parázs hamuban, törd-meg mozsárban, tölcs három vagy négy kalán jó eczetet hozzá, facsard-ki a' levét, és add-meg a' pestises embernek innia, hogy jól izzadgyon utána: a' kibűl edig ki-facsartad a' levét, kösd azt flastrom módgyára a' gugára.” (II/143)

További eljárások: „Az éretlen diót mind héjastúl, ha Sz. Iván nap-tájban meg-szedik, és abból vizet égetnek, a' kit kívül téznek akár-minémű sebre, és mérges meg-gyűladott fekélyekre, még gugára is: igen használ. És ha két vagy három unciát meg-isznak belőle, igen hevesít, és a' mirigyét ellenzi.” (III/210)

A ciprosz (Cyparissus) „a' Pestis ellen igen jó, ha az magvában egy Corona arany nehézéket vészesz, és ennyihány levelecskéjét s-virágját, egy diót, fejr bort, Bolus Armenust, és meg-töröd, s-megiszod.” (II/39) Hasonlóképpen az Isten fája nevű növényt is felhasználják a pestis ellen: „ennek az magvába egy Corona arany nehézéknyit vévén, az-után ennyihány levelecskéjét, s-egy diót hozzá, fejr bort, Bolus Armenust: törjék-meg, szűrjék-által, igya-meg a' beteg; hatalmas fő orvosság a' Pestis, és minden-némű méreg ellen”. (II/37) Számos esetben kerül elő a füstölés mint gyógymód: „Pestisnek idején, rozmaringbúl fűstöt csinálni, el-űzi az dögletes eget.” (II/54)

Nem utolsósorban a szárított béka is megfelel a pestis elűzésére. (II/231)

Purgálás. A *Posoni kert* számos helyén találni lehet erre gyógymódot, népi praktikát. Általában igen pontosan leírja a gyógyítást: pl. a fekete borsó esetében „a' ki tizen-kettőt eszik meg éhomra belőle, jól ki-tisztítja a' gyomrát.” (II/197) Érdekességnek számít a hashajtó cseresznye említése: „Aki azt akarja, hogy igen purgállyon cseresznyéje: fúrja-meg a' cseresznye-fát, onnéd fellyül alá, és tegyen három, vagy négy lat Mercuriumot belé, s-csinállya megént bé; úgy által-hattya az egész fát, hogy ha ki annak cseresznyébűl eszik, el nem álhattya: hanem el-csapja a' hasát, és szaladni kel.” (III/168–9)

Sárga betegség. A májbetegségnek valamely faja lehetett: „A' Cikoria igen hasznos azoknak, a' kik sárga betegséggel terheltettek; és a' kiknek hév májjok, és tüdőjök vagyon.” (II/92)

Sebek. A lábszáron levő nyitott seb gyógyítására a következő receptúrát ajánlja: „Az mint a száron folyó seb ellen-is jó: ha egy marok soót vesznek soóskát annyit a' mikorú az ember fej; ezt vagdallya-meg, és tölcsön tiszta vizet reá, hogy három, vagy négy újnyira az fűvön föllyül légyen, s-főzze-bé félig: tégyen az-után egy tyúkmonnyi meg-tört timsót, egy diónyi fejr gálicz-követ; avval a' vízzel mossa reggel és estve.” (II/65)

Szegezés. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár 'Nageln', illetve a 'pleuritis, lateris dolor' jelentést tulajdonítja a szónak, s a példamondatban szinonima világítja meg a jelentést: „*Kit az szegezés bánt avagy szív-fájás, meg kennyed és meg kennyeböszik.*” Comenius is szinonimákat rendel a szó mellé: „*Az óldal fájás, nyilallás, szegezés kevésbbé kénzanak.*”

Lippay a pápafű nevű növényt ajánlja erre a bajra.

Szent Antal tüze – 'orbánc'. Az egyik gyógymód szerint a málna levelét „*meg-törvén az Sz. Antal tüzét-is meg-oltya.*” (III/228). Egy másik helyen: „*Ha törött csombor-közé, árpa lisztet kevernek, és azt Sz. Antal-tüzére tészik, el-óltya.*” (II/48)

Torokgyík. Erre a betegségre is számos növényi hatóerőt ír le Lippay; a többi között a vöröshagymáét: „*Ha parázs hamuban meg-sütik, és fűgével, mézzel, avagy nád-mézzel eszik, igen hasznos az melynek, és toroknak nyavalyái-ellen: úgy-mint, a' fuladás, horut, és torok-gyík ellen.*” (II/143) Ugyanakkor a dió sokré-tű felhasználásakor is említi ezt a betegséget: „*A' diónak zöld héját le-vonszák, és annak levét ki-facsarják; azt elegendő mézzel, mint az szederj levelet meg-főzik, s avval a' torok-gyíkot, és nyak-csapnak le-szállását, meg-gyógyítja.*” (III/210)

Torokfájás. „*Ha kinek a torka fáj belől, végyen Isten-fáját, Zsállyát, egy kevés Rutát, kevés tím-soót: főzze-meg friss vízben jól, szűrje ruhán-által; avval a' vízzel korogtatva, mossa-meg gyakran a' torkát.*” (II/37)

Vadhús. „*Ha meg-rágják a dió bélt, és a' Fene, avagy vad-húsrá, vagy tüzes gugára tészik, igen hasznos orvosság.*” III/209. Itt a fene (= rákfene) szó feltehetően archaikus jelentésében fordul még elő: 'fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség' jelentésben. (Vö. TESZ. I.)

Vérhas. A sóskával kapcsolatban felsorolt gyógyítási praktikák között megtudhatjuk, hogy: „*Azoknak-is igen jó, a' kiknek émelyeg a' gyomrok, és meg nem emészthetik az ételt. A' vér-has ellen-is szolgál, és mikor az epe, a májbúl a' kis hasra forván, sár-vízi indúlatokat gerjeszt benne. Hasznos a' vér pökés-ellen: meg-erössíti az ingó fogakat....A' nyakcsapnak gyúladását, és az oda szállott sós nedvességet, meg-gátollya.*” (II/65)

Veszettség: A menta, illetve a fodormenta sokféle haszna közül megemlíthetjük az adott korban kétségtelenül az egyik legfontosabbat: „*Fodor mentát, ha sóval össze-törik, és a' dühös ebnek marására kötik: minden veszedelem-nélkül, meg-gyógyítja.*” (II/47)

Hiedelememeket is tartalmaz az a leírás, amelyet a szerző próbaként szán a veszettség felismerésére: „*Ha valakit az eb meg-mar, azon napon egy ó diót törj meg, és tedd a' marásra; az-után, vesd valami éh tyúknak, vagy kakasnak: és ha azt meg-eszi, s' meg nem hal tőle, jele az, hogy a' kuvasz nem volt dühös; ha pedig meg-hal, dühös volt. Azért harmad nap-alatt, eleit kell venni annak a betegségnek.*” (III/211)

GYÓGYSZEREK ÉS FAJTÁIK

Változatos a növényi eredetű gyógyszerek típusa, fajtája: *liktárium*, *ír*, *kenőcs*, *flastrom*, *emulzió* stb.

A *liktárium* latin eredetű szó: *electarium* 'a szájban elolvadó, pépes orvosság'. A szó elején magánhangzó-vesztés történt, az idők során az 'orvosság' jelentés a 'gyümölcsíz' értelemmel váltakozott. Gyakran használatos gyógyszerfajta. *Flastrom* is készül a növényekből: a vízi sásafűnek (német nevén *Kres*) „*Ha leveleit a' kerti kresnek meg-török, flastrom módgyára élesztővel öszve-török, és a' tüzes kelésre kötik, kiváltképpen ha fris káposzta levélre kenik; el-oszlattya azt.*” (II/111)

Valamely növény égett/égetett vizét gyakran említi a szerző, feltehetően valamilyen párlatról van itt szó. Pl. a savanyú lóherének „*Az égett vizét pedig ha isszák, igen használ a' hagymázban. Az Pestisben lévő hévség ellen-is igen használ: akár a' vize, akár az conservája*”. (II/65) Itt már utalást találunk a növényi alapú gyógyszerek tartósított alkalmazására is. A növények – ez esetben a rozmarin – sokoldalú használatát jelzi a következő szöveghely: „*Az fájából pedig, hasznos fog-vájót csinálni: és ha szenét egy kis tafotába varják, s-aval dörgölik fogokat, frissek, és tiszták lesznek tőle; s-a' férgeket-is meg-öli.*” (II/55)

Lippay a sokféle rózsafajta hasznosítását is leírja. Ilyen a többi között a *rózsair* készítése: „*Az rózsa Virágon lévő harmatot, ha ki egy tiszta tollal leszedi, és meg-gyűjti, s csöppönként az szemében ereszti: mindennemű szem fájást, és folyásokat meg-gyógyít.*” (I/114) Másutt azt olvassuk, hogy a vörös bársony rózsa igen alkalmas *rózsacet* elkészítésére, „*kiváltképpen a' bimbója, mikor szinte ki nem nyílt. Elmetszik az sárgáját róla, szép vörös színt ad néki ha meg-száraztyák az árnyékon, s-úgy tészek [!]az eczetbe*”. (I/111) A hollandiai rózsákról viszont a következőket írja: „*Ezek a' fejér Rózsák nem olly jó illatúak, mint az vörössek; az rózsa írnek jók.*” (uo.)

A gyógyításnak, illetve a bajok enyhítésének még egyéb formáját is megemlíti: pl. a jezsámenből fejfájás ellen illatos *legyező* készíthető, amihez értékes művelődéstörténeti adalékként hozzáteszi: „*Evel a' virággal szágosíttyák meg az Olaszok, a' bőröket és kesztyűket.*” (I/103)

AZ ÁLLATOK GYÓGYÍTÁSA

Lippay János botanikai ismereteinek leírásakor az állatok gyógyítására is kitér. Különösen a gazdálkodó ember számára fontos haszonállatok vannak figyelmének előterében. Néhány gyógyítási eljárás a méhek, a halak és a lovak esetében:

„*A' som-fát, nem kel a' méhek-körül nevelni, mert ha a' méhek meg-sziják a' virágját, meg-halnak tőle.*” (III/196)

„Azí írják némellyek, hogy ha az halak a' hal-tartóban meg-betegednének, vagy bádgyadnának, zöld petrezselyemmel meg-gyógyúlnak.” (II/70)

„Ha az közönséges töknek nyers levével meg-kenik a' lovat, nem bántják a' legyek, és böglyök.” (II/193)

A NÖVÉNYEK VÉDELME

(kártévők, növénybetegségek)

A kertészeti szakkönyv fontos részét képezi a növények ápolásának, gondozásának a kérdésköre. Mindegyik növénynél feljegyzi a lehetséges betegségeket, ezek gyógymódját, a kártévők fajtáit, s az ellenük való védekezés jól bevált formáit. Több esetben alaposabb történeti-összevető munkát igényelne néhány betegség-név pontos behatárolása, körülírása. Lippay ugyanis gyakran él ilyen felsorolással: „A' Gyümölcs fáknak, sok külömbkülömbféle nyavalyái érkeznek; de kivált-képpen, három leg-veszedelmeseb. úgy-mint Rák, avagy Kígyó, avagy Farkas. A második, Féreg. A harmadik, Égés. Az elsőt, a' Magyarok néhut Iznek híják, és Csúznak is.” (III/254) Ebben a részletben az *avagy* kötőszóval valódi vaglyagosságot fejez ki, talán a növénybetegség táji változatait, hiszen ismereteink vannak, hogy ez a lexemarátegg nagyon sokféle szinkron és diakron variánst tartalmaz.

Ezt támasztja alá a szerzőnek a további részletező leírása, ahol ugyanezt a sorrendet tartja meg. Megjegyzendő, hogy az *íz* táji elnevezésként a humánbetegségek között is megjelenik. Lippay egyébként e megnevezések némi magyarázatát is megadja: „Az pedig, gyakran attúl származik; hogy a' fát, a' meg-tiltot égi Jelekben ültetik; úgy-mint a' Scorpióban, és Rákban.” (III/255) A betegségek tehát kapcsolatba hozhatók a kerti tevékenységek (az ültetés, művelés stb.) idejének, napszakának, a holdállásnak mágikus aspektusaival.

Az egyik betegségnevek közül emelünk ki még néhányat:

– *féreg*: „mikor a' fának heja meg-dagad, és alatta féreg terem, a' melly bé-eszi magát a' fában.” (III/256) Érdemes a fabetegség okai közül kiemelni a néphit elemeit: „Némellyek, olyan ítéletben vannak: hogy mikor mosdatlan kézzel, avagy sebessel munkálkodnak a' fa-körül. Sőt, még olyan kézzel sem kellene irtogatni, a' mellyel kenyeret metszettek: mert ártalmas a' fának.” (uo.) Az egyik nagy múltra visszatekintő gyógymód a következő: „ha a' fának gyökerét téhen epével meg-kenik nem hamar vénheszik meg a fa, és semmi kárt nem téssen néki a' féreg”. (III/258)

– *égés*: az egyik leggyakoribb fabetegség, ami „a fának felettébb-való nedvességétül, és levétül származik”. (III/258)

– *ragya*: igazi természettudományos leírását adja ennek a régi levéltbetegségnek, majd a gyógymódot is leírja: „ha ökör szarvát, ló ganéjval együtt meggyújtanak, és annak füstí szerte-széjjel el-lepi a' kertet (...) nem árthat a' ragya a' veteményeknek”. (II/222)

– *rothadás*: pl. az almánál: „*Hogy pedig az alma, a' fáján meg ne rothadgyon, és a' hernyúk se ne bántcsák: kend-meg a' fa tőkét, egy zöld gyíknak epéjével.*” (III/142)

– „*száradó nyavalya*” vagy *száradás (fekete fekély)*: erre Lippay már oltás-kor figyelmeztet, „*ha az óltani-való ágacskában-is a féle fekete fekély található. Sőt még az olyan ágacskát sem kellene bé-oltani; a' kit ollan fárúl történek mellyben efféle száradó nyavalya uralkodik.*” (III/139)

A növények kártevői is számosak: egér, nyúl, madár, fereg, kígyó, hangya, vakond, róka, szúnyog, hernyó, varangyos béka stb. A tudós jezsuita a kártevők ellen is felhasználja a hiedelem erejét; pl. a hangyák irtásakor: „*A' Denevértől-is igen félnek, kinek ha csak szárnyát tészik-is a' fészekbe, ki nem mernek jöni; ha az szívét, teljességgel el-szaladnak. Azmint a' Babuknak, Bágolynak szívét sem szenvedhetik.*” (II/20)

A hernyók ellen a zöld gyík epéje ajánlatos, a rókákat (és macskákat) örölt keserű mandula ételbe keverésével lehet elpusztítani, az égi madarak ellen fülfűbe áztatott, korommal, borseprűvel és sózott rák levéllel öntözött magot kell vetni.

ÖSSZEGZÉS

Lippay János hatalmas művének népi tapasztalatából, hiedelemvilágából csak ízelítőt tudtunk adni. A mesterien keveredő tudományos és népi/tapasztalati ismeret jól kitapintható a nyelvi megformálásban, az interpunkcióban is; híven tükrözi a 17. század tudományosságának alakuló világát. A szövegrészek kiválasztásakor a nyelv-, művelődés- és gazdaságtörténeti adatok közlése is célunk volt, hogy ezáltal a vizsgált kor, az akkori világkép jobb megismeréséhez is eljuthassunk.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ferenczi Imre (1973–4): *Népi gyógymódok a bántási magyarok körében.* = Néprajz és Nyelvtudomány. Szeged: 281–297.
- Hoppál Mihály (2006): *Hiedelem és hagyomány.* Budapest: L' Harmattan
- Magyar Néprajz (1990): *Folklor 3.* (főszerk.: Dömötör Tekla) Budapest: Akadémiai Kiadó
- Oláh Andor (1982): „*Fűbe-fába az orvosság!*” (Békés megyei népi orvoslás). I. kötet, Békés megyei Tanács VB
- Pais Dezső (1975): *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest: Akadémiai Kiadó

*Language Relics of Folk Medicine
in the Work Pisoni Kert by János Lippay*

The paper looks for traces of traditional folk medicine in the botanical work of János Lippay, the seventeenth century Jesuit scientist. The researching of folk therapies focuses mainly on human diseases but the entire world of the living garden is worthy of attention. When analyzing the text, the author puts emphasis on archaic language phenomena and elements of beliefs.

Keywords: János Lippay, Pisoni kert (The Garden of Pison), folk medicine, archaic language phenomena, beliefs

Bertók Rózsa

NEMZETGAZDÁK ÉS NEVELŐK

Economists and Educators

A magyar felvilágosodás korában a gazdasági problémákhoz megoldatlan nyelvi és vallási feszültségek is társultak: a gazdálkodást nem tudták magyarul tanítani, mert nem voltak könyvek, tanárok. A latin és a német a kiváltságosok nyelve maradt, így a tudomány elkerülte a tömegeket. A nyelv, az iskolák és a vallás ügye is összefüggött, a városok a gimnáziumok alapításának engedélyéért is harcoltak. Ezek általában ott jöhettek létre, ahol fontos kereskedelmi központok voltak már korábban. A Tiszántúl két nagy protestáns központja mellett a Duna–Tisza közén református főiskolák működtek annak ellenére, hogy a hit-tan oktatását a Ratio Educationis szerint a katolikus vallásnak megfelelően követelték. A külföldről való tudás és gyakorlat behozatalát többnyire a protestánsok vállalták magukra, ezzel személyes példát is adva a diákjaiknak a gyakorlati élet fontosságára: maguk művelték kertjeiket, iskoláikban a természetés, a házi gazdálkodás és a tenyésztés komoly tantárgyak voltak. A tanárokat nagy gondossággal válogatták ki. Festetics György mellett, aki nem csupán a keszthelyi Georgicon alapította meg, hanem Csurgón sokat tett a vidéki szegénység és elmaradottság fölszámolásáért, Tessedik Sámuel tevékenysége is kiemelkedő a szarvasi iskola példászerű megszervezésében. Ők és a korszak többi gondolkodója is fölismerte, hogy a kedvezőtlen magyarországi viszonyoknak nem egyetlen okuk van, hanem szorosan összefüggnek, egymásból erednek a gazdasági, kulturális, vallási, nemzetiségi kérdések.

Kulcsszavak: magyar felvilágosodás, keszthelyi Georgicon, protestáns gyakorlatiasság, szarvasi iskola, gazdálkodás tanítása, kereskedelem fellendítése utakkal, nemzetiségek megbékélése, józan életvitel követése

A 17–18. század gazdaságának problémái megoldatlan nyelvi és vallási kérdések következményeiként is felmerültek: a gazdálkodást tankönyvek és tanárok hiányában nem taníthatták magyarul; a latin és a német a kiváltságosok nyelve maradt, így a rajtuk írt tudomány is elkerülte a tömegeket. A Ratio Educationisnak, amely igyekezett meghatározni a művelődés útját, csak a későbbi, második változata tartalmazta a hazai nyelv használatának lehetőségét, egyszersmind szorgalmazta az olasz és a francia mellett a török bevezetését, megkönnyítve ezzel a balkáni kereskedelmet. De annyi mással együtt ez is csupán jámbor óhaj maradt. A magyar nyelv kérdésének huzavonája megakadályozta az elméleti ismeretek elsajátítását és gyakorlati alkalmazását. A nyelv, az iskolák és a vallás ügye is összefüggött, hiszen a városok gimnáziumok alapításának engedélyéért versengtek. Jászapáti és Nyírbátort elutasítják, míg Kanizsa grammatikai iskoláját gimnáziummá léptetik elő, mert e helységet fontos kereskedelmi gócpontnak tartják. Horvátország közelsége még tovább erősítette

a gazdasági háttér-indokokat. Az Országos Közoktatási Bizottság által összeállított anyag szerint 30 királyi és 21 kegyesrendi gimnáziumot működtettek, az utóbbiakat öt kerületben: Pozsony (I.), Kassa (II.), Nagyvárad (III.), Pécs (IV.), Zágráb (V.). A kimutatásban a protestánsokról nincs adat.

A reformátusok döntő többsége az Alföldön élt, itt nagyon elenyésző a katolikus tanulók száma, szemben a felvidéki arányokkal. Az evangélikusok kiváló iskolákat tartottak fenn Pozsonyban, Lőcsén, Késmárkon, Eperjesen, valamint Sopronban. A reformátusok debreceni és sárospataki kollégiumai a leghíresebbek, de gimnáziumaik Curgón, Pápán, Komáromban, Losoncon, Miskolcon, Máramarosszigeten, Nagykőrösön és Kecskeméten szintén komoly bázisai a műveltség terjesztésének. Erdélyben a reformátusoknak kollégiumuk működött Nagyenyeden, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Udvarhelyen, gimnáziumuk Zilahon, Désen, Tordán, Vízaknán, Kézdivásárhelyen. A maroknyi unitáriánus főleg Kolozsváron és környékén létesített kollégiumokat. (Vö.: KORNIS 1927. 203–204)

A Tiszántúlnak két nagy protestáns központja is volt, míg a dunántúli országrész főleg katolikus alapokon állt. A Duna-Tisza közén Mária Terézia korában több református főiskola is működött (Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét, Kúnszentmiklós). A hittan oktatása a Ratio Educationis szerint a katolikus vallásnak megfelelően volt előírva. A türelmet úgy értelmezte, hogy a protestánsoknak megengedte a katolikus iskolák látogatását, a fordítottját tiltotta. Az állam végső céljaként, mint a közboldogságot biztosító intézmény, egyúttal megszabja az iskolák feladatát is. „A tanulmányok megállapítása szoros kapcsolatban áll az állam általános igazgatásával; mert az iskolákban az ifjúságot nemcsak a fejedelméhez hű alattvaló kötelességeire kell alaposan megtanítani, hanem a különféle hivatali szolgálat végzésére és az állam javának előmozdítására is képessé kell tenni” – idézi Kornis (i. m. 7.) Niczky Kristóf gimnáziumokról szóló emlékiratának szavait.

A hasznos és engedelmes állampolgár ideájából a protestánsok ez utóbbit nem tudták teljesíteni, ők a maguk útját járták, ellentétbe kerültek így a Ratio elveivel, akárcsak a katolikusoknak az elméletet támogató, de a gyakorlatot nem szorgalmazó elképzeléseivel. Ennek tulajdonítható az a tény is, hogy majdnem kizárólag protestánsok származtatták át magyar földre a külföldi tapasztalatokat a gazdálkodás módjáról, illetve ők terjesztették a gazdaság legújabb vívmányairól való tudást. Ennek következtében a közoktatás állapota nem változott, az egységesítés csak vágyalom maradt: a protestánsok továbbra is saját hatáskörükbe vonták a tanulás és tanítás módjait és szabályait.

Mária Terézia szorgalmazta a konviktusok felállítását, ezek biztosították kora gyermekkortól az egységes életvitel és szellemiség kialakítását, az ifjak derék hivatalnokká és katonákká nevelését. Bessenyei György a *Holmiban* (Bécs, 1779. 97) kifejti, hogy a protestáns konviktusok sokkal erkölcsösebbek a kato-

likusoknál. Több év tapasztalatával támasztja alá, hogy a pozsonyi, a késmárki, a pataki, a debreceni intézményekben semmiféle erkölcsi romlottság vagy bűn nem volt tapasztalható.

A konviktusok hátrányai közt említették a nemesek és nem-nemesek szétválasztását, a katolikusok és protestánsok elkülönítését, míg mindkét hátrány ellenévének azt tartották, hogy ezek csupán a természetnek megfelelő társadalmi szeparáció következményei az iskolákra vonatkozóan. Később, József alatt a konviktusokat arisztokratikus intézményeknek bélyegezve eltörölték, majd Lipót alatt újra életre keltek.

Kautz Gyula a *Nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* (Pest, Heckenast, 1868) című művében így összegzi a 19. század elejére is megmaradt problémákat: alacsony számú népesség; a pénztőke, iparélet hiánya; a szakképzés elterjedésének lassúsága; a sok ünnep, vigasság gátja a komoly munkának; a vámpolitika, hitelügyletek pontos kidolgozásának égető szüksége a merkantilista felfogásnak megfelelően.

A 18. század végére összetorlódott nyelvi kérdések, vallási ellentétek, nemzetiségi feszültségek, a keleti és a nyugati országrészek közötti szakadék növekedése, az egységes iskolák hiánya külön-külön és együtt is gátjaivá váltak utak hiányában a kereskedelem kialakulásának, a kereskedelem hiányában az ipar fellendülésének, ipar hiányában a mezőgazdaság serkentésének. Magyarországon minden egyes gazdasági változás előtt többféle társadalmi, kulturális, vallási, nemzetiségi problémát kellett volna megoldani.

NEMZETGAZDÁK, GAZDASÁGI TANULMÁNYOK

FÉNYES ELEK (1807–1876) jegyzetekkel látta el, átdolgozta és kiadta Erdélyi János *Nemzeti iparunk* (Pest. Heckenast, 1843) című művét. Erdélyi a Károlyi grófok egykori jószágigazgatója kéziratban hagyta művét. Fényes ezt oly mélyreható és a szerzővel vitatkozó megjegyzésekkel egészítette ki, hogy joggal lehetne akár a sajátjának is tekinteni. Fényes három osztályt különböztet meg: a természetöket, a műveseket és a kereskedőket. Elképzelése: a földművelést és a műipart gátló körülmények megváltoztatása, a nép kiművelése. A kultúrát a városok révén képzeli megindítani, de igazi város alig van, mert nagyon gyér az iparosok és a kereskedők száma. Minden iparosra több mint hét földműves jut, ha a kereskedőket is beleszámítjuk, akkor csak öt.

Fényes statisztikai összehasonlításokat tesz pl. az angolokkal, és megállapítja, hogy náluk megközelítőleg ugyanannyian foglalkoznak kereskedelemmel és iparral, mint földműveléssel. Magyarországon 77 707 kereskedő, 144 359 iparos, 1 100 706 földműves és bányász, 1 217 938 napszámos és zsellér van. Valamint 15 740 egyházi személy, 10 000 tanító és tanár, 56 562 tisztviselő, 65 929 katona, 40 000 koldus.

A 10 000 tanszemély 160 ezüst Ft-ot, összesen 1 600 000 Ft-ot kap a nemzeti jövedelemből, míg a 15 740 egyházi személy 4 560 240 Ft összjövedelmet. Fényes ezt rendkívül aránytalannak és igazságtalannak tartja.

A társadalmi feszültségek egyik legfontosabb oka a rendi korlát, mely rögzíti a foglalkozások arányát. Magyarországon 78 lélekre jut 1 kézműves, míg Lombardiában 8-ra, Ausztriában 15-re. Ezt az arányt az erősödő ipari kapitalizmus nem tűri el.

A külföldről idelátogatónak is szembetűnőek az ellentmondások: gazdag, termékeny föld az egyik oldalon; elmaradottság, elhanyagolt utak a másik oldalon. Miss Pardoe könyvében Magyarországot egy angol szemével írja le (*The City of the Magyar or Hungary and her Institutions*. London, George Virtue, Ivy Lane. 1840). A természeti gazdagsággal és bőséggel a hozzáértés teljes hiánya párosul. Óriási megműveletlen területek, kihasználatlan erdők, elvarázsolt dermedtsége a lakosságnak; vézna, nagy szarvú marhák, kizárólag a gyapjáért tartott birka, értelmetlenül művelt földek, a trágyázás mellőzése, miközben a jól művelt és jól termő szőlők gyönyörködtetik a szemlélődőt.

Erdélyi és Fényes a klasszikus szerzőkkel (A. Smith-szel, Say-jel) bizonyítják, hogy a céhrendszer az ipar kerékkötője. Konkrét költségvetést állítottak össze a magyar ipart megindító intézményekről: sürgetik a gazdaképzők felállítását, a műegyetem létrehozását (ez utóbbit különösen az utak szörnyű állapota miatt). Az őstermelésről van csak ennek a népnek fogalma, de a termény feldolgozásáról nincs, ezért is fontos szerepe lenne a műegyetemnek, vallják Széchenyivel egyetértve.

Erdélyi Berzeviczy Gergely (1763–1822) nézeteit újítja föl: csak a belkereskedelemre vannak kedvező földrajzi feltételeink. Erdélyi szerint a külkereskedelem akadályai a következők: (1) egyetlen tengersarkunk kikötésre, hajózásra alkalmatlan, (2) Odessza a gabonánkat elnyomja áraival a világpiacon, (3) kivitelünk büszkesége, a tokaji bor ecetté válik a rosszabb minőségű pincékben, (4) a Dunát elzárja a Vaskapu. Fényes ezt a felfogást vitatja, mert szerinte létezik szövetből, cukorból, kávéból behozatal, és van kivitel állatokból, borból stb., de ennek nyereséges, illetve veszteséges voltát senki nem képes fölmérni.

Erdélyi szerint közzgazdaságilag korszerű államot kereskedőréteg nélkül nem lehet megteremteni. A kereskedést pedig tanulni kell. A nemesség indokolatlan kasztgőgje megakadályozza a vállalkozásból élő polgári osztállyal való összeolvadást. Magyarországon szégyen kereskedőnek lenni, ezért a kereskedő is tekintetes urakat nevel a fiaiból; a tekintetes és a nagyságos urak pedig szégyenlenék, ha fiaikból gyáros vagy kereskedő lenne. Fényes egyetért ezzel, de ő még keményebben fogalmaz: „Hogy a kereskedői rend eddig Magyarországon nem nagy becsületben tartott, ennek röviden oka az: mert ilyen rend eddig még nálunk nem volt. Kereskedésünk már magában parányi lévén: ezt zsidók, örmények, czinczárok, görögök, házaló tótok, kalmárok, kupeczek, haszonkémlők úzték

csaknem kirekesztőleg. Rendes, művelt, a kereskedést tudományosan értő férfiú valódi ritkaság volt hazánkban; a zsidók és mindennemű kupecsek számlálhatatlan serege pedig éppen nem valának képesek a kereskedői rendről magasztos eszméket költeni a magyar nemes fejében.” (In.: Nemzeti iparunk pp. 185–187)

MITTERPACHER LAJOS művében a *Technologia Oeconomicában* (*conscripta Ludovico Mitterpacher Budae Typis Regiae Universitatis 1794*) kifejti, hogy a mezőgazdaság a kedvezőtlen besorolása miatt nem kaphat egyetemi tanszéket, márpedig a vele kapcsolatos ismeretek népszerűsítésre szorulnak. A szerző szerint a tudás az alapja a termelésnek, ezért részletes leírást nyújt a különböző nyersanyagokról, feldolgozásuk menetéről, mert az igazi gazda nem csupán szánt, vet, arat, legeltet, hanem szabad idejében terményeinek érték-növelő feldolgozásával foglalkozik úgy, ahogy ez a kapitalista szellemhez illő.

A nemességet tájékozatlannak látja a gazdaság dolgaiban, ezért különösen bécsi tanársága idején szorgalmazza a nemes ifjak mezőgazdaságra tanítását. A Teréz Akadémiának tervezetet ír eme szándékáról. A nemesség kötelessége a föld termelő erejét növelni, mert a föld elhanyagolása nem csupán a birtokosnak, de az államnak is kára. A gazdálkodás elsajátítása hazafias áldozat. Háromirányú gazdasági tudományt ajánl: föld alatti, föld feletti és közönségeset. Az első magában foglalná a birtok földrajzi természetét, a második a talajismeretet, ásványtant, míg a harmadik az emberi, állati és természeti munkaerőt, a jobbágyok gondozását a robotmunkaerő megtartása végett. Valamint tanítaná a termények forgalombahozatalát, a kereskedelem, a boltok, a raktárak szerepét, a nyersanyag útját a gyártól a fogyasztóig.

Mitterpacher latin nyelven írt elképzelései nehezen jutottak el a nagyközönséghez, de nem terjedtek a gazdák körében sem, ezt a problémát látva kezdett NAGYVÁTHY JÁNOS magyarul írni.

Nagyváthynál egyesül a külföldi irodalmakból merített elméleti tudás a hazai tapasztalatokkal. Az ő társadalomszemlélete a hűbéri és tőkés gazdálkodás keveréke. 1755-től 1819-ig élt, így megérhette a jobbágyfelszabadítás kezdetét. A pallérozott gazdaságról vallott nézetei a nagybirtokhoz fűzik, ugyanakkor szorgalmazza a jobbágyokkal kötött kétoldalú szerződésnek megfelelő bánásmódot. Ő írja meg az első magyar tudományos rendszerű mezőgazdaságtant, *A szorgalmatos mezei gazda* (Pest, 1791) címmel. További művei: *Magyar gazdasítás* (Pest, 1835); *Magyar practicus természető* (Pest, Trattner, 1821); *Magyar practicus tenyésztető* (Pest, Trattner, 1822)

Nagyváthy Sárospatakon először költészetet tanul, majd Mitterpacher előadásait hallgatva a pesti egyetemen gazdává lett. Katonaként köt barátságot gróf Festetich Györggyel, aki 1781-ben jószágigazgatónak hívja Keszthelyre. Nagyváthy, miközben az elhanyagolt birodalmat felvirágoztatja, a főúri körök kedveltje lesz lenyűgöző szellemességével és műveltségével. 1797-ben visszavonult Csurgóra, ahol gimnáziumot alapított, sokat írt, de munkái megjelenését nem érte meg.

A Somogy megyei Festetich-birtokokon fennálló helyzetről, valószínűleg Nagyváthy közlése nyomán a gróf tudomást szerzett a siralmas állapotokról, arról, hogy nincsenek iskolák, a tudomány igen ritka vendég. Ennek orvoslására, 1791-ben, a budai református zsinaton nyilatkozatot tett a „derék jó hazafiak nevelésére és a tudomány emelésére” szolgáló gimnázium alapításáról Csurgón. (FEHÉR 1997, 62) Ennek megfelelően gondoskodott telekről, pénzt biztosított az iskola építéséhez, vállalta a tanárok fizetését, a külföldi egyetemeken tanult pap részére pedig külön összeget ajánlott föl. A környéken megtelepedni kívánó iparosoknak ingyeneseket adományozott, hogy ezzel is biztosítsa az iskolába járók létszámát. Később konviklust létesített, 5 tanuló teljes ellátásáról gondoskodott. Gyakran részt vett a vizsgákon, s a legjobb diákoknak ösztöndíjat is adományozott. A tanárok magas kvalifikációját és a tehetséges, szorgalmas diákok jutalmazását nagyon fontosnak tartotta.

Mitterpacherrel szemben, aki Bécsen keresztül az angol gazdálkodást közvetítette, Nagyváthy fiziokrata nézeteket vallott, szerinte a magyart hajlamai is a földművelésre predesztinálták, a hazai földművelés specialitásait kell kutatni, mert a külföldi igazságok itthon nem válnak be. Ezért törekedett magyarul, érthetően tanácsokat adni a hazai gazdáknak. A gazdálkodás tudatossága mellett érvelt, és természetellenesnek tartotta, hogy egy földművelő országban nem tanítják az iskolákban a földművelést. Nagyváthy *A szorgalmatos mezei gazdában* leírja a növevelésre vonatkozó elveit is: mindenekelőtt óva int a leányok kényeskedő dámának való nevelésétől. A házasság nemcsak hűségeskü, de gyakorlati, szerződéses érdekszövetség is. A feleségnek, a gazdasszonyon túl, szakértő társnak kell lennie ahhoz, hogy képes legyen az urát helyettesíteni, ha kell. Az asszonynak ismernie kell a birtok fekvését, a gazdálkodás teljes menetét. Nagyváthy a magyar feleség erkölcsi fogalmát gazdasági tartalommal tölti meg, miközben egyszerre tanúságot tesz a hagyományokhoz kötődő nőtiszteletről és a kapitalizmusban oly természetes munkaerő-kihasználásról.

A természetéről szóló könyvének lényege: az ugart fel kell törni, de a gépek használatától nagyon félt, mert a gép elromlik, és nincs, aki megjavítsa. Az újítások bizonyos körétől való távolmaradása nem vall kapitalista szelleműségre. A terményekért csak akkor lehet jó fizetséget kapni – vallotta –, ha a szomszéd termése kárba vész. A jó föld az állattenyésztésnek egyelőre még alacsony színvonalát is emelhetné. Munkás és okos iparkodás nélkül sem kalász, sem hizott állat nem lesz.

TESSEDIK SÁMUEL (1742–1820-ig) kora szinte semmilyen elismerésben nem részesítette, az utókor korrigálta ezt a mulasztást. A pozsonyi evangélikus líceumban tanul, aztán bejárja Hallét, Lipsécét, Berlint. Felfigyelt utazása közben az áruszállítás zökkenőmentes voltára, a raktározás ésszerűségére. Ezek után még elkeseredettebb hangon ír a magyar viszonyokról: az Alföldön nincs egy fa, hol az utazó megpihenne, műveletlenek a földek, pusztaság és mocsár van mindenfelé. Berlin hatására gondolkodik el a csatornázás, a folyószabályo-

zás lehetőségein. Sürgeti a szolnoki és a szegeci csatornát, az alföldi fásítást, s kimondja: végre tenni kell! Azért nem mennek előrébb a dolgok Magyarországon, mert „Amit a vallásbéli gyűlölség nem akadályozhatott, azt a nemzetbéli gyűlölség döntötte dugába. Mihelyt a katolikusok még távolról hallották, hogy az oskola-regula a protestánsoktól jönne, azontúl nagyon gondolkodtak, ha azt bévegyék-e? A protestáns akaratoskodott azon, hogy az oskoláit a katolikusoké szerint intézze. Mikor pedig a magyar, a tót, a horvát hallotta, hogy ez az újításnak módja német találmány legyen, oh bezzeg itt iszonyodott minden új tanításnak módjátul.” (*A paraszt ember Magyarországon*, 80)

Élete nagyobb részében Szarvason dolgozott, és semmi szín alatt nem volt képes imádott mezővárosát elhagyni. A nyugati gazdasági eseményeket nyomon követte, és erdőket, csatornákat, szabályozott folyókat álmódott a külföldi tanulmányai és tapasztalatai alapján a Tiszántúlra. A nevelő célzatot, melyet egész életműve bizonyít, nem csupán a pozsonyi diákevek alatt őt ért Comenius-hatás indokolja, hanem az a tapasztalat, hogy az angol, francia filozófusok (Locke, Rousseau) nagy eszméit minden magyar tervezet felülről kívánta bevezetni és gyakorlattá tenni. Tessedik jól tudta, és papként közvetlenül megtapasztalhatta, hogy nem elég a jobbítás, nem elég a paraszt fölvilágosítása, nem elég a pillanatnyi adomány és segítség, ha iskolákkal nem képesek átjárhatóvá tenni az egész társadalmat. A prédikáció és ima sem hat önmagában, ha elmarad utána a tett. A Ratio Educationis példája sem biztosíték a gyakorlati megvalósulásra, bár vitathatatlan, hogy a fiziokrata elveket a nevelésbe átszármasztatja. Tessedik a legműveletlenebb, a legszegényebb alföldi parasztnál kezdte tevékenységét, nekik próbálta lelkésként a maga visszafogott evangélikus módján elmagyarázni az akáctelepítés hasznát, a jobb vetőmag hasznosságát, az Alföldre jobban illő lóhere kiválasztásának fontosságát. A közvetlen, példamutatással való oktatás, az információ terjesztésének módja a gazdálkodás alapvető kérdéseiről, a tudás hatalma a babonassággal szemben – ezek képezték Tessedik népnevelő módszereinek alappilléreit. Az előítéletes gondolkodástól, az esztelen dárídóktól és mértéktelen italozástól távol akarta tartani a parasztokat. E káros jelenségeket elsősorban a szegénységből fakadó reménytelenséggel, az ismerethiánnyal és a rossz papi példamutatással magyarázta. A közért való munkálkodásának egyik alapvető motivációja lett a nyomor elleni küzdelem.

A szikes föld művelési lehetőségeitől, a méh és selyemhernyó tenyésztésén át, a rokkával való len- és kenderfonal készítéséig mindenféle folyamatot megtanítottak Szarvason az iskoláskorú növendékeknek. Tessedik programját neves külföldi gazdasz-nevelők hagyták jóvá. Végre megépülhetett a szarvasi iskola is, melyben az elméleti tudnivalókat, kisiskolásoknak az írást, olvasást, számolást, felsősöknek a nehéz gyakorlati tevékenységek fortélyait egyaránt el lehetett sajátítani. A tanárok lakásai épp úgy, mint Tessedik műhelye, az iskola épületében voltak. A kiváló képzéshez kiváló képzők is kellettek, olyanok, akik

figyelembe veszik a gazdaságban az évszakok szerinti különbözőségeket, és a diákokban fejlesztik a lelki erőt, a testi képességet, akik időtakarékos munkára, a szabad idő hasznos eltöltésére nevelik a tanulókat, előmozdítják az erkölcsi, keresztyéni nemzetgazdasági nevelést, és áldásosan munkálkodnak azon, hogy becsvágyat ébresszenek a hazai mezey gazdaság előmozdítására.

Tessedik tudta, hogy nyomorúságos tanári fizetésekért nem lehet a legjobb nevelőket megnyerni az ügyének, ezért iskolai felszerelésekre 3490 Ft-os kormányzati támogatást kért. De sajnos nem kapta meg, emiatt az iskolája bezárta kapuit. A megmentéséért munkálkodók szándékát is meghíúsította a főként irigység szülte ármánykodás. Tessedik erre egy híres röpirattal válaszolt. Kifejti benne, hogy a latin szavak tanítása helyett a gazdálkodásra kell a hangsúlyt fektetni. A gyakorlati életre való felkészítést nem most találta ki, hanem már a Ratio Educationis kapcsán kifejtett véleménye is ezt példázta, mikor annak protestáns végrehajtási módozatairól beszélt. Hangsúlyozza, hogy Isten javait úgy tartja lehetségesnek megőrizni, hogy megművelik a földeket, egyre jobb eredményeket érnek el a tudatos gazdálkodással. Megaláztatása ellenére képes a segítőknek köszönetet mondani, másokat pedig nevelni. Realitásához hozzátartozik, hogy higgadtan állapítja meg: Magyarországon pillanatnyilag a konkoly megint elnyomta a búzát. Többek között azt is a szemére vetették, hogy szinte gyárszerűvé tette a képzést és mindenki az ő iskolájába törekedett.

Glatz Jakab nagy műveltségű evangélikus tanár, aki 1820-ban a bécsi protestáns teológiai intézetet szervezi, folyóiratában (*Annalen der Literatur und Kunst*) a magyar irodalom műveit is bemutatja. Ezenkívül a századfordulón nagyszabású áttekintést ad közre Magyarország művelődési és gazdasági állapotáról (*Freymüthige Bemerkungen eines Unga über sein Vaterland. Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen. Teutschland, 1799*) Ebben kap kitüntetett helyet Tessedik Sámuel szarvasi iskolájának példaként való bemutatása. Glatz 1799-ben megállapítja: „A gyárak Magyarországon a legvirágzóbb állapotban lehetnének, mert a szükséges és jó terményekben nincsen hiány, ellenben igenis a feldolgozás ügyességében. S miért nincs ez meg? Ennek több oka van. Olyan intézetek felállítása, ahol a polgár az iparüzéshez szükséges, úgymint természettudományi, technológiai, oekonomiai, kereskedelmi ismeretekre tehetne szert, még mindig csak jámbor óhaj, amely bár részben teljesedett (mint a szarvasi iskola), azonban anélkül, hogy a közönség figyelmét eléggé magára vonta s utánzásra serkentette volna.” (KORNIS 1927, 332–333)

1797-ben, a keszthelyi Georgicon megindulásakor Festetich az igazgatói állást ajánlotta Tessediknek, de ő Szarvason maradt, valószínűleg szerette volna megérni, hogy a megbuktatása helyén rehabilitálják. Tessedik azt vallotta, hogy a gazdálkodás tudomány, mely iskolázottságot kíván, gyakorlati útmutatókat, próbákat követel – mindezt ő a gyakorlókertekben szándékozott elsajátíttatni –, valamint a gazdaság olyan közügy, mely felette áll minden felekezeti érdeknek.

Tessék az első, aki kisbirtokban gondolkodik, s minden tevékenységét, terét ennek megfelelően alakítja. Nem húz határokat a mezőgazdaság és az ipar közé, ezt mutatja az iskolája is, mely példája egyrészt a munkamegosztásnak, másrészt a fiziokrata, a merkantil és a smithiánus tanok egyvelegének. Amiért őt a fiziokraták közt tartják számon, elsősorban abból fakad, hogy Magyarországon a legégetőbb szükség a legjellegzetesebb gazdasági tevékenység körében merült föl, vagyis a föld kérdése várt megoldásra.

Az 1786-ban, németül írt, *A paraszt ember Magyarországon* című művét Kónyi János fordította le. 1801-ben *Új módja a rétek igazításának* címmel jelent meg írása Budán. Önéletírását Zsilinszky Mihály fordította és adta ki 1873-ban Pesten.

THAER ALBERT a mezőgazdasági hagyomány ösztönösségét természet-tudományos alapokra helyezte. Berlinben tanszéket alapított, mintagazdaságot tartott fenn, és azon munkálkodott, hogy a hűbéri birtokot tőkés nagyvállalkozássá alakítsa át. Kidolgozta a birtokra vonatkozó számszerű termelési adatok nyilvántartásának módját, és felhívta a figyelmet a pénznyereség maximalizálása és a birtokon elérhető legnagyobb termés hozam közötti különbségre. Foglalkozott a váltógazdasággal, a burgonyatermesztéssel, juhtenyésztéssel; elméletben azzal, hogyan kell a tudást és a gyakorlatot megfelelő arányba hozni. Szerinte a mezőgazdaságot három különböző módon lehet megtanulni: utánzással, mely mint *mesterséget* értelmezi a gazdálkodást, de az ilyen tudás nem képes újításokat bevezetni; *ügyességgel-rátermettséggel*, mely kipróbál addig ismeretlen eljárásokat, s igyekszik az elméleti tudást gyakorlattá tenni; *tudományosan*, mely nem átveszi, hanem maga kísérletezi ki az újabb és újabb eljárási módokat. Elhatárolja magát a régimódi, céhet utánzó (gyakornok, írnok, alintéző, intéző, jószágigazgató) hierarchiától a gazdaképzés terén. A szaknevelés csupán a mezőn és majorban történő munkavégzésről, gyakorlati tapasztalatszerzésről szólhat.

A mezőgazdaság három tényezője: az alany, a tőke és a birtok; az utóbbi kető összekapcsolásából születik a mezőgazdasági nagyvállalat. Thaer megtanítja a föld értékelését, az erdő-mező hozamát megállapítani. Kitér a földrajzi fekvés fontosságára, a lakosság népsűrűségére, a katonai elhelyezkedésre, a város közelségére, az utak állapotára, melyek mind befolyásolhatják a föld értékét. Kifejti, hogy a föld járadéka sem önmagától terem, hanem a munka által. Ismeri Adam Smith rendszerét, tanulmányozza a fiziokratákat; részletekbe torkolló leírásai mindig az általános közgazdasági távlatokat tartják szem előtt.

Az elmélet és a gyakorlat egységét a keszthelyi Georgicon valósította meg, mely nem keveset köszönhetett Thaer munkásságának. A Georgicon tudományos-gazdasági tanintézetként indult 1797-ben, 5 tanárral. Később földművesiskolával bővült parasztfiúk számára, majd 1804-től Pristaldeumtanfolyammal jogvégeztet fiúk továbbképzésére, speciális mezőgazdasági és gazdasági jogi tárgyakkal. 1806-tól erdész-, vadász-, kertésziskolával egészült

ki, 1808-tól mezőgazdasági öntözést, út-, híd-, malomépítést lehetett tanulni, később ménesmesteri és lovászkola alakult, továbbá gazdaasszonyképző. Az összes képzés mintaszerűnek és szinte elsőnek számít Európában, hiszen Thaer a möglini iskoláját csak 1806-ban alapította. Az iskola lényege a gyakorlati jelleg, melyhez nem kevés segítséget nyújtott Festetits a kilencszáz holdas területtel, erdővel, szőlővel, melyet az iskola rendelkezésére bocsátott. 1848-ig 1500 gazda vett részt ebben a képzésben.

Az angol eredményeket a belterjes talajművelésről, a vetésforgóról, a mélyszántásról, a trágyázásról, az állattenyésztés tudományos színvonaláról német közvetítéssel juttatták el Magyarországra. Thaer 1801-es írásával (*Einleitung zur Kenntnis der englischen Landwirtschaft*), majd főművével (*Grundsätze der rationellen Landwirtschaft*, 1809–10) megalapozta az angol eredmények és a német gazdálkodás rendszerének külföldön való elterjedését.

RUMI KÁROLY (1780–1847) tanította a keszthelyi Georgiconban a mezői gazdaságot és a matematikát. A mezőgazdaságról szóló, németül írt népszerű tankönyvében (*Populäres Lehrbuch der Oekonomie Wien*, 1808) Thaer és Beckmann írásait, a magyarok közül Mitterpachert, Nagyváthyt és Pethét említi forrásként. Művét elsősorban magyar gazdáknak szánja, mert ő a speciális magyar viszonyokból indult ki. A mezőgazdasági művelődés több a szakképzésnél, ez hazafias kötelesség is, hiszen elősegíti az állam jólétét. Nagy jelentőséget tulajdonít az elméleti felkészültségnek, mert az ilyen birtokos a földön is el tud majd igazodni, és nem lesz kiszolgáltatva a gazdatisztjeinek. A papokkal kapcsolatban a svéd gyakorlatra hivatkozik: a papok mintagazdaságaikkal példát is adnak a hívőknek, és így az ő fizetségük sem kell, hogy fix jövedelem legyen, hanem függjön a mindenkori gabona áráról.

A bérbe adás ténye mutatja, hogy nem sokat értenek a gazdák a műveléshez, a bérlő figyelembe veszi a föld termőerejét, s úgy gazdálkodik rajta. Rumi szándékában áll rávenni a nemességet a termelésre, a vadászszenvedély kiélésén túl az ismeretekben gazdag szaktudás megszerzésére. A teljesen ferde irányba haladó gazdaságot vissza akarja állítani a rendes kerékvágásba: az úri sportot űző birtokost szakértelemmel bíró gazdának szeretné látni az eltérő felkészültségű és kiismerhetetlen emberi szándékú jószágigazgatók és tisztek helyett. A tőkebirtokot vállalatnak tekinti, ha nem is ezzel a szóval él. Ebből a definícióból vezeti le a feleség fontos szerepét, aki képes kell hogy legyen a pince, a tejgazdaság, az állatok körüli munkák felügyeletére, ezért szerencsés lenne vidéki nőket feleségekként látni, és nem a városi szalonok dámáinak csapni a szelet.

Hiányolja a birtokokon a gazdasági leltárt, a jegyzőkönyvet, a gazdasági naplót, a rendeletekről szóló könyvet, a számadást a bevételekről és a kiadásokról. Szerinte a könyvvitelhez minden gazdának értenie kell.

SKERLECZ MIKLÓS (1731–1799) horvát báró, de magyarországi neveltetése és kiterjedt rokonsága folytán méltó helyet foglal el a magyar közgazdaság-

tan történetében. A horvát helytartó tanács lelkiismereteként számos előterjesztést tett a nép nyomorának enyhítésére, a jobb vámpolitika, az ipar fellendítése, az adriai utak kiépítése érdekében. Gazdasági egyesületeket alapított a tudatlan gazdák tanácsokkal való ellátására. Az országgyűlés kereskedelmi bizottsága számára kidolgozott nagyszabású törvénytervezete egyebek közt azt is taglalja, hogy a nemzetiségek különböző területeken ugyan, de mégiscsak az iparosodásra hajlanak. Szerinte a magyar nép inkább állattenyésztő, és nem túl szorgalmas. Főként őstermeléssel foglalkozik, de a földrajzi adottságokat másfajta tevékenységekben hasznosítja; a horvátok-szlávok rossz minőségű földjeik és alkalmatlan természetük miatt nem művelnek földet; a németek szorgalmukkal mindenre képesek, de az ipar és a kereskedelem felé hajlanak; a rácok, örmények, zsidók természetüknél fogva kereskedők; az oláhok földműveléssel is csak ímmel-ámmal foglalkoznak, az ipart megvetik; a cigányok csak nagyon elhanyagolható mértékű kovácsmunkában jeleskednek.

A gazdálkodás általános állapotára jellemző, hogy a marhatenyésztés külterjes, a marhafajta gyengén tejelő, tejipari alapnak alkalmatlan; a juhászat színvonalra némileg emelkedett a merinó elterjedése óta; a régi, ázsiai lóállományt céltudatos keresztezésével kellene fölcserélni; a méhészet csak a Felvidéken virágzik; kártékony a céhrendszer az iparosképzésben, kevés a segéd; az ekeszarvától elhzott jobbágyból nem lehet szemléletváltozás nélkül textilmunkást faragni. Az iparosodás lenne csak képes fölszívni a mezőgazdaságban fölösleges munkaerőt. Legtöbb magyar szerzőhöz képest az a különbség Skerlecz elképzelésében, hogy ő nem tartja iskolafüggőnek sem az ipar, sem a kereskedelem teljesítményeit, a nevelést a gazdaságpolitikára bízna: a helyesen alkalmazott vámpolitika nevel ipart s kereskedelmet. Nem érti, hogy a magyarok miért idegenkednek a kapitalista nyereszkedéstől. Ha a kiskereskedés tisztességes foglalkozás, a nagybani kivétel vagy a gyáralapítás kiváltképpen az, hiszen míg a kiskereskedő kis kockázattal kis felelősséget vállal, a nagybani vállalkozást muszáj a tisztességnek irányítania, hogy hosszú távon fönmaradhasson. Tegyük a kereskedelmet nemes foglalkozássá! – ez volt a jelszava. Vámokból, sorsjátékokra támaszkodó alaplól akart az új magyar kereskedőknek segélyeket biztosítani. Ezzel látja biztosítottnak a zsidók további szaporodásának megakadályozását, akik szerinte eltorzítják a kereskedelmet. Kereskedésre mindenkit alkalmasnak ítélt, mindössze erkölcsi bizonyítványhoz kötné a működésüket, valamint nem tenne különbséget nagy- és kiskereskedők között sem, mert a nagykereskedők ezáltal monopolizálhatnák a forgalmat, és ez ellehetetlenítené a kicsiket.

A hajózást viszont oktatná, állami irányítással képeznék a leendő hajóskapitányokat, megtanítva nekik a hajózás elemein túl a tengerészeti földrajzot, csillagászatot. A tengerhajózás föllendítésének kérdését – Kossuthékat jóval megelőzve – sürgeti. A külföldi klasszikus szerzőket jól ismerte, de nemritkán kért kortárstól tanácsot a hazai bajok orvoslására; a fiziokrata tanokat elhagyva

merkantiliztává nőtte ki magát. Annak érdekében, hogy ne legyen senki a földművességre utalva, próbálja eltartani magát, hogy az ipar itthon tudja földolgozni a nyersanyagokat és itthon tartsa a munkabért a védvamos rendszernek elképzelése szerint. (Vö. BERÉNYI 1914.)

BERZEVICZY GERGELYT (1763–1822) tartják a Széchenyi előtti legnagyobb közgazdának. Előkelő evangélikus családjától józanságot, önmérsékletet örökölt. Külföldi útjai során meggyőződhet Párizs csillogásáról, London gazdagságáról, a brüsszeli szalonok előkelőségéről, a német mintagazdaságok és gyárak rendjéről. Néha az élményei színessége elragadta képzeletét, és nehezen tért vissza a szürke valóságba. Így járt akkor is, mikor a magyar elzártágot kereskedelemmel kívánta feloldani. Elméletileg kidolgozott egy kereskedelmi utat a Balti-tengerig, ugyanakkor az első gyakorlatban kivitelezett borszállításán megbukott. Úgy gondolta, hogy az angol példa alapján a magyar is meggazdagodhat kereskedelemből, a szárazföldön is kiépíthetők a keleti utak.

Kidolgozta egy olyan északi kereskedelmi társaság tervét, mely állami alapokon állna, egyéni nyereséggel, állami kockázattal. Ő sem tudott elszakadni két korlátjától: a biztonságot nyújtó államhivataltól és a föld elidegeníthetlenségét valló szemléletétől.

A legnagyobb problémát a hűbéri viszonyok fenntartásában, a jobbágyság kérdésében látta. Híve az egységes monarchiának, számára ez az egység, s ezért a magyarság nemzeti kérdései és a nyelv ügye sem készítette megoldás sürgetésére. Latinul s németül írt. Könyvei jelentek meg, Bécsben írásai, melyekben Berzeviczy hangot adott annak, hogy a jobbágrendszer gátja a haladásnak, ezért sok nemes elítélte, de fölényes gazdasági, társadalomtörténeti ismeretei lehengettek a kritikusokat. Magyarország szerepét az osztrák kereskedelem kiegészítőjeként képzelte el, az érdekek kölcsönös kiegyenlítődsét vallotta. Szerinte ebben az összjátékban a magyarok az Ázsia felé vezető kereskedelmi vonalakat kiépítve fellendíthetnék iparukat, mindez kedvezően hatna a népszaporulatra, és a jólét felé vezetne. Sok közös nézete van Skerlecczel.

IRODALOM

Balla Antal 1837. A legújabb kor gazdaságtörténete. Uő. = *Tudományos Gyűjtemény* [1837.] VI. évf. 70.

Berényi Pál 1914. Skerlecz Miklós báró élete és művei. Budapest

Borotvás-Nagy Sándor 1938. Közgazdasági művelődésünk kezdetei. Budapest

Fehér Katalin 1997. Festetics György oktatásügyi tevékenysége a korabeli sajtó tükrében = *Magyar Pedagógia*, 1. 61–77.

Gaál Jenő 1902. Berzeviczy Gergely élete és művei. Budapest

Gaál Jenő 1932. A falu gondozása. Tessedik Sámuel élete, alkotása és művei. Budapest

Kornis Gyula 1927. A magyar művelődés eszményei 1777–1848. Budapest

Economists and Educators

At the time of enlightenment in Hungary, economic problems were joined by unsolved language and religious tensions: husbandry could not be taught in Hungarian because there were no Hungarian books or teachers. Latin and German were still the language of the privileged, and for this reason science could not reach the masses. Issues concerning language, schools and religion were connected; towns were fighting for the right to found gymnasiums. These schools were founded, in general, at important former trade centres. In addition to the two big Protestant centres of the Trans-Tisa region, there were Reformed high schools in the Danube-Tisa region too, in spite of the fact that according to the Ratio Educationis, religion was to be taught only in conformity with the teachings of the Catholic Church. It was mainly the Protestants who took on themselves the task of importing theoretical and practical knowledge from abroad, they themselves setting an example for their students of how important practical life skills are; they cultivated their gardens themselves and husbandry was a very serious and important subject at the schools. Teachers were chosen with great care. Next to the activities of György Fesztetics, who not only founded the *Georgicon* at Keszthely but also did a lot for the alleviation of rural poverty and backwardness at Csurgó, Sámuel Tessedik's exemplary organization of the school at Szentes was also a remarkable undertaking. The two of them, together with other thinkers of the age, recognized that the unfavourable conditions in Hungary were not caused by a single factor, but the economic, cultural, religious and nationality problems were closely connected and stemmed from each other.

Keywords: enlightenment in Hungary, Georgicon at Keszthely, Protestant practical common sense, the school at Szarvas, teaching of husbandry, boosting trade by building roads, national reconciliation, rational living

István Márta

KÖNYVTÁRAK A MÚLTBAN ÉS A JELENBEN

Libraries in the Past and Present

Pontosan száz évvel az első Szerb Olvasókör létrejötte után, 1945-ben, a községi eljárás anyagi eszközeivel Nagykikindán megalapítottak egy új kulturális intézményt, a Városi Könyvtárat. A kezdő állomány 2500 kötetből állott, melyet a polároktól gyűjtöttek össze, főként a háború előtt élt gazdag németek és magyarok magánkönyvtáraiból. Maradt még valamennyi könyv a Szerb Olvasókörtől, továbbá újonnan is vettek. Feladatuk a könyvtári anyag begyűjtését, megőrzését, a legszélesebb népréteg körében a haladó irodalom népszerűsítését, a műveltség terjesztését tűzték ki. A könyvtár az akkori könyvtári szabályoknak megfelelően igen jól rendezett és jelentős tényező Nagykikinda művelődési életében. 1952-ben népkönyvtárrá minősítik át, és Jovan Popovićnak, a neves forradalmár-írónak a nevét kapta, aki egyúttal a város szülötte. A Könyvtár ma a nagykikindai község és az észak-bánáti körzet főkönyvtára. A városban jelenleg nem működik egyetlen fiókkönyvtár sem, de a község minden falujában üzemel egy-egy, tehát 9 megbízhatóan rendezett dokumentum- és adattár. Korszerű intézményről van szó, mely összehangolva a múltat a jelenrel végzi társadalmi feladatát, nem feledve a gazdag múlt hagyományait, a sokrétűséget és az etnikai színességet, mely vidékünknek fő jellemzője.

Kulcsszavak: kultúrtörténet, könyvtárak, olvasókörök, szabad lyceumok, népművelés, hagyomány, különgyűjtemények

KÖNYVTÁRAK ÉS OLVASÓKÖRÖK EURÓPÁBAN ÉS A BÁNSÁGBAN

A könyv mindig központi helyet foglalt el az ember művelődésében. Egy területnek és az ott évszázadok óta élő népeknek a kultúrtörténeti elemzésében fontos szerepe van a könyvtáraknak. A 19. században a Bánság volt a Monarchia nemzetileg legtagarkább része. Itt 16 népfaj ütött tanyát: szerbek, magyarok, németek, franciák, zsidók, románok, görögök, horvátok, szlovákok és más nemzetiségűek. Minden népcsoport vezető rétege nemzeti alapon igyekezett megszervezni és a magyar „úri osztály” ellen maga köré gyűjteni saját nemzettársait.

Az első európai közkönyvtárak a 15. században a humanizmus és a reformáció eszméi által jöttek létre Ratisbonban, Bécsben, Frankfurt am Mainban, valamint Franciaországban is. Amerikában csak a 18. században találkozunk velük. A fejlett Nyugat államaiban (például Franciaországban) a 18. század elején megalakulnak az első irodalmi szalonok is. Ebben az időben Angliában törvényt hoznak a közkönyvtárról, majd meg is alapítják az első ilyen intézményeket.

Nálunk csak a 19. század hozta magával könyvtárak alapításának kezdeményezését. A nemzeti újjászületés és tudat ébredése az Osztrák–Magyar Monarchiában az első olvasókörök megnyitásához vezetett. A Vajdaságban mind a magyar, mind a szerb önazonosságtudat szellemi megőrzőjének bizonyult ez a fontos intézmény. Hiteles okmányok ugyan nincsenek, csupán egy cikk utal a *Sadašnjost* című hetilapban arra, hogy mikor nyílt Nagyikindán szerb olvasókör. A szóban forgó hetilapnak egy 1844-es számát olvasva megtudhatjuk, hogy Nagyikindán tevékenyen működik a Magyar Polgári Olvasókör, „csak a szerb marad le”, amiből arra következhettünk, hogy ezekben az években a Szerb Olvasókör nem működött. Arról is folyóiratból értesülünk, hogy 1842-ben Ürögön és Versecen, 1845-ben Újvidéken, Zomborban és Nagyikindán nyílnak meg az első szerb olvasókörök. (Szerbiában ez csak később következik be.)

Az olvasókörök a polgárok önkezdemenyezéséből alakulnak, tagjaik kereskedők, lelkészek, tanítók, iparosok, de munkások, földművelők és katonák is. Minden olvasókörnek saját szabályai és alapszabálya volt, melyet a közoktatási és belügyminisztérium hagyott jóvá. Az effajta szabályok okiratoknak számítottak, amelyekkel a köztisztviselést megnyithatták. Ezek szabályozták minden kérdést a szervezés, finanszírozás és igazgatás terén. A szervezet alapját a tagság képezte, mely egyenjogú tagokból állt, és az évi közgyűlésen a saját soraiból választotta meg az 5–7 tagból álló igazgatótanácsot, majd a saját kebeléből az elnököt, alelnököt, titkárt, pénztárost és könyvtárost. A tagsági díjból szerezték be a könyveket, napi- és hetilapokat.

Ezek az intézmények sok helyütt egyes társaságok gyülekezőhelyeivé váltak, ahol kellemes és baráti környezetben könyveket és újságokat lehetett olvasni, és eszmét cserélni azzal a céllal, hogy a tudomány, továbbá egymás megismerése és tájékoztatása révén, úgyszintén anyagiak tekintetében is támogassák az előrehaladást. A munkabeszámolót, a határozatokat, a külföldi és belföldi hetilapok és folyóiratok vételére vonatkozó javaslatokat szótöbbséggel fogadták el, ami e társulatok demokratikus voltát bizonyítja. Taggá válhatott minden polgári és egyházi személy vagy katona, minden szerb vagy bármely más nemzetiségű és vallású polgár, ha betöltötte 18. életévét, „minden tisztességes nevű ember, aki befizet egy határozott összeget, minden példás viselkedésű szerb, horvát, úgymint minden nemszláv, akinek a szívében fekszik a mi nemzetünk előrehaladása...”.

Az olvasókörök sohasem voltak állami intézmények, nem kaptak anyagi támogatást a munkájukhoz, csakis önmagukra, vagyis a tagságra támaszkodhattak. Így válnak ezek a helyek vonzóvá azok számára, akik szeretnek olvasni, de értesülni is sok mindenről. Itt tanfolyamokat is szerveznek az írástudatlanok, az írás-olvasásban magukat tökéletesíteni szándékozók, nemkülönben az idegen nyelveket tanulók részére. Innen erednek az első ötletek a városok és falvak rendezésére, a kereskedelem és a mesterségek fellendítésére, valamint itt rakják le az első börzéknek az alapjait is.

Az ilyen programok természetesen vonzzák a polgárságot, és itt gyülekezik a haladó ifjúság is. Itt ápolják a nyelvet, ismerkednek a múlttal és a nemzet történelmével, kezdeményezik a népművészeti, valamint a múzeumi értékek gyűjtését, kiadják első saját, kézzel írott újságukat *Velikokikindski list* néven. A nagyikindai Szerb Olvasókör megalapítóiként 1845-ben Nikola Stojanovićot, Atanasije Udickit, Sergije Birimacot és Pavle Trifunacot említik. Az első évben 250 könyvvel rendelkeznek. Színjátszó csoport és dalárda is működött az olvasókör keretében, itt rendezték az első színelőadásokat is.

Ilyen módon az olvasókör művelődési, oktatási, politikai és nemzeti intézményként eszköze lett a megújulásnak. Minden tevékenységüket és céljaikat az írott szóra alapozták: teljes működésük a könyvből indult ki, és a könyv által fejlődött. Így jöttek létre az első olvasókörök, melyek később, a 20. század elején a közkönyvtárak munkájához szolgáltak alapul.

KÖNYVTÁRAK A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 19. század közepe óta nagy változás állt be a könyvtárpolitikában, ehhez hozzájárult az észak-amerikai és angliai tapasztalat is. Ekkor váltak a könyvtárak a nemzeti művelődésnek éppolyan eszközeivé, mint az iskolák. Angliában ugyanis törvényt hoztak a községi könyvtárak létesítésére, erre a célra külön pótdadót fogadtak el. Ennek eredménye szinte a csodával volt határos. Az ily módon befolyt összegekből és támogatásokból a közművelődési közkönyvtárak hálózata jött létre. Nemsokára Németországban is követték a jó példát. Az Osztrák–Magyar Monarchiában viszont csak elszigetelt jelenségekre lehetett figyelni.

1867-től népművelő egyletekről van tudomásunk. „A népművelés társadalmi feladat” – hirdetik. A kor igényeinek megfelelően Központi Népoktatási Kör alakul, kezdeményezi a vidéki városokban is a népoktatási körök megszervezését.

1897-ben vett nagyobb lendületet a múzeumok és könyvtárak fejlődése, hála az Országos Múzeumi és Könyvtári Főfelügyelőségi Tanács hatásosabb működésének. Ez persze főleg állami segéllyel jöhetett létre. A Tanács népkönyvtárakat hozott létre, közművelődési egyesületeket segítgetett.

1875-ben Nagybecskereken, mint Torontál vármegye székhelyén megalakul a Polgári Magyar Olvasókör, hogy a „magyar közművelődés és szellem terjedésének útját egyengesse”. Célja az önművelődés, a magyar nyelv fönntartása és terjesztése, a magyar lapok előfizetése, magyar kölcsönkönyvtár létesítése. Kezdő alapként 225 kötetet szolgált.

Néhány évi működés után a szervezők elégedetlensége miatt, mely „a polgárok nem megfelelő mértékű érdeklődésével magyaráztattott”, elhatározták, hogy tevékenységüket kiszélesítik, és megalapítják a Torontál Vármegyei Magyar Nyelvtérjesztő és Közművelődési Egyesületet. Erre 1885-ben került sor, az így létrejött egyesület pedig a Dél-magyarországi Kultúr Egylet (DMKE) fiókegyle-

te lett. Alapítója, elnöke és védnöke két földbirtokos: az Écskán élő Thurn- und Taxis Egon herceg és Rónay Jenő, a megye főjegyzője lett. A tagok földesurak, arisztokrata nemesek és egynéhány ismert polgár. A vagyonos polgárság képviselőit bankok, a községek, az egyházak (mint alapító tagok) látták el. Az első anyagi támogatók és segítők közt volt a nagykikindai gimnázium tanári kara is. Az indulás évében már több szakosztályt alakítottak.

1890-ben az egyesület ismét megváltoztatja nevét: Torontál Vármegyei Magyar Közművelődési Egylet lett. Ekkor elnökévé a mindenkori főispánt, alelnöknek az alispánt, igazgatónak a megye főjegyzőjét választották meg. Feladataik közé tartozott az idegen ajkú gyermekek közül az olyan diákok megjutalmazása, akik a magyar nyelvben legnagyobb előmenetelt tettek, de megjutalmaztak más, jeles előmenetelű gyermekeket is, ugyanakkor megalakították a Délvidéki Színi Szövetségben működő Színi Kerületet.

Tíz év után a könyvtár 912 kötetesre gyarapodott, és 8000 könyvkölcsönzést mutatott ki. Olyan tanítókat jutalmaztak meg, akik a magyar nyelv terjesztésében kiváló eredményt értek el.

Az ezredéves kiállítás alkalmával Budapesten tartott országos közművelődési kongresszuson az egyletet „buzgó működéséért” elismerő oklevéllel tüntették ki. A tevékenységhez tartozott ingyenes magyar nyelvtanfolyamok szervezése is.

A SZÁZADFORDULÓ UTÁN

Nagykikindán az 1903-ban létrejött Társaskörnek könyvtára is volt. Tagjai a város kishivatalnokai és kereskedői közül toborzódtak önművelődés és társas érintkezés célkitűzéssel egy társas intézmény keretében. Elnöke Nikolaus Augustin volt. Ezzel szemben a Kaszinó exkluzív irányzatú társulat, természetesen könyvtárral is rendelkezett. Időnként kiselejtezett, kiválogatott könyveit árverésen lehetett megvásárolni. Erről tudósít egy, a *Gross Kikindaer Zeitung*ban 1896-ban megjelent cikk. 1903-ban a vármegyei könyvtár és múzeum ügyéről tárgyaltak. 1905-ben ingyenes olvasóhelyiséget hoztak létre. A könyvtár közkönyvtárrá alakult, az állománya 2030 kötetet tett ki. A könyvek mellett megtalálhatók a képes folyóiratok, hetilapok, szemlék, tudományos szaklapok. A helyi Munkásképző és Társasegyletből 1889-ben alakult Szabad Lyceumot az egylet saját „kebelébe olvasztja”.

„Kell a tudomány, a kultúra az élet kíméletlen versenyében” – vallották egyre nagyobb meggyőződéssel a tudományt és ismereteket terjesztő társaságok, szabad líceumok, amelyek ez idő tájt tömegesen kezdik meg működésüket Torontál-szerte. A járási líceumok élén a járás főszolgabírája, tehát a megyei hatalom vezető személye, a legfőbb hatóság állott. Líceumok Nagybecskereken, Nagyikindán, Zsombolyán és Törökbecsén nyíltak. Kiindulópontjukul azt tekintették, hogy művelődési és népjóléti témákkal a népművelést, a nép értelmi

és lelki gyarapítását szolgálják, sohasem feledve, hogy minden embernek joga van a kulturális haladáshoz. A siker mindig is nagy volt, az előadótérnek nem voltak képesek befogadni a hallgatóságot.

A nagykikindai Szabad Lyceum 1907-ben nyílt meg. Élén dr. Krencsméry Károly állami főgimnáziumi igazgató állt. Egyetlen télen 14 előadást tartottak meg nagy érdeklődés mellett.

Ennek a líceumnak még nagyobb jelentőséget ad a magyar nemzet köznevelődés szempontjából az a tény, hogy Nagykikindán, e nagy nemzetiségi központban működött. Az ismeretterjesztő előadásokat legtöbbször ének- és zeneszámokkal fűszerezték. Ennek az intézménynek ingyenes olvasóhelyisége és közkönyvtára is volt. A látogatók a társadalom legkülönbözőbb osztályaiból valók, de legnagyobb létszámú az ipari munkásság. A könyvállomány 1758 kötet.

A munkásképző líceumoknak az egyetbe történt beolvasztása után a főszolgabírók vezetésével hozzáfogtak a tanfolyamok szervezéséhez. Az egylet – az országban elsőként – magyar nyelvi ismétlő tanfolyamokat tartott, valamint analfabéta-tanfolyamokat gyermekek és felnőttek részére. Ebből a célból ábécéskönyvet adnak ki Budapesten. Megvásárolják a legmodernebb vetítógépet, hogy az ismeretterjesztő előadások még vonzóbbak legyenek. 1907-ben indul a múzeumi tárgyak begyűjtése. Ebben az évben Kikindára látogat a Budapesti Tudományegyetem könyvtárának az igazgatója, dr. Ferenczy Zoltán, és mozgósító erejű előadást tart vármegyei könyvtár létesítése érdekében, lelkesen buzdítva, hogy a könyvtárat minél előbb és „minél nagyobb arányban” megvalósítsák.

Így került megszerzésre a „gyermektanulmányozó osztály” is, ahol mesedélutánokat tartottak. Az írás-olvasás terjesztése mellett magyar irodalmi, történelmi és földrajzi tárgyú, valamint analfabéta-tanfolyamokat szerveztek megszerte. A líceumi előadásokat is egyre több községben, városban szervezik meg. Az egylet mégis kénytelen megállapítani, hogy a földműves és iparos elem (főleg a németek) még mindig nem látogatja kellő számban az előadásokat, sőt előadót is igen „nehéz fogni”, mert mindannyi „irtózik a munkától”.

Az előadásciklusok azért a helységeken tovább tartottak, méghozzá nem mindig tiszta magyar hallgatóság előtt. Így évenként több mint száz előadás hangzott el, ezeket sok ezren hallgatták meg. A nem magyar anyanyelvű gyermekeket a nyári szünidőben, az úgynevezett „kitelepítő akció” keretében, rövidebb időre Szegedre és Makóra viszik a magyar nyelv elsajátítása céljából.

A szóban forgó egyesület működését kiterjesztette a népművelésre, a kultúra fejlesztésére is. A téli hónapok alatt magyar nyelvi ismétlő tanfolyamokat tartanak „kultúrestélyeket”, művészeti és irodalmi estéket a magyar irodalom és művészet népszerűsítése céljából. Az előadó írók, színészek, egyetemi tanárok, zenészek sokszor Pestről jöttek. Jutalomkönyveket osztanak ki a magyar nyelv tanulásában kiváló eredményt elérték számára, valamint a tanítók jutalmazására.

A földművelésügyi minisztérium segítségével az akkori Magyarországon 1914-ig 3837 községben és tanyán nyitottak földművelési népkönyvtárat. Ezenkívül mindenfajta tanintézetnek megvan a saját szakkönyvtára, népiskolai ifjúsági könyvtára kb. 5-6 ezer könyvvel. Erről tesznek tanúságot a Nagyikindai Állami Gimnázium könyvtárának évi beszerzései. Itt az első iskolai könyvtár már 1877 óta működött. A pecsét a megmaradt könyveken tanári és tanulói könyvvállományról tanúskodik. Az adatok szerint 1913-ban 1590 könyvvel rendelkeznek: a tanári könyvtár az 1925/1926. évben 1715, míg a diákkönyvtár 841 könyvvel.

VIDÉKI KÖNYVTÁRAK ÉS OLVASÓKÖRÖK

Homokréven (Mokrin) már 1816-ban tesznek említést a szerb egyházközségi könyvtárról. Egy csoport módosabb falusi lakos 1888-ban megalapítja a Szerb Földművelési Könyvtárat (Srpska ratarska čitaonica), mely sikeresen gyűjti össze a nemzeti érzelmű földműveseket, több zágrábi, szerbiai és vajdasági lapra is előfizet, valamint együttműködik más művelődési intézményekkel is. A tagsági díj elég nagy, de hát ez az egyedüli bevétel a kiselejtezett lapok és folyóiratok árusítása mellett. Támogatóként jelenik meg a Szerb Énekegylet, a Radak tulajdonában levő könyvkereskedés.

A második Szerb Földművelési Könyvtár 1922-ben létesül, és a szerb egyházközséghez és iskolához tartozik. 1923-ban létrejön a harmadik ilyen könyvtár is. A tagságot a gazdagabb földműveseken kívül szegényebbek, valamint munkások és az ifjúság képezi. Véleményük szerint a könyvtár részére olyan könyveket kell beszerezni, melyek iránt van érdeklődés. Az írástudó tagok a teremben fennhangon olvasnának, míg a többiek hallgatnák és az olvasottakról elbeszélgetnének. Vasa Stajić 300 könyvet kitevő ajándéka az 1924-es évben az olvasócsoporthoz alapállománya lett. Egyébként itt társasjátékokat is játszottak, sakkoztak és kártyáztak is. A tagok száma 100–200 között alakul. Zárt típusú könyvtárról van szó, a könyveket nem viszik haza. Ez a könyvtár szüntelenül működik 75 éven át, egészen 1941-ig, amikor a könyveket elhurcolták.

A három német- és francialakta falvak egyikében, Szent Huberten 1870-ben nyílt olvasókör (Leseverein). A mellette fekvő testvérközségben, Szentborbálán, azaz Soltourban Földművesek és Iparosok Egyesült Olvasóköre nyílt 1876-ban. (Soltourer Vereinigter Leseverein der Landwirte und Gewerbetreibenden), Károlyfalván 1883-ban olvasókör (Charleville Leseverein), Szent Huberten pedig 1885-ben Kereskedő- és Iparos kaszinó létesült (St. Huberter Handel- und Gewerbekasino). Ebben könyvtár is volt. (A három helység neve ma Banatsko Veliko Selo.)

Soltourban már 1892-ben működött a Földművelési Olvasókör (Soltourer Landwirtschaftlicher Lesekreis), mely 60–100 taggal büszkélkedhetett. Alapszabályukban az olvasható, hogy ápolják a társas- és művelődési életet, vala-

mint naponta jönnek össze az erre a célra bérbe vett helyiségekben olvasás, kártyázás, sakkozás céljából. Több lapra fizettek elő, és kisebb könyvtárral is rendelkeznek.

A németlakta Nákófalván (Nakovo) 1900-ban létrejön a Társaskör (Gesellschaftsklub). Fő feladataként a jó könyvek, újságok és folyóiratok olvasása által a fölvilágosítást és előrehaladást tűzte ki. Már az elején 137 taggal működött. 1903-ban ugyancsak itt alakul meg az Általános Olvasókör (Allgemeiner Lesekreis).

Ebben az időszakban a Bánságban elterjedt – a költő szavaival szólva – „éhe kenyérnek, éhe a szónak és éhe a szépnek”. A kenyéréhség és a kultúra iránti éhség egyaránt jellemző volt, így elérkezett az ideje annak, hogy „felülről dirigált kultúrát” nyújtsanak a népnek, éspedig a magyar uralkodó osztálynak megfelelően.

A város és megye alkotó polgári értelmiségét arra ösztönzik, hogy kultúrát teremtsen a Bánságban, és ezt a kultúrát terjesszék a dolgozók és a kispolgárok között az egyesületekben, kultúrkörökben, könyvtárakban, olvasó- s előadótermekben, egybeolvasztva így a polgárságot a munkásokkal. A hatóság egyúttal a megye kulturális életének a szervezője, finanszírozója és irányítója is.

Az 1898-as esztendőben a főispán felhívást intéz a községekhez, arra „kéri fel” őket, hogy alapítsák meg ingyenes népkönyvtárukat, amelyhez a belügyminisztérium szolgáltatja majd az ingyen (magyar) könyveket. Ebben az évben Bocsár, Bikács, Basahíd, Töröktopolya, Beodra, Tiszahegyes s mások el is fogadják az „ajánlatot”. E községek közül Basahíd az egykori szerb koronakerület községe. Ez év március végén kapja könyvvállományát a rendőrminisztertől Torontáloroszi (Rusko Selo) is.

A polgárság sorra alakítja az egyesületeket, és bárhová tekintünk is, mindenütt ugyanazokat a neveket találjuk a szervezők, előadók és mecénások soraiban: ugyanazok nevét, akik ott szerepelnek a városi és megyei közgyűléseken, országgyűlési képviselők, államtitkárok, miniszterek soraiban is. A gazdasági-társadalmi és politikai élet élén – nemcsak osztályhelyzetük szerint, de személyileg is – ugyanazok állnak, akik mint mecénások a kultúregyletek munkáját is irányítják, és anyagilag is lehetővé teszik ezt a kultúrmunkát.

1899-ben Torontál vármegye olyan határozatot is hozott, hogy mások is adományozzanak könyveket a falvaknak. Könyvtárszervező bizottság is alakult.

1907-ben arról értesülünk, hogy a szerb Homokrév, a német Nákófalva kért könyvtárat a belügyminisztériumtól. Ezek azon községek közül valók, amelyek leginkább támogatták a magyar kultúrmunkát, de nem voltak haszonélvezői is, tekintve, hogy lakóik magyarul alig-alig értettek és olvastak. Torontál az ország nyelvileg is legtarkább megyéje, de egyébként is a Bánságban volt akkoriban a legnagyobb társadalmi, nemzeti és kulturális tarkaság.

OLVASÓKÖRÖK ÉS KÖNYVTÁRAK NAGYKIKINDÁN A VILÁGHÁBORÚK UTÁN

Egy cikkben, melyet a *Srpska prosveta* 1914-ben jelentetett meg, arról olvassunk, hogy Nagyikindán 1897 óta ismét működik a Szerb Olvasókör, mely a Földművelési Könyvtárból jött létre, amely többé nem létezik. Így az Olvasókör 1913-ban 600 könyvvel rendelkezik, és 157 tagja van. A két háború közti időszakban zárt típusú, csak a tagság használhatja, míg 1939-től közkönyvtárrá minősítik. Munkáját egy 11 tagból álló igazgatótanács vezeti. Céljuk a hazafias érzés fejlesztése, a műveltség terjesztése és a tagok egymás közti barátkozása. Székhelyük a mai ifjúsági otthonban volt, és három helyiség állott a rendelkezésükre. A könyveket kétszer hetente cserélték ki, de a tagságnak különféle társasjátékok is álltak rendelkezésükre, mint kártya, dominó, sakk és biliárd. A könyvek száma 2500 volt. A szépirodalom mellett különféle szakkönyveket is tartottak: orvostudományi, történelmi, társadalomtudományi, politikai műveket. A tagok száma 240 volt.

1941-ben a német megszállással megszűnik a munkája. A teljes leltár, könyvek, levéltári anyag nyom nélkül eltűnik, és a mai napig sem került elő.

A nagyikindai magyarságnak már a 40-es évek elején is volt könyvtára. Ezzel kapcsolatban is szűkös adatokkal rendelkezünk. A Duna Menti Magyar Közművelődési Szövetség nagyikindai fiókjának keretén belül működött a könyvtár a volt „Nafusi”-házban elhelyezve.

Az 1945-ben megalakult Velika Kikindai Magyar Közművelődési Közösség a DMKSZ jogutódjaként kezdte meg működését. Feladatként a művelődés és oktatás különböző formáinak a felélesztését tűzte ki az itteni magyarság körében. Ezt különféle előadásokkal, hangosújsággal igyekeztek elérni. A közösség ebben az időben mintegy 2000 kötet könyvvel rendelkezett. 1949-ben felveszi a József Attila Művelődési Egyesület nevet, feladata a tudomány, az irodalom és a művészet terjesztése a magyarok körében. Kezdetben feladatai közé tartozott az analfabéta-tanfolyam, valamint a népegyetemi előadások megszervezése is. A könyvtár kezdetben 1936 kötettel rendelkezett, időnként Tóbán és a Mavrokordata-tanyán is megjelent. Ezt követően a könyvek száma 6159-re, a tagság viszont 269 főre emelkedik, 1960-ban a gondoskodást és irányítást a Jovan Popović Városi Könyvtár veszi át, és abba beleolvadva az egyesületi könyvtár annak fiókkönyvtárává válik.

A felszabadulás után Nagyikindán egy ideig működött egy magánkönyvtár is. A Schwachtje család tulajdonában volt, és a könyveket tagsági díj ellenében sokan igényelték.

A VÁROSI KÖNYVTÁR MEGALAKULÁSA ÉS MŰKÖDÉSE

Az első nagyikikindai Szerb Olvasókör létrejötte után pontosan 100 évvel, a II. világháború végén alakult egy új kulturális intézmény – a Városi Könyvtár. 1945-ben a Községi Népfelszabadító Tanács anyagi eszközeivel hozta létre, fedezve a könyvtáralapítás anyagi kiadásait, a személyzet és a könyvbeszerzés költségeit. Az intézmény ezzel elnyerte az önálló, költségvetésből fenntartott intézmény jogállását.

Ez az intézmény nyilvános jellegű, minden polgár számára nyitott, aki az állományát használni szeretné. A kezdő állomány 2500 kötetből állott, melyet a polgároktól gyűjtöttek össze, főként a háború előtt élt gazdag németek és magyarok magánkönyvtáraiból. Ezenfelül volt még valamennyi könyv a Szerb Olvasókörtől, továbbá újonnan vett a második világháború utáni kiadóktól. Feladatul a könyvtári anyag begyűjtését, megőrzését, a legszélesebb népréteg körében a haladó irodalom népszerűsítését, a műveltség terjesztését tűzték ki.

Az 1945 és 1953 közötti időszakban mint „központi könyvtár”-nak a keretében két osztály működött: éspedig a felnőtteknek szánt kölcsönző- és az olvasóterem. 1950-ben a könyvek száma 10 333, ezzel az elsők között van az országban. 1952-ben kiválik a gyermekosztály. Abban az időben a könyvtár az akkori könyvtári szabályoknak megfelelően igen jól rendezett és komoly tényező Nagyikikinda művelődési életében. Ebben az évben népkönyvtárrá minősítik át, és Jovan Popovićnak, a neves forradalmárirónak a nevét kapta, aki egyúttal városunk szülötte. 1953-ban kezd az intézmény munkaköre bővülni az úgynevezett „negyedik” fiókkönyvtár megnyitásával. 1956-ban csatlakozik a nákováli könyvtár is. Ebben az időben a könyvtár az egész kikindai körzet központi intézménye. Ápolja az olvasókkal folyó munka minden formáját, könyvtári rendezvényeket szervez, és szaksegítséget nyújt minden falusi könyvtárnak.

Az 1955 és 1958 közötti időszak feltehetően az intézmény fejlődésének csúcspontja. Ekkor vezették be az Egyetemes Tizedes Osztályozás használatát. Ez a könyvek elhelyezésének egyedülálló rendezési módszere az összes körzeti könyvtárban sokat segített a közös munka terén. 1956-ban kezdte meg működését az első Könyvtári Tanács. Ebben az évben Nagyikikindán tartották meg a Vajdasági Könyvtárosok Tanácskozását is, ami ugyancsak arra utal, hogy a könyvtárnak már abban az időben is nagy tekintélye volt a Vajdaságban. 1958-ban csatlakozik hozzá a tiszahegyesi könyvtár, 1958-ban a szajáni, 1960-ban pedig a homokrévi, basahídi, töröktopoljai, a Banatsko Veliko Seló-i és az Egység magyar könyvtára. Ezekkel a Városi Könyvtár 13 egységre bővült közös ügyvitellel és szakirányítással. Az 1960-as év arról nevezetes, hogy meghozzák a közkönyvtárakról szóló törvényt, amely szerint a nagyikikindai könyvtár törzskönyvtárrá válik. Tószeg (Novi Kozarci) is csatlakozik hozzá. A kimutatások szerint 43 067 kötetből áll a könyvállomány, az olvasók száma pedig csaknem 4000 fő.

A könyvtár 1962-ben július 7-e alkalmából az elért eredményekért köztársasági díjban részesül.

1963-ban a Vajdasági Könyvtárosok Tanácskozásán olyan határozat születik, hogy a nagyobb vajdasági könyvtárakhoz hasonlóan Nagyikindán is szakirodalmi és helyismereti osztály nyíljon. Már ebben az évben megkezdődik a könyvek elosztása és szakszerű feldolgozása. A helyismereti osztály egy adott hely vagy körzet vonatkozásában valóságos kincsestárnak tekinthető: fontos adattár a kutatók számára.

1965-ben megszűnnek a körzeti könyvtárak, szerepüket a községi könyvtárak veszik át. A könyvek száma ekkorra már 48 826-ra emelkedett, a tagoké pedig 3816 főre. Ez a növekedés rohamosan folytatódik, a kimutatásokból arról értesülünk, hogy 1970-ben a nagyikindai község lakosságának már 108 598 könyv állt rendelkezésére. Színvonalas lemezgyűjteményből is lehet kölcsönözni, ami szintén népszerűvé vált a lakosság körében.

1975-ben megszűnik a könyvtár mint önálló intézmény, és az akkori törvény értelmében létrejön a Művelődési Központ. Alapegységei a Népmúzeum, a Történelmi Levéltár, a Művelődési és Művészeti Tribün, a Népkönyvtár. Ez a szervezési forma 1991-ig állt fenn, amikor is minden intézmény a törvény rendelkezése szerint ismét önállóvá vált.

Ma a Jovan Popović Népkönyvtár a nagyikindai község és az észak-bánáti körzet főkönyvtára. A városban jelenleg nem működik egyetlen fiókkönyvtár sem, de a község minden falujában üzemel egy-egy, tehát 9 megbízhatóan rendezett dokumentum- és adattár. Korszerű intézményről van szó, mely összehangolva a múltat a jellel végzi társadalmi feladatát. A gazdag múlt hagyományai, a sokrétűség és az etnikai színesség, mely vidékünknek fő jellemzője, büszkeséggel tölt el minden nagyikindai lakost.

A nagyikindai művelődési intézmény 160 éves könyvtári hagyományát a korszerű igényeknek megfelelően próbálják az igénylők érdekében hasznosítani. A modern könyvtár nem csak „lelki gyógyszertár”, társalgási hely, napilapok olvasóhelye, hanem egy mind szükségesebb információs központ is, amely nélkül a korszerű társadalom és a művelt egyén elképzelhetetlen. A könyv terjesztésének pedig – ez a könyvtáros feladata – állandó hódítássá kell változnia. 1400 négyzetméter hasznos területen állnak ma az olvasó rendelkezésére egy patinás, új és régi épületegyüttesben. A polcokon összesen mintegy 170 000 könyv foglal helyet. Ebből a számból mintegy 33 000 magyar nyelvű, 3000 német, angol, francia és orosz, a többi szerb. A folyóiratok mennyisége 1121 évfolyam.

A három különgyűjtemény közül a legnagyobb Đoko Stojičić írónak, hazánk egykori csehországi nagykövetének az ajándékkönyvtára, mely mintegy 6000 kötetet tartalmaz 27 különféle nyelven. Ebben található más könyvtári anyag is, mint például festmények, képeslapok, bélyegek, audióvizuális kazetták, lemezek, CD-ROMok, folyóiratok, albumok, kéziratok, plakátok, naptárak.

A nagykikindai Népkönyvtár legrégebb könyve egy kézzel írott latin nyelvű kötet: az 1779-ben megjelent *Declaratorium Illyricum de anno 1779*. Ezt követi Elentherius Pannonius *Leopoldo in campo Rákos* című, 1790-ből való műve. A többsorozatos lexiconból a legrégebb a *Neues elegantestes Conversations Lexicon für Gebildeten in allen Staenden*, Lipcsében jelent meg 1837-ben.

Az állományban több értékes, múlt századi szerb könyv, továbbá Révai Nagy Lexikonának az első kiadása is föllelhető, akárcsak a *Brockhaus*, a *Meyers Konversationslexicon* és a *Pallas Lexikon* több kiadása.

A kortárs írók művei nem raktárban várnak az olvasókra, ezekből mindenki akadálytalanul, a maga gyönyörűségére válogathat.

*

Hagyományteremtés. Ez volt a cél, melyet a kezdeményezők a múltban maguk elé tűztek, míg a mai könyvtárosok ezt most folytatni igyekeznek. Nekik a múltban sikerült, a jelen a mai szakmunkásokon múlik. A számos est – köztük nem csak irodalmi, hanem a legkülönbözőbb témakörök előadóit látja vendégül – ma is népes közönséget vonz, akárcsak régen! Minden bizonnyal itt az „éhe kenyérnek, éhe a szónak, éhe a szépnek” időszak, mikor az embereknek – talán jobban, mint valaha – szükségük van erre a művelődési intézményre. Igazán örömkre lenne, ha napjainkban a könyvtárosok a munkájukat küldetésként fogják fel, és ilyen feladatot teljesíthetnének az egész társadalom hasznára. Hiszen erre kötelez a kétszeres Milorad Panić-Surep díj is.

Libraries in the Past and Present

Libraries and reading circles in Europe and in the Banat Region

In 1945, exactly hundred years after the founding of the first Serbian Reading Circle, the municipal council founded a new cultural institution, the Town Library at Kikinda. The initial holding consisted of 2,500 books, which had been collected mainly from the private libraries of the pre-war, rich German and Hungarian citizens. There were also some books left from the Serbian Reading Circle, and new books were also bought. The library's tasks were to collect and preserve library materials, popularize progressive literature among the masses and spread culture. At the time the library was a well organized institution according to library rules and regulations, and played a significant role in the cultural life of Kikinda. In 1952 it became classified as a public library and it was named after the renowned revolutionist and writer, Jovan Popović, who was born at Kikinda. Today the Library is the Main Library of the Kikinda municipality and of the Northern Banat district. At present, it has no branch libraries in the town itself but there

is a branch library in each village in the municipality, which adds up to nine reliably organized catalogues and data-base. The Library is a modern institution which performs its social task by relating the present to the past not forgetting the rich tradition, the variedness and rich ethnic variety which is the main characteristic trait of the region.

Keywords: cultural history, libraries, reading circles, free lyceums, adult education, tradition, special collections

Takács Izabella

A XVI. SZÁZADI MAGYAR KÓDEXEK MÁRIA-PRÉDIKÁCIÓI

Mary Sermons in Sixteenth Century Hungarian Codices

Kutatásom tárgyát a XVI. századi magyar kódexekben a Mária haláláról és mennybemene-
teléről leírt prédikációk ismertetése képezi. A prédikáció műfaja és a kódex-családok ismer-
tetése mellett a nyelvi, valamint a stílári és tartalmi egyezéseket és eltéréseket vizsgáltam
meg a Tihanyi-, a Horvát- és a Kazinczy-kódexben.

Kulcsszavak: kódex, középkor, Mária halála és mennybemenetele, prédikáció, Temesvári
Pelbárt

1. A PRÉDIKÁCIÓ

Szűz Máriával és a róla szóló tanokkal a mariológia foglalkozik. A Mária-
dogmák a Szűz Máriáról alkotott hittételek, amelyek a katolikus egyház és a
görögkeleti egyházak szélsőséges Mária-kultuszának a teológiai alapjául szol-
gálnak. Öt dogmát tartunk számon:

1. Mária szüzessége, 2. Mária istenanyasága, 3. Mária szeplőtelen foganta-
tása, 4. Mária mennybevétele, 5. Mária címei. Dolgozatom szempontjából a 4.
dogma lényeges, ez tételében így szól: „XII. Pius pápa 1950. november 1-jén
hirdette ki a legújabb Mária-dogmát apostoli konstitúciójában. A pápai nyilatko-
zat szerint Mária, miután földi pályáját betöltötte, testestől és lelkestől felvitetett
a mennyei dicsőségbe. E dogma a szeplőtelen fogantatás teológiai követke-
zménye: ha Mária mentes volt az eredeti bűntől, akkor mentesnek kellett lennie
ennek következményétől, a haláltól vagy legalább a testi enyészettől. Az egyház
továbbá a középkori, testet megvető aszkétikus életszemlélettel szemben e dog-
mával a testnek, az anyagnak teológiai keretek között lehetséges felmagasztalá-
sát is célozza” (GECSE 1973:119.).

A Szentírásban semmi sem szerepel Mária halálának, ill. mennybevételének
körülményéről. A szenthagyomány is hallgat róla. A hittudósok következtették
ki, hogy testestül és lelkestül felvitetett a mennybe. Az 1950-es dogma kihirde-
tése után a lourdes-i kegyhelyen Bernadettnek, mintegy bizonyítékként, ezekkel
a szavakkal jelenik meg Mária: „Íme, a szeplőtelen szűz.”

A Bibliában János evangéliumának 26. versében olvasható a következő:
„Jézus azért, mikor látja vala, hogy ott áll az ő anyja és az a tanítvány, akit

szeret vala, monda az ő anyjának: Asszony, imhol a te fiad!” (SZENT BIBLIA 1968:119.) Tulajdonképpen ezen az idézett részen kívül Mária fogantatásáról, haláláról és mennybemeneteléről más utalást nem tartalmaz a Biblia.

A keresztény művészetekben Jézus mellett a leggyakoribb téma Mária. A kódexek tartalma szinte teljes egészében egyezik a *Legenda Aurea*ból ismert mennybevételrel, csakhogy a kódexfordítók hozzáadtak, ill. elvettek az eredeti történetből. A történetekről a következőket olvashatjuk: „Amikor közeledik halála órája, egy angyal hoz neki pálmaágot a Paradicsomból. Mária kérésére csodálatosképpen a tizenkét apostol hazakerül távoli missziós útvjáról, és összegyűlik halálos ágyánál. Krisztus is megjelenik angyalokkal és szentekkel, magához veszi Mária lelkét, és felviszi a mennybe. Az apostolok kikísérik Mária holttestét a sírhoz. Az élen halad a szűzi Szent János apostol, akire Jézus rábízta anyját, ő viszi a paradicsomi pálmát: ez védi meg a menetet az ellenséges érzületű zsidóktól. Szt. Péter és Szt. Pál viszi a holttestet; Szt. Péter eközben a 114. zsoltárt énekl, s ezzel a Szűzanya holttestét kapcsolatba hozza a frigidládával. (...) A legenda szerint egy zsidó föl akarja dönteni a ravatalt, ezért elveszti a kezét, Krisztusba és Máriába vetett hite azonban utóbb meggyógyítja. Az apostolok három napon át virrasztanak a sírnál, míg Krisztus visszatér, és Mária lelkét egyesíti feltámasztott testével. Mária ezután ujjongó angyalok kíséretében felvétetik a mennybe.”

(JUTTA SEIBERT 1994: 218.) Ugyanezen könyvnek a Mária mennybevételével foglalkozó szócikkéből megtudhatjuk, hogy az Apokrif iratok tartalmazzák az istenanya lelkének felvételét a mennybe. A korai középkor óta Mária halálának és mennybevételének külön ünnepe van: augusztus 15-e, Nagyboldogasszony. Az ünnep meglétét Szent Gellért püspöknek köszönheti Magyarország. E napon az eredeti elképzelés szerint Mária halálát, temetését és mennybevételét ünnepli az ortodox és katolikus világ.¹

Ábrázolása a keleti és nyugati művészetekben eltér: míg a keleti egyház művészete kezdetben csak Mária lelkének mennybevételét ábrázolja, addig a nyugati művészet Mária test szerinti felvételét is bemutatja.

A prédikáció jelentése eredetileg igehirdetés (melyet a pap mond el), egyházi beszéd (katolikusoknál). Rendszerint a templomi szószékről hangzik el, és valamely bibliai szövegrész magyarázatából indul ki. Célja az egyház tanításainak terjesztése.²

A prédikáció tárgyválasztásában az elmélkedéshez hasonlít, „mert mind a kettő etikai és dogmatikai problémák népszerű kifejezését tartalmazza. A két műfaj olykor nehezen különíthető el: elmélkedéseket beszédként is elmondtak, prédikációk pedig olvasmányszöveggént elmélkedéssé alakultak”. (V. KOVÁCS 1987: 154.)

¹ Bővebben: Jankovics 1997: Nagyboldogasszony címszó, 226.

² Uo.

Klaniczay Tibor (KLANICZAY szerk. 1964: 138.) szerint „a kolostori olvasmány és tömegpropaganda kettős igényét egyszerre kevés műfaj elégítette ki oly maradéktalanul, mint a késő-középkori prédikáció”. Lényeges volt a prédikációk előadásmódja is, hiszen a meggyőző előadással a hívek megingott hitét könnyebb volt visszaszerezni. „Az előadó mellett azonban az előadásmód sem volt elhanyagolható – folytatja Klaniczay (uo. 138.) –, gondoskodni kellett a gyakran nehezen érthető vagy a józan észnek nagyon is ellentmondó vallásos tételek világos, a tanulatlanok számára is közérthető, szemléletes megfogalmazásról.(...) Az így keletkező hatalmas latin prédikációs kötetek már kifejezetten az anyanyelven való tolmácsolást szem előtt tartva készültek, tekintetbe véve a tömegek ízlését, az őket izgató, időszerű problémákat is.” Kutatásom tárgyát a XVI. századi magyar kódexekben a Mária haláláról és mennybemeneteléről rögzített prédikációk ismertetése képezi.

2. KÓDEX-CSALÁDOK

A Mária haláláról szóló prédikációk forrásaként Temesvári Pelbárt³ *Stellarium*át tartják számon az irodalomtörténészek. A *Stellarium* magyar szövege legbővebb a Horvát-kódexben, ezt követi a Tihanyi-, majd a Kazinczy-kódexnek a Mária haláláról szóló prédikációja. De említést kell tenni a Teleki- és Érdy-kódexnek még két rövidebb szövegéről is.

Szűz Mária a katolikus és görögkeleti egyházban is megkülönböztetett tiszteletben részesült (és részesül napjainkban is). A XVI. században állította össze Petrus Canisius a ma is használatos lorettói litániát. A litániákban (s a kódexek Máriáról szóló tanításaiban, siralmaiban, prédikációiban is) a középkori, népi Mária-kultusz nyilvánul meg. E litániák Máriát számos olyan emberi, elsősorban női tulajdonsággal és értékkel ruházzák fel, amelyek az adott viszonyok

³ Temesvári Pelbártról (1440–1504) is említést kell tennünk a téma teljessége érdekében. A magyar középkor legjelentősebb író-prédikátora, egyúttal az egész kései kolostori irodalom legnagyobb alakja. Első könyve, a *Stellarium* Coronae Mariae Virginis (A boldogságos Szűz Mária csillagkoronája) címet viseli. A *Stellarium* azonban még nem annyira kézikönyv, mint inkább költői ihlettel megírt hálaajándék szerencsés felgyógyulása alkalmából. Naiv középkori rajongással is szolgálni kívánta Mária kultuszát: skolasztikus okoskodásokkal bizonyítani akarta azt, hogy az istenanya volt a legkiválóbb tudós és a legszebb földi lény. Életművében egyértelműen együtt vannak még a középkor tipikus vonásai. Mint hatalmas tudású ember, jártas volt a teológiában, filozófiában, az orvostudományokban, a fizikában, a természetrajzban és a csillagászatban. Persze csupán középkori értelemben: az egyháztól független tudományt élesen elítélte, és megvetette a világi kultúra minden megnyilatkozását. Kemény szavakkal bélyegezte meg a magyar nyelvű költészetet is, kiváltképp a pajzánabb szerelmi kantilénákat. Összegez és lezár egy hatalmas korszakot. Hatása is nagy, műveinek sok kiadása mellett erről tanúskodik, hogy magyar kódexirodalmunk prédikációs anyagának több mint a fele a Pomerium, kisebb mértékben pedig a *Stellarium* és *Rosarium* fordításán alapszik. (Klaniczay 1964:139–141.)

között a nők számára általában megvalósíthatatlanok és elérhetetlenek voltak. A szüzesség eszményítése, az „engedelmes szűz” magasztalása a női sorsba való belenyugvásnak a tanát népszerűsítette. Mária, miután földi pályáját betöltötte, testestül és lelkestül is felvittetik a mennyei dicsőségbe.

Hogy az említett kódexekben miként és milyen módon, terjedelemben jelennek meg a Mária haláláról és mennybemeneteléről szóló prédikációk, a következő alfejezetekben igyekszünk megvilágítani.

Timár Kálmán tanulmányait véve alapul (TIMÁR 1927a; TIMÁR 1927b) négy kódexíró szerzetesrendet különböztetünk meg. Ezek a ferencesek, dömések, pálosok és karthauziak. Az általam kijelölt három kódex közül kettőt, a Kazinczy- és a Tihanyi-kódexet a ferenceseknek, a Horváth-kódexet pedig a domonkosoknak tulajdonítja. Ezen belül is a ferencesek kódexei közül az apácák használatára írt könyvek két csoportra oszlanak: klarisszáknak és Szt. Ferenc harmadrendjének szánt kódexek csoportjára. Mindkét ferences kódexünk a Klára-szüzek használatára íródott, feltehetőleg az óbudai központban.

A Tihanyi-kódex a tihanyi apátság tulajdona, keletkezési éve 1530, 1531, 1532. Több írója is van.

Az egyik kódexet Toldy Ferenc nevezte el Kazinczyról, aki sokat tett „a régi magyar irodalomért”. A kódex három férfikéz munkája. Múltjáról annyit ír Volf György (VOLF 1877)⁴, hogy a könyv Egerből került a Múzeumba, ahol „Szent beszédek és legendák 1526–1541” címen szerepel. A három szerző feltüntette keletkezésének évszámait: 1526, 1527, 1541.

A másik kódex úgyszintén Toldytól kapta a nevét, Horvát Istvánról nevezte el „a régi magyar irodalom iránti érdemeiért”. A könyvet egy szerző írta 1522-ben.

3. A KÓDEXEK SZÖVEGEINEK ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Figyelembe véve, hogy igen terjedelmes szövegekről van szó, lebontottam értelmezésemet két kisebb egységre, mégpedig:

- 3.1. nyelvi és stiláris párhuzamokra és eltérésekre
- 3.2. tartalmi egyezésekre és eltérésekre.

3.1. NYELVI ÉS STILÁRIS PÁRHUZAMOK ÉS ELTÉRÉSEK

A Tihanyi-kódexben gyakoriak a latin idézetek, s attól függetlenül, hogy több kéz munkája, a kódex nyelvezete és helyesírása változatlan. A szövegben található utalások azt bizonyítják, hogy szerzetesrendi apácáknak íródott, hiszen ezeket szólítja meg a másoló, mert mint Volf György (VOLF 1877: XI.) megjegyzi az előszóban: „...codexünk meg fordításnak sem eredeti, hanem csak másolat. Mutat-

⁴ Volf György: Előszó. RMK. VI. kötet. Bp. MTA könyvkiadó hivatala. 1877. Az előszóban mindhárom kódex eredetével, keletkezésével, nyelvezetével részletesen foglalkozik.

ják az olyan törlései, mint a 149., 184., 253. és 38. lapon, melyek csak vigyázatlan leírásból származhatnak, valamint az olyan íráshibái, mint halot (22.l.), uigezet (84.l.) ...Ezek a szavak olyan eredetire mutatnak vissza, melyben a szóvégi k helyett c volt írva. A leíró aztán sietségből hol ezt t-nek, hol meg emezt c-nek nézve, c vagy k helyett t-t, t helyett meg k-t írt. Minthogy codexünkben az ilyen hiba ritkán található, valószínűnek tartom, hogy olyan munkából van másolva, melyben a szóvégi c-nek k-ra változtatása már megvolt, következésképp azok a hibák is előfordultak, vagyis hogy olyanból van leírva, mely maga is másolat volt.”

A Kazinczy-kódex három férfikéz munkája. Az első rész, amelyet az 1526-os évszámmal láttak el, a „leggyakorlottabb” kéz írása. Ez a kódex is másolat, tehát írója nem egyszerűen fogalmazója a kódexnek.

Volf György kutatásaira alapozva megállapításaimat, kijelenthetem, hogy a Horvát-kódexet egy kéz írta, mégpedig ugyanaz, amelytől a Cornides Codex és Szent Margit legendája is származik. Nem véletlen, hogy ez a prédikáció a legterjedelmesebb, írója előszeretettel „kiszól” az olvasóhoz. Ezekből a kiszólásokból megállapítható, hogy a kódex szerzeteseknek íródott.

Mielőtt kitérnék a tartalmi ismertetésre, figyeljük meg a betűk használatát. Mivel ez nem nyelvi dolgozat, csak a magánhangzók jelölését gyűjtöttem ki a szövegekből.

Mai jelölések	Tihanyi-kódex	Kazinczy-kódex	Horvát-kódex
a	a	a	a
á	a	a	a, aa
e	e	e, oe	e, ee
é	e	e	e, ee
i	i	i, y, e	y, e, j
í	e, i	i	ev
o	o	o	o
ó	o	o, u	o
ö	oe	oe	ev
ő	oe	oe	ev, eu
u	v	v	u
ú	v	v	u
ü	u, i	oe	ev
ű	y	ve	ev, v

Ha egymás mellé állítjuk a magánhangzók jelölését, láthatjuk, hogy a mai jelöléssel teljes mértékben egyezik az *a* és *o* betű mindhárom kódexben. Azt is

megfigyelhetjük, hogy az *ü* és *ű* betű kivételével szinte teljes az átfedés a Tihanyi- és Kazinczy-kódexben. A Horvát-kódex azonban eltéréseket mutat, hiszen egyedül ez domonkos kódex, ebben találhatóak hosszas kiszólások az olvasókhoz. Továbbá ez szól a „civil” olvasóhoz, míg a Tihanyi- és a Kazinczy-kódex a szerzetesrendi apácákhoz fordul. Mindemellett a betűjelölések is a Horvát-kódexben térnek el jelentősen.

Mivel nem lenne áttekinthető az értelmezés, ha folyamatosan változtatnánk a kódexek szövegét, ezért előbb külön-külön ismertetjük a tartalmukat, s majd utána, a fejezet végén mutatunk rá az ellentétekre és párhuzamokra.

A következő fejezetben a gyakori ismétlések miatt a kódexeket ekként jelöltük: Tihanyi-kódex=TK, Kazinczy-kódex=KK, Horvát-kódex=HK.

3.2. A MÁRIA HALÁLÁRÓL ÉS MENNYBEVITELÉRŐL SZÓLÓ SZÖVEGEGYSÉGEK ISMERTETÉSE

3.2.1. A TIHANYI-KÓDEX

„*Kezdetik nağ zep predikacio: azzonunk marianak halalarol*” – hirdeti a TK 337. lapja. Szerzője jelzi, hogy három nagy részre tagolódik a szöveg. Első része Mária halálának tisztességéről szól, második része testének és lelkének boldogságos megdicsőüléséről, a harmadik pedig halála módjáról.

A szerző hosszú bevezetőben taglalja a földi halandók gyötrelmes kimúlását, de mivel Mária látta fia halálát, neki nem kell szenvednie. Hogy miként válik el a test a lélektől, így magyarázza „*Mikepen azért az természet haitya az lelkoet a telthoez: hoğ eğma[tul el nem zakadhatnanak: ezoenkepen az zeretet: [okal Ionkab haithia az lelkoet.*” (TK 345.).

A továbbiakban Szent Pál apostol szerint Mária angyali vigasztalást kap, halálakor az apostolok mind lejönnek, világosság veszi őt körül, mikor felvétetik a mennyek országába. Mint írja, háromszor nyílik meg a mennyország: először áldozás napján, másodszer Mária mennybevétele napján, harmadszor pedig ítéletnapon.

A második rész Mária testének és lelkének boldogságos megdicsőüléséről szól: az Úr jobbára kerül, hogy vele együtt uralkodjon. Ádám vallomását is olvashatjuk, melyben bevallja az Úrnak, hogy miután Évával vétkeztek, méltán üzettek ki a paradicsomból. Az egyetlen ellenpélda Mária: „*...az ziz mariaba: [sem lelki: [sem tel]ti zeploe nem uala: touaba firfiunak hattal||ma[saga ala [sem uettetek: mert oe mind firfiaknak: mind azzoniallatoknak azzona (...) es melto hoğ ki uetetoet legoen: amaz koezoen]eğoes atokbol: por uagh es porra lez*” (TK 359.).

Ádám mellett a próféták is más-más jelentéstartalommal gazdagítják Mária testét és lelkét. Az első próféta szerint Mária színe az arany, mert az meg nem

rozsdásodik, állandóan ontja ragyogó fényét. Mózes próféta arra emlékezteti Jézust, hogy olyan szekrényt kért tőle, amely meg nem rothad: ez Mária teste, hiszen ennek szentségében lakozott Jézus. Átala ez a test rothadatlan kell hogy legyen, ezért testben és lélekben fel kell támasztani, és a mennyország angyalai előtt fel kell magasztalni. Olvashatunk még Szt. János, Szt. Lukács evangéliumaiból is, melyek szerint a test és a lélek elválaszthatatlan. Szent Antal is kéri, hogy prédikálhasson, neki bizonyosságul meg is jelenik Mária, s látható, hogy teste valóban sértetlen.

A harmadik részben Mária Jézus kinszenvedésének színhelyeit járja be. Ekkor megjelenik Jézus, aki így szól anyjához: „*Ime az the zent fiad az vr ielus críltus: teőoedet tiztoeletes aniat uar: harmad napon azert az teítoel ki uetetoel: es az boldok]agra vitetoel: hog az the ieloen uotodal az menei karokat meg vidamućad: es az zent lelkoet megh vigaztaliad.*” (TK 372.)

Ezen felszólítás után átadja anyjának a pálmafaágat, amelyet majd halála után maga előtt vitet Mária, valamint egy gyászruhát, amelyben testet ölthet majd halála után. Ezek után szólítja a szüzeket, majd az apostolokat, akik leborulnak lába előtt, s Máriát az „Üdvöz légy, Mária” ma is fennmaradt szövegével köszöntik: „*Iduoez legh í]tnnek ania: malasztal telles: vr uaőon the ueled: teuagh aldod azzonoknak koezoette: es aldod the mehednek őoemoelche: kiknek koezoenetoeket azzonunk imigen fogada...*” (TK, 376.)

Ezek után Mária felveszi a gyászruhát, és megáldja a szüzeket, majd felajánlja magát fiának. Ekkor belép a mennyei kar Máriát dicsérni, s illat száll. Mária lelke minden fájdalom nélkül átvándorol fia szívébe. Jézus felkéri az apostolokat, hogy anyja testét vigyék a Jozafát völgyébe. A szüzek megfürdetik Mária testét, de „inkább a víz tisztult meg tőle”, majd gyolcsba tekerve, pálmafával előtte haladva elviszik az apostolok a Jozafát völgyébe. A hitetlen zsidók megtámadják a menetet, ekkor csodák történnek, nagy köd támad, az egyik lázadó keze a nyoszolyához ragad: vaksággal veretik meg a támadók serege. Szent Péter a pálmának gyümölcsét adja a megtérteknek, akik visszanyerik látásukat.

A koporsó Jézus kérése szerint három napig marad a völgyben, végig illatfelhő veszi körül. Harmadnap eljön az Úr, s kijelenti, hogy mivel Mária nem vállalta a bűnt, a rothadást sem kell viselnie, végül az apostolok kihirdetik: „*Azzonunk teítoe es leloekbe fl vetetoet menorzagba.*” (TK 385.)

Mikor Mária felkerül fia hajlékába, dicséri, mondván, hogy biztosan jobb itt egy nap, mint a földi ezer. Jézus is köszönti anyját, megmutatva neki a Napot, a Holdat és a csillagokat.

A tíz mennyei kar dicsőíti Máriát. Minden szeráfkar dicsőítő éneke után egy-egy csillagot kap koronájába, míg eljut fia jobbjára, aki a végén megáldja őt.

3.2.2. A KAZINCZY-KÓDEX

Szintén a földi halandók fájdalmas kimúlásának ismertetésével kezdődik a kódex, de Máriára ez nem vonatkozik, mert ő halálakor három tisztséget kap fiától: a fájdalom nélküli halált, a keserűség nélküli kimúlást, s mindezeket nagy isteni vigasztalással. Az is ismétlődő információ, hogy az ég háromszor nyílik meg: Urunk mennybemenetele napján, másodszor Mária halálakor, harmadszor az utolsó ítélet napján fog megnyilni. Márián kívül a szent vigasztalás tisztségét a szent asszonyok is kiérdemlik.

Míg a Tihanyi-kódexben maga Jézus adja át anyjának a pálmafaágat és a gyászruhát, a KK írója szerint ezt Gábiel angyal nyújtja át Máriának. Miután Mária végiggyötrödi fia szenvedéseit, kéri Jézust, vegye magához. Édességet érez maga fölött, mikor Gábiel jelenik meg a következő szavakkal: „*Im az te zent fyad vr ielus Criſtus: tegoedet tyztoeletes aňat uar, mert harmad napon az teſtboel ky vettoel: es az meňey bodog[agba uitettoel (...) hoztam nekoed en azonomnak: eđ pal||ma fanak agat: melet halalodnak utanna eloetted uites: ennek foeloete eđ ġaz ruhat.*” (KK 13.35.)

A KK-ban Mária kéréseket küld Gábiellel a fiához. Ezek szerint: halála idején jöjjenek le az apostolok, hogy mielőtt meghal, még egyszer láthassa őket; második kérése, hogy halálakor ne lásson ördögöket; harmadik pedig, hogy halálnak kínját ne kelljen elszenvednie. Ezek után megjelenik köd közepette Szent János, akit Mária felkér, hogy harmadnapon testét temesse el. S átadja neki a pálmafaágat is, hogy koporsója előtt vigye.

Az apostolok és szűzek ezek után Máriát dicsérik és siratják. Mária megáldja őket, majd felajánlja lelkét fiának, hiszen ezt bűn nélkül megőrizte, s így egyé válhatnak. Újabb csoda tanúi lehetünk: „...*azzonunknak lelke zent teſtboel ky mene zenth fyanak kebelebe es ime legottan koernoel ueuek az ve zent lelket az angalok...*” (KK 17.35.)

Tulajdonképpen ezzel zárul Szűz Mária lelkének, s kezdődik testének története. E szerint Jézus elrendeli, hogy a Jozafát völgyébe vigyék, ahová ő harmadnap el fog jönni. A szent szűzek megfürösztik, de inkább a víz szenteltetik meg a szent testtől. Majd tiszta gyolcsba takarják be, és nyoszolyába helyezik. A szűz testét apostolik veszik körül, Szent Péter és Szent Pál viszik a nyoszolyát, Szent János pedig a pálmalevelet előttük. A menetet köd és angyalok serege veszi körül. A Jozafát felé tartva a sereget lázadók támadják meg, de aki a nyoszolyához ér, megvakul. Péter apostol egy pálmalevelet ad nekik, mondván, dörgöljék meg vele a szemüket. Aki hívő, visszanyeri a látását, aki hitetlen, vak marad. A Jozafát völgyében koporsót találnak, ebbe helyezik Mária testét. Itt harmadnap megjelenik Jézus, s a rothadásnak szeplőitől is megmentve anyját, testestül-lelkestül felvéteti a mennybe „*Es Ime leđ||ottan azzonunk marianak lelke: zent teſtehoez iarula: es az kopor|obol: megh dicoeioelt teſtel ioeue ky...*” (KK 24.o5.)

Még egy lényeges zárómomentuma van ennek a kódexnek, hogy az apostolok a koporsót felnyitva, a szent testet benne nem találják, hanem csak a gyászruhát és a gyoicsot, amelybe a testet betakarták. Ez a bizonyítéka annak, hogy Mária testestül-lelkestül felvétetett a mennyországba.

3.2.3. A HORVÁT-KÓDEX

A három kódex közül a HK tartalmaz legrészletesebb leírást *Az zonyonk zeplevtelen zvz marianak halarol es menyorzagban valo fel vitelyrevl.* Az teszi még érdekessé a szöveget, hogy számos kétség, kételkedés, kiszólás (*No teeryevnk bezedevnkre*) van a kódexben, amire a fordító magyarázatot is ad. Rögtön a szöveg elején az angyalok rácsodálkoznak Mária mennybemenetelére, majd a fordító azonnal válaszol is a feltett kérdésre, hogy miért is van ez így: „*Ellok vagy dolog. Mykoron valamy dolog vagy allat jgeen nagy. Tahat emberek chudallyak. Maodzer mykoron az dolog vy es zoktalan. harmadzer mykoron valamy dolognak oka el vagon tytkoltatuan.*” (HK, 106. 25.)

A kódex három egységre tagolódik: az első Mária szentséges haláláról, a második Mária malasztjáról, a harmadik pedig Mária testének és lelkének boldogságos megdicsőüléséről szól.

Az első rész részletesen tárgyalja halálát, amely nem is halál (a magyarázat szerint), hanem inkább nevezhető elmúlásnak, változásnak, vagy mennybevételeknek. Kérdéseket tesz fel az író, így próbál kétségeinkre választ találni. Például arra, hogy ismerhette-e Mária halálának évét. Szenteket idéz, s így vonja le a következtetést, hogy biztosan Mária is ismerte, mert erre minden ember kíváncsi. Érdekes, hogy a példák felsorolásában még Senecát is idézi: „*Byzontalan az mynemev helyen vaar tegedet az halal. te kedeg menden helyen varyad az halalt, menden helyen egyenlevyen felyed.*” (HK, 113.1o.)

Újabb kérdésekkel szembesülhetünk, ha tovább olvassuk a szöveget. Az bizonyos, hogy Mária gyónt, szentséget vett magához, de azt nem tudni, hogy az utolsó kenetet felvette-e vagy sem. Erre azonnal különböző tanokat sorol fel, s kétségeinket igyekszik eloszlatni, hogy ezek ismeretében valószínűnek tartjuk a kenet felvételét. Még azt a kérdést is felveti a HK, hogy amennyiben Mária tiszta volt minden bűntől, akkor mentesülnie kellett a haláltól is.

Mégis meg kell hálnia, mert a szöveg magyarázata értelmében, az eretnekeknek meg kellett bizonyosodniuk arról, hogy Jézus anyja nem angyal.

A második rész a három malasztal kezdődik, ezek szerint Mária az egyetlen földi halandó, aki mentesül a fájdalomtól, a keserüségtől és a félelemtől.

A malasztok magyarázata megegyezik a TK szövegével (TK 10. 0.). A TK nem említi, de a KK és a HK is úgy írja le, hogy Mária térdepelve kéri felvételt a mennyekbe. Fájdalmat, tehát nem szabad éreznie, mert már átélte fia fájdalmát, szomorúságot sem érezhet, hiszen vele vannak az apostolok, az angyalok, Krisztus s a mennyei szeráfkarok.

A HK részletesen leírja Mária mennybevétele: illatár és fényesség találkozása együttes feltűnése a jel, amely a mennyekbe szólítja.

A HK szerint is eddig kétszer üresedett meg a menny: először Krisztus mennybemenetelekor, másodsor Mária mennybevételenek napján, s harmadszor az ítélet napján fog megüresedni.

A HK-ben olvashatunk egy ajánlást is, amelyben az író arra szólítja fel az olvasókat, hogy mindenki Máriát válassza oltalmazójának.

A harmadik malasztot is hosszan tárgyalja a kódex, mely szerint mindenki fél a haláltól, de mivel Mária nem vétkezett, ő nem fél, mert tudja, hogy méltó Isten szeretetére. Nem lát ördögöket sem, hiszen vele vannak az angyalok.

A harmadik rész a leghosszabb, amely Mária mennybevétele írja le. Míg ezt a KK 16-tól 25-ig terjedő oldalszámban tárgyalja, a TK 371-től 398-ig tartó terjedelemben, addig a HK 144-től 220-ig terjedő lapszámban részletezi (KK 9. o., TK 27. o., HK 76. o.).

Mária koronájába mennybe érkezéséig minden karon egy-egy csillagot helyeznek, így tizenkét csillag ékesíti a fejdísz. Mária teste, mivel Jézusnak méltó hajlékként szolgált, melyből szűzen született, nem szabad, hogy elenyésszen.

A kódex szerint a tökéletes boldogság nem más, mint testestül-lelkestül felvétni a mennyországba. Itt is felszólal Ádám, s beismeri, hogy neki a paradicsomban nincs helye, ellenben Máriát megilleti ez a dicsőség, hiszen ő nem vétkezett.

A próféták sorra dicsőítik Máriát: Jákob lajtorjához hasonlítja, amely az eget a földdel kapcsolja össze, s rajta angyalok futkosnak; Mózes égő bokorhoz hasonlítja; Dávid minden szentnél különbnek tartja, hiszen halála után is látja az Úr jobbán arany ruhában.

Mária elé vonulnak elköszönni tőle: Szt. Anna, Szt. József, a mártírok serege, a konfessorok, a szt. szüzek, minden boldog, az angyalok és isteni személyek, akik Mária szépségét dicsérik.

Amikor Mária mindezen túljut, az író nagyfokú líraisággal ecseteli, hogyan is kerül fel a mennyekbe: „*Es mykoron iutot volna ez al]o egekre es evrevlueen iutot volna vagy repevlt volna nagy hamar]aggal. az chyllagos eegre. hol azzonyonk marianak dychev]ege myat. lattatnak vala meg homalyo]odny az napnak || hodnak es chyllagoknak vilago]s]agy. mynd ezeknek felette fenledevzueen azzonyonk maria. Es mykoron neezneye mely nagyok az i]stentevl teremtetevt nap, hod, es chyllagok. kyk mynekevkn ky]dedevknek lattatnak mykoron menneel ky]leb chyllag nagyob az fevldnel.*” (HK, 197. 30.–198. 0. 5.)

Mikor Mária felér Krisztus országába, ekképp köszöntik őt: Bizonyosan jobb egy nap a te palotádban, mint ezernek rajta kívül (199. 05.). Krisztus is üdvözlí anyját, körbemutatva a végtelen égbolton, majd Mária még 11 karon megy keresztül, míg trónszékébe helyezik, ahol Krisztus áldását adja rá, hogy együtt uralkodjanak az égben és a földön. A befejezés Mária dicséretéről zeng, aki méltón került az Úr jobbára.

4. KÖVETKEZTETÉSEK

Mindhárom szöveg nem egész húsz év leforgása alatt került lejegyzésre, forrásaik is azonosak, a másolótól függ, hogy mely szövegrészeket tartotta fontosnak lejegyezni. Az ismertetett kódexek közül kettő – a Tihanyi és a Kazinczy – a ferences és a klarissza szüzeknek íródott, míg a Horvát-kódex domonkos rendi. Alapszöveggként mindhárom fordítás esetében Temesvári Pelbárt *Stelláriumát* tartja számon az irodalomtörténet, ezért is érdekes látnunk, hogy egy-egy fordító mennyi szabadságot enged meg magának.

A rendek közti nyelvjárási különbségeket tükrözheti a nyelvi részben is bemutatott magánhangzó-táblázat. Hiszen az összehasonlítás során megállapítottuk, hogy a TK és a KK magánhangzó-rendszere az *ü* és *ű* betű jelölésének kivételével teljesen azonos, míg a HK ilyen szempontból is eltér.

Jegyezzük meg továbbá, hogy a HK a legolvasmányosabb és a legközvetlenebb, a fordító megszólítja az olvasót, kétkedő és magyarázó is egyben.

A szövegek tagoltságukban is eltéréseket mutatnak. A KK-ban nyomban Mária halálakor fiától kapott tisztségeivel kezdődik a szöveg. A HK és TK is hármas tagoltságú, a felosztás azonban eltéréseket mutat:

Tihanyi-kódex	Horvát-kódex
1. Mária halálának végbemenetele	1. Mária szentséges halála
2. Testének és lelkének boldogságos megdicsőülése	2. Mária malasztja
3. Halálának egyedisége	3. Mária testének és lelkének boldogságos megdicsőülése

Láthatjuk a sorrendbeli eltérést, de a szövegegységek átfedéseit is: TK1=HK2, TK2=HK3, TK3=HK1.

Gyönyörű hasonlatok vannak a kódexekben: Máriát, mint létrát említik, amelyen angyalok szaladgálnak a föld és az ég között, láthatjuk égő bokorként és szent szekrényként, amelyben kincsét, a gyermekét őrizte. Megtudjuk, hogy színe az arany. Égi jelek is feltűnnek, s ilyenkor, vagyis csodás dolgok bekövetkezésekor fényesség és illat árad, s ez az illat édes, mint a tömjén.

Mindhárom szöveg arra próbál bizonyítékot felmutatni, hogy Máriának nem csak a lelke, hanem a teste is felmagasztosult halála után.

A völgybe való menetelést a HK nem részletezi, viszont szövegátfedést mutathatunk ki a TK és a KK között. Érdekes megfigyelni, hogy a hitetlennek a TK szerint Szent Péter a pálma gyümölcsét adja át, míg a KK szerint pálma ágát. Másrészt a TK és a HK írója fontosnak tartotta megemlíteni Mária azon gondolatát, mely szerint biztosan jobb egy napot eltölteni Jézusnál, mint a földön

leélni ezret. Emellett a TK és a HK szól a Mária koronáját ékítő csillagokról, a KK róluk sem tesz említést.

Hozzáfűzi azonban az eddig ismertettekhez azt, hogy Mária, miután felvételt a mennyekbe, koporsóját az apostolok felnyitották, hogy meglássák, a szent test benne van-e, de nem találták, csak a gyászruhát és a gyolcsot, amelybe betakarták. Ez a bizonyítéka annak, hogy testestül és lelkestül is mennyországba került.

A HK olyan kérdéseket vet fel a már ismertetett párhuzamok mellett, amelyeket sem a TK, sem pedig a KK nem említ, pl: Ismerhette-e Mária a halálának évét? Felvette-e az utolsó kenetet?

Mindhárom kódex leírja, hogy háromszor üresedik meg a menny. Ezenkívül mindhárom kódexben mentesül Mária a fájdalomtól, a keserüségtől és a félelemtől.

Ezek a prédikációk is a középkori aszkétikus világnézetet vallják, hogy jobb bűn nélkül élni, mint bűnhődni. Lásd Mária példáját, aki szent életet élve megdicsőült. Ezek a legendaízü szövegek egybeolvasva egységes képet alkotnak Mária haláláról és mennybemeneteléről.

FORRÁSOK

- ALFÖLDY Jenő 1993. *Irodalmi fogalomtár*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest
- BADALIK Bertalan O.P. püspök 1991. *Istennek Szent Anyja*. Szent Gellért Nyomda. Szeged
- BENEDEK Marcell főszerk. 1963. *Magyar Irodalmi Lexikon*. Akadémiai, Budapest
- CSANÁDI Imre szerk. 1957. *Középkori magyar írások*. Magvető, Budapest
- GECSE Gusztáv 1981. *Bibliai történetek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- GECSE Gusztáv 1973. *Vallástörténeti kislexikon*. Kossuth, Budapest
- HAADER Lea–PAPP Zsuzsanna 1994. Horváth-kódex 1522. RMK XVII. Budapest
- HAMPE, Johann Christoph (Ford.: Kisnemes János) 1992. *A meghalás egészen más*. Agapé, Újvidék
- DR. HORVÁTH Cyrill 1899. *A magyar irodalom története*. I. Atheneum, Budapest
- HORVÁTH János 1988. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Akadémiai, Budapest
- JANKOVICS Marcell 1997. *Jelkép-kalendárium*. Csokonai, Debrecen
- JUTTA SEIBERT szerk. 1994. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, Budapest
- KLANICZAY TIBOR szerk. 1964. *A magyar irodalom története 1600-ig*. I. Akadémiai, Budapest
- PINTER Jenő 1909. *A magyar irodalom története a legrégebb időktől Bessenyei György fellépéséig*. I. Budapest
- RAPCSÁNYI LÁSZLÓ szerk. 1973. *A Biblia világa*. Minerva, Budapest
- SZABÓ Ferenc SJ 2004. *Keresztény gondolkodók a XX. században*. Agapé, Szeged
- Szent Biblia 1968*. Ford.: KÁROLI Gáspár. Bibliatársulat, Budapest
- Szentek lexikona 1994*. Ford.: BANGHA Katalin. Dunakönyv, Budapest (Eredeti cím: Clemens Jöckle: Lexikon der Heiligen)
- SZILÁDY Áron 1880. *T. P. élete és munkái*, Budapest
- TIMÁR Kálmán 1927. *Magyar kódex-családok*. I. Itk.60.

- TIMÁR Kálmán 1927. *Magyar kódex-családok*. II.ItK.210.
V. KOVÁCS Sándor 1987. *Észmetörténet és régi magyar irodalom. Tanulmányok*. Magvető, Budapest
VOLF György 1877. *Kazinczy-kódex*. Nyelvelméktár VI. Budapest
VOLF György 1877. *Tihanyi-kódex*. Nyelvelméktár VI. Budapest
ZOLNAI Gyula 1894. *Nyelvelmékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA. Budapest

Mary Sermons in Sixteenth Century Hungarian Codices

The topic of my research work was sermons written about the death and assumption of Mary in 16th century Hungarian codices. Next to introducing and writing about the genre of sermons, I studied similarities and differences in language, style and content between the Tihanyi, Horvát- and Kazinczy-codices.

Keywords: codex, the Middle Ages, the death and assumption of Mary, sermon, Pelbárt Temesvári

Gaszó Hargita

AZ IRODALOM ÉS A JOG
DIFFERENCIÁLÓDÁSA JÓSIKA MIKLÓS
A SZEGEDI BOSZORKÁNYOK CÍMŰ
REGÉNYÉBEN (II.)

Differentiation between Literature and Law in the Novel

A szegedi boszorkányok by Miklós Jósika

Jósika Miklóst a boszorkánytéma ihlette meg, mint általában a romantikusokat, akik a civilizálatlan vidékben keresték a helyi színeket. Jelen dolgozat történeti-szociológiai aspektusból tekinti át a témát a magyarországi boszorkányperekre fókuszálva, azon belül is a szegedire. *A szegedi boszorkányok* c. regényben az elbeszélő a hiteles periratok köré fordulatos történetet kerekített, valamint bemutatta a babonával szembeálló morált.

A kriminalista irodalmi hullámba sorolható a kötet, hiszen rejtvényfejtéshez hasonlatos nyomozási modellt követ, amely szerint a gyanakvás, a rejtély a strukturáló elv. A független nézőpont és a késleltető eszközök is ezt a mintát segítik.

A német romantikus regényekből átkerült gyermekcsere, gyermeklopás motívumát látványos fordulatokkal konstruálják az önelemző magatartású szereplők.

Kulcsszavak: romantikus regény, boszorkányperek, gyermeklopás, nyomozási modell, morális-tanító célkitűzés

(*A dél-alföldi vérbosszú*) A regénykezdet rögtön egy romantikus motívummal indít: az eget elborító fekete gyásszal, a bűnös Szeged képével. Minden sötét, mint a kárhozat. A regényidő (1728. július 22.) ott kezdődik, ahol a valós szegedi boszorkányperek befejeződtek: a boszorkányégetéssel. Az akkori városi tanács tagjai a pallosjogukkal élve úgy gondolták, hogy „gyökerestől kiirtják a gonoszt, és egy csapással leütik a mindinkább izmosodó hidra fejét”¹.

A mindentudó elbeszélő vezeti az olvasót a Tisza-parton a máglyarakásokhoz, később a szereplő-elbeszélő veszi át e funkciót, majd a félbeszakadt történeteket a mindentudó elbeszélő egészíti ki mindig többes szám első személyű megszólalással. De ő sem tud mindig mindent: „Senki sem vehette ki tisztán, mi történik, de valami rendkívülinek kellett lennie...”² A bécsi Argauer hadnagy és az öreg Szlatinay párbeszédébe csempészi bele az elbeszélő a saját véleményét a korról, mindezt egy kiszólás erejéig: „Azután meg túl vagyunk a XVIII. század első ne-

¹ Jósika M.: i.m. 130.

² Jósika M.: i. m. 141.

gyedén és ilyen dolgokat kell megérnünk!”³ A császári körökből olyan lassan értek volna oda az élve elégetés elleni rendeletek, hogy addigra már megtizedelték volna a várost. Csak Isten segedelmében bízhattak. Argauer szemével nézzük végig, ahogyan elhaladnak a máglyára ítélték a szereplők előtt, de Szlatinay kommentálja az eseményeket. Hat boszorkánymestert és hét boszorkányt égettek el, köztük Rózsa Dánielt is, akit már korábban említettünk a valós szegedi történet kapcsán. Beteges kíváncsiság húzta a lakosokat a három máglya közelébe. Ismét találkozunk az elbeszélő társadalomkritikájával, amikor azt említi, hogy már egy-két ember feljelentése elég volt ahhoz, hogy valakit máglyára juttassanak. Beemel egy eredeti emlékiratrészletet, amely periratanyagként eljutott még VI. Károlyhoz is: „Valami keményfaszeggel ellátott székre helyeztettek... melyen néhány gyanús egyén órákig volt kénytelen ülni.”⁴ A vallató kínzatról van természetesen szó, amelynek az a lényege, hogy a vádlott kimondja azt, amit hallani akarnak tőle. Ahogy elhalad a párbeszédet folytató két szereplő mellett a máglyára küldöttek serege, a beszéd és a menet időtartama között nincs azonosság. A menet már rég elhaladhatott, amíg a szereplők terjengős beszédét még nyújtja az elbeszélő. Kevés vádlottat mutat be, de azt hosszan teszi. Kitér Banda Katira, aki a tanácsnokok szerint a babonák legveszélyesebb terjesztője, és mérgeket árul gyógyszerként. Abban a hiszemben közeledett a máglya felé, hogy a kellő pillanatban majd kicseréli a sátán a lelkét.

Egy újabb kiszólást is észrevehetünk: Könyves Kálmánról van szó, aki rendeletbe iktatta a boszorkányság nem-létét. Megjelenik a színen az a Szlovenics Mihály, aki tanácsnok volt, és aki fölélesztette Szegeden a boszorkánypereket. Még sok szerep jut neki a regényben. Az elbeszélő sokszor elodáz egy-két mozzanatot ekképp: „Szloveniccsel, akit a derék polgár említett, bővebben meg fogunk ismerkedni történetünk folyamán, lássuk most, mi történik a máglyáknál.”⁵ A tragikus jelenetet még azzal tetézi az elbeszélő, hogy a tűzgyújtás után megjelenít egy fiút, aki tájékozik anyja halálának láttán, és a tűzbe ugrik megmentésére, de kiemelik onnan. A ferences szerzetes Márkus atya veszi védelme alá a fiút, sejtve, hogy nagy egyéniség válik belőle a haza javára. Egyébként Dugonics Andrásnak hívják. Itt észlelhető a regény első hibája, mivel az elbeszélő azonosította a valóságban is halálra ítélt Dugonicsné az irodalomtörténetből jól ismert Dugonics András anyjával, de ez tévedés, hiszen Dugonics András 1740-ben, tehát tizenkét évvel a boszorkánypörök után született, nem lehetett ott a történetkor. Az akkori városatyák babonásságát az is bizonyítja, hogy az utolsó pillanatban egy órával korábbra tették az élve elégetést, mert félték a sátán bosszújától, a jégesőtől. A véletlen szülte mindig a balhiedelmeket, „a nép ferde fogalmait az elemek kormányzásáról”⁶.

³ Jósika M.: i. m. 131.

⁴ Jósika M.: i. m. 136.

⁵ Jósika M.: i. m. 140.

⁶ Jósika M.: i. m. 146.

A történet három nap múlva folytatódik, 1728. július 25-én, sok kihagyással, előreutalással, mindebből érződik, hogy az olvasó a történet közepébe csöppent. Már a végkifejletre vonatkozó utalást is találunk, pedig tulajdonképpen még el sem kezdődött a történet: külső nézőpontú leírás ez magához a műhöz viszonyítva, a jövő idő szférájából való visszatekintés a mű belső idejéhez képest Uszpenszkij szerint. A második alcímű részben már nincs mindentudó elbeszélőnk, mert a regénybeli hadnagy és Szlatinay bővelkedik információkban ugyan, de az elbeszélő néha átveszi tőlük a történet fonalát, mert ő rendezettebben tudja az eseményeket előadni: „Történetünk folyamára nézve könnyebbség lesz, ha a derék Szlatinaytól át vesszük az elbeszélés szerepét s kissé rendezettebben előadjuk mindazt, amit Argauer e pár óra alatt megtudott tőle.”⁷ A különböző történeteket csillaggal választja el egymástól.

Rózsa Dánielen kívül mindenkit álnéven szerepeltet, még azt az alsó-magyarországi várost is, ahol az álnéven futó Mártonváryak, történetünk kulcsfigurái élnek. Az egyik lányukba, Évába lesz szerelmes a bécsi úrfi, Felsenthal gróf. Amikor megkéri a kezét, megmagyarázhatatlan elfogultságot érez az úrfi a Mártonváry családnál, ez izgatni kezdi őt és az olvasókat is olyannyira, hogy az elbeszélő egy újabb kerekre komponált, megfajtásra váró történetbe foglalja. A lánynak korábban már volt egy kérője, a zárkózott Sebestyén, Futaky Ferenc fia, akit visszautasított a lány családja Sebestyén uzsorás apja, valamint a gazdag Felsenthal látogatásai miatt, de Éva Sebestyént választotta volna. Az ultraérzékeny fiú idegzete kikészült, Évának visszaküldte mindkét jegygyűrűt – amelyet a lány rossz előjelnek tartott, és majd később be is igazolódik a kettes szám misztikája –, és belefulladt a Tiszába. Ebbe az előreutalásba bele van ültetve a születés, a gyerek motívuma is: „Úgy tetszett neki, mintha Sebestyénnek ebben az egyszerű tettében megfajthatetlen szándék volna, mely egész létezésének hordja méhében. Mintha az egyik gyűrű, mint örök szemrehányás, hűtlenségét juttatná eszébe.”⁸ Futaky Ferenc ezután agóniába esett, és közönyös lett mindenkihez. Emiatt érzett lelkiismeret-furdalást és örök átkot a Mártonváry család, még rokonaik is, ezt észlelte Felsenthal. A családnak az évek során lassan elpusztultak az állatai, ami, mint később megtudjuk, nem magától történt. Majd következik egy újabb elbeszélői hiba, ugyanis a szerző még Szlatinaytól vette át a szót, hogy elmesélje a Mártonváry–Futaky-történetet, de a folytatásban akként közli, mintha ezt Szlatinay mesélte volna el Argauer hadnagynak. Ismét egy csillaggal találkozunk, amely az új fordulatot jelenti, és valóban, Futaky Ferencről kezd mesélni Szlatinay, akitől majd ismét átveszi a szót az elbeszélő. Megjegyzi, hogy nekünk most tudnunk kellene, hogy Futaky a szegedi börtönben ül, de erről korábban sehol sem esett szó. Egy újabb hiba.

⁷ Jósika M.: i. m. 148.

⁸ Jósika M.: i. m. 160.

Futaky apósa a már sokat emlegetett Rózsa Dániel volt, aki orvosként és gyógyszerészként dolgozott, és kihasználva az emberek babonáit, el tudott adni minden csodaszernek minősített mérget. Fia halála után Futaky Ferenc gyanúsan eltűnt egy időre, majd két kislánnyal jelent meg, valamint Banda Örsivel, akit a dajkáinak kiáltott ki, mivel ő maga nem törődött velük. Verte őket, éhez-tette. Amikor a lányok tizenöt évesek lettek, megváltozott a bánásmódja velük szemben, mivel megtetszettek neki a lányok, akik tulajdonképpen még rokonai sem voltak. Ágota fekete volt, Regina szőke, egyáltalán nem hasonlítottak egymásra, de „Soha nem volt köztük egyenetlenség s mintha mindkettőjüket valami ismeretlen veszély fenyegetné, melyben csak egymástól várhatnak segítséget, elválhatatlanok voltak”⁹.

Mégis most a két lányt egy börtönpincében találjuk, ahova a többes szám első személyű elbeszélő léptei vezetnek. Futaky is börtönbe került, ahonnan Márkus atya révén egy levelet juttatott el egy bécsi kereskedőnek. Ennek döntő szerepe lesz a későbbi események alakulásában. A lányokat a szerzetes vigasztalja azzal, hogy megváltoznak még az idők, és majd siratni fogják őket az emberek.

Már maga a börtönlét is megnyugvás volt a lányoknak, sejtették, hogy Futaky fölött nagy titok terjeng, hiszen Ágota kezére vágyott. A legsötétebb éjjelen álarcos emberek kiszabadították őket a börtönből, de a szegeziek utánuk eredtek. A lányok sejtették, hogy kik mentették meg őket, hiszen órájuk is halálbüntetés vár, ha elkapják őket. Ezt nem akárki vállalná. „A szerencsétlenség nem jön egyedül, ezen régi magyar közmondással”¹⁰ egy újabb fordulatra utal az elbeszélő. De még előtte egy másik nézőpontból kap megvilágítást a történet, az üldözőkéből. A Szlovenics vezette lányokat főleg félelemből keresték a szegeziek, ugyanis az a hiedelem járta, hogy ha valaki megmenekül az ítélszék elől, az csak sátáni munka lehet. Végül rájuk leltek az üldözők, de addig több ehhez hasonló elodázáson kell átesnie az olvasónak: „Míg a leírt jelenet tartott, úgy tetszett, mintha az őket üldöző csapat megállott volna, majd mindjárt meglátjuk, miért.”¹¹ A megmentőik úgy tettek, mintha ők is az üldözőik közül lennének, így nem is keresték tovább a kiszabadítókat, hanem megegyeztek abban, hogy maga az ördög segítette a lányokat, majd elillant.

A klasszikus detektívtörténet „mi történt azelőtt?” alapkérdése szerint majd tizenhét évet ugrunk vissza. Két ismeretlen férfival utazunk egy bécsi kocsin. Az elbeszélő minket, olvasókat a másik utashoz hasonlít, aki ugyanolyan keveset tudott az ismeretlen barna emberről, „mint a gömbölyű szentpölteni polgár”¹². Ez a gyanús személy másik két nővel gyermekrablást hajtott végre egy bécsi házban, méghozzá két ikret hoztak el. Közben ez az elbeszélő mindezt a „kö-

⁹ Jósika M.: i. m. 166.

¹⁰ Jósika M.: i. m. 182.

¹¹ Jósika M.: i. m. 189–190.

¹² Jósika M.: i. m. 197.

zönségének” mondja el: „Mikor a zöld takaró kibontódott az ágyon, ahová azt Bayerné és az idegen vigyázva leeresztették, két halott gyermek feküdt a nézők előtt.”¹³ Később föleszméltek az altatóorvosság hatásának elmúlta után. Csak sejtjük, hogy hol játszódik a gyermekrablás, és ki a bűntény kitervelője. Bayerné az ismeretlen emberrel és a babákkal úgy távozott Prágába, hogy nem is tudta, ki az útítársa. Fölszólították a szolgálólányt, hogy majd ő is menjen utánuk. Egy újabb figyelmetlenség következik: igaz, hogy Bayerné Prágába utazott, de már Pozsonyból ért vissza.

Még mielőtt megtudnánk a szereplők kilétét, újabb fejezet kezdődik, amely egy hónappal a gyermekrablás előtt játszódik Barcelonában. 1711 szeptemberében a Spanyolországban bujkáló Erzsébet királyné leghűbb kamarása a már megismert Felsenthal gróf volt. Fölcsillant a szeme a grófnak, amikor a királynő a távoli Bécsbe akarta küldeni. „Mielőtt megtudnók, miért örült Felsenthal annyira, hogy Bécsbe mehet, előbb vissza kell mennünk egy évvel, hogy az ifjú gróf viszonyairól mondhassunk valamit.”¹⁴ Alfréd Felsenthal és Mártonváry Éva esküvőjük után Bécsbe költöznek, a férj kilép a katonaságból. Amikor kamarásnak nevezték ki Spanyolországba, felesége várandós volt, majd ikerlányai születtek. Ezen kis kitérő után érkezünk vissza ahhoz a jelenethez, amelyben Felsenthal visszakerül Bécsbe a családjához, ahol három nappal korábban történt meg a gyermekrablás. A gróf rögtön a Prágában élő ősi ellenségeskedő Hage családra gondolt, így az elbeszélő kihasználja az alkalmat, hogy bemutatassa őket. A Hage családnak volt egy Willibald fia, aki beleszeretett egy szegény prágai óras lányába, Walpurgba. A gazdag Hageék tiltották a kapcsolatot, ezért titokban megházasodtak, Walpurg gyermeket szült, akit egy Prága melletti faluban helyeztek el egy családnál dajkával együtt. Amíg Willibald nem lett huszonnégy éves, felnőtt korú, addig kellett rejtegetni a titkukat. Amikor egyszer meglátogatták a kisbabájukat, fejlettebbnek vélték a kellenénél. Számunkra ez egy újabb gyanús észrevétel. „A gyanakvás az olvasás elkerülhetetlen velejárója, az az interpretációs alapfeltevés vagy mechanizmus, amely számol minden jel potenciális megnyílásával, azzal a ténnyel, hogy a jelölő nem tükrözi, hanem létrehozza a jelöltet, s hogy, akárcsak a pszichoanalízisben, a felszínen látható dolgok a mélyben található igazságnak nem egyszerűen megnyilvánulásai, hanem elrejtései is.”¹⁵ Az elbeszélő elárulja, hogy nemsokára meg fogjuk látni, hogy „mindezeknek az eseményeknek milyen összeköttetése van történetünkkel...”¹⁶ Rejtélyes módon négy hónappal a rablás után eltűnt az eddigi Liszka nevezetű cseléd lányuk. A másik rejtély viszont az, hogy Felsenthaléknak két

¹³ Jósika M.: i. m. 201.

¹⁴ Jósika M.: i. m. 212.

¹⁵ Bényei Tamás : Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern. – Budapest : Akadémia Kiadó, 2000. 96.

¹⁶ Jósika M.: i. m. 227.

szőke kislányuk született, csakhogy azon két lány közül, akik a regény elején megjelentek, és összefüggésbe hozhatjuk az ikrekkel, csak az egyik szőke. Minden elbeszélő szövegnek bizonyos értelemben része a rejtély, csakhogy a mi esetünkben strukturáló elvvé válik. Természetesen nem lehet teljes egészében egyetlen történetet sem elmondani: „bizonyos részletek törvényszerűen kimaradnak, a szövegben »lyukak« keletkeznek. Wolfgang Iser ezeket a hiányokat »textuális hézagoknak« nevezi...”¹⁷. Ezeket a pontokon léphet be az olvasó a szövegbe, konfiguratív jelentéseket, kapcsolatokat, koncepciót építhet fel. Az elbeszélő azt a funkciót alkalmazta – amelyet ma Barthes hermeneutikai kódnak nevez –, azaz lassítja a megoldás közeledtét az elbeszélő, a rejtélyt sokáig fenn tartja késleltető eszközökkel, és szinte akadályokat épít az elbeszélés útjába, ami feszültséget teremt.

A következő filmkocka a gyermekrablás után három-négy évvel történik Banda Kati házában. Szeged város népe azt hitte, hogy a ház alatti alagutakban szellemek járkálnak. A házat aszerint pásztázza végig az elbeszélő, hogy mi az a házrészlet, amelyet boszorkányosnak tartottak az emberek, de mégsem volt az. Kati húga, Banda Örszi járt a házhoz, akiről megtudjuk, hogy a korábbi neve Liszka volt, tehát azonosítható a gyermekrablás Liszkájával. Ebben a pillanatban még nem tudjuk, hogy Futaky bérelte-e fel a büntetetre, csak azt olvashatjuk, hogy az ismeretlen ember magához parancsolta Liszkát a rablás után, valamint hogy egy grófnőtől is kapott pénzt. De ki lehet az, talán Walpurg? Egy újabb szövegnyomra lelünk. Rózsa Dániel érkezett Banda Katihoz, azt a rejtekhelyet akarta megtalálni, ahol a boszorkányszombatot ülik a szegedi kuruzsló öregasszonyok. Ez egy pincehelység volt, zsákokkal, száraz füvekkel és tűzhelyekkel. Az elbeszélő egy baljóslatú társaságot fest meg, heten vannak, mint a gonoszok. Hat némbert fonogatott, a hetedik háromlábú kisszéken ült. Idősek voltak és piszkosak. „Kisstilű lelki nyomorék”¹⁸-ok. Az elbeszélő szerint a nagy sötétség miatt a vonásaikat még nem lehet kivenni, így alkalom nyílik, hogy kihallgassuk a beszélgetésüket. A babonákról vitatkoznak. Úgy akarják megijeszteni az egyik tanácsost, hogy mérget kevernek a levesébe, és koporsószénnel keresztet rajzolnak az ajtajára. A másik öregasszonynak olyan hiedelem jut eszébe, amely szerint inkább három éjjelen át kiáltsák be a tanácsos házába, hogy kész a koporsója. „...Meg kell vallanunk, hogy ezek a némberek, ha nem is voltak boszorkányok, mivel ilyenek nincsenek, maguk alighanem tökéletesen azt hitték, hogy a sátán udvarához tartoznak.”¹⁹ Banda Kati a nagy üstben boszorkánykenőcsöt forralt, amelytől jobban suhan a seprű. Rózsa Dániel rontott be hozzájuk, és önmagát a sátán főkapitányának nevezte. Valamilyen varázslámpával megjeleni-

¹⁷ Bényei Tamás : i. m. 82–83.

¹⁸ Péter László: Jósika szegedi boszorkányai. In: Mesterek, tanítványok. Szerk. Szajbély Mihály. Budapest: Magvető, 1999. 418.

¹⁹ Jósika M.: i. m. 241.

tette a sátánt a falon, és arra szólította fel őket, hogy legyenek a csatlósai, ő majd feladatokat oszt ki nekik. Valamint ki akarta belőlük szedni a többi öregasszony nevét, akik boszorkányoknak vallották magukat. „...S miért akarta megismerni az egész ördögi cimboraságot? Nem sokáig marad titokban.”²⁰

Majd az elbeszélő azokhoz az időkhöz közelít, amikor Futakynak megváltozott a lányokhoz való viszonya. A serdülő lányok egyike, a barna Ágota, megtetszett az öregembernek. De nemcsak neki, hanem a Mártonváry család két fiúgyermekének is mindkét leány. A Mártonváry szülők figyelmeztették fiaikat, hogy úgysem adná Futaky a lányokat nekik Mártonváry Éva tette miatt.

A regényidőben előrehaladva egy újabb jelenet következik, amelyben az elbeszélő „Magus, Princeps et Magister Sagarum, Supremus capitaneus Satanae”-nek nevezi Rózsa Dánielt. Megöregedett már a szereplő, éppen nyolcvanéves, és Szeged bírása. Az elbeszélő szerint köze van a Mártonváryék jószágainak elhullásához. Be is igazolódik a tett Banda Kati elbeszéléséből. Az öregasszony felszólítja Rózsát, hogy vetesse el sógorával, Futakyyal Banda Örszit.

A következő vágást úgy oldja meg az elbeszélő, hogy egy évvel az előző történet után vagyunk, amikor Rózsa már nem volt Szeged bírása. Láthatatlanul lopakodunk az elbeszélővel a lányok szobájába, ahol hallucináció és lázalom gyötri őket Banda Kati boszorkánykenőcse miatt, amelyet dögvész ellen kaptak. Felfedezhető a lázalomban az a romantikus vízió, amelynek mindent megjeleníteni tudó erős festőisége van. Nagyon rossz előérzetük van a lányoknak Futakyyal szemben, ezért engedélyt akarnak adni a fiúknak, hogy megkérjék a kezüket.

Bécsben kezdődik az újabb történet. Hage Willibald és felesége már ott élt jó ideje Rafaela lányukkal. A Felsenthalékkal szembeni ellenséges érzelmek nem szűntek meg, főleg azóta, hogy Alfréd unokaöccse, Brúnó udvarolni kezdett Rafaelának. A lány megismeri a családot, és rendkívül rokonszenves lesz neki Éva. Ha nem csal az olvasói előérzetünk, akkor ő az igazi anyja. Az édesapja megtiltja neki, hogy találkozzon Brúnóval. Ezért levelet váltanak, de maga az elbeszélő sem tudja, hogy mi áll benne. Egy közös ismerősük lakásán találkozik a pár, Brúnó feldúltan érkezik, ugyanis nagybátyja egy levelet kapott, mely szerint él az egyik lánya. Brúnónak azt a feladatot adja Alfréd, hogy tudja meg, ki írta a levelet, mely szerint az egyik ikerlányt elcserélték. Rafaela előtt minden megvilágosodott: barnán született, majd hirtelen kiszökült, ráadásul sokan állították, hogy hasonlít Évára, szüleire viszont egyáltalán nem, és tudott a Felsenthal-lányok hihetetlen eltűnéséről is. A levélről csak annyit tudunk meg, hogy egy bécsi kereskedőhöz érkezett, de a borítékban még másik két levélke volt, az egyik Alfrédnak, a másik a kereskedőnek címezve. A kereskedő felesége szerint Futakytól jött a levél. Alfréd és Willibald hirtelen elutaztak Prágába, hogy megtudják a kis Rafaela egykori hirtelen kiszökülésének történetét.

²⁰ Jósika M.: i. m. 249.

A regényidőben az 1728-as boszorkányégetés előtt egy évvel vagyunk. A szegedi tanács megbeszélést tart. Banda Kati börtönben ül, per indult ellene jószágmérgezés vádjával, amelyet akkor még a sátánnak tulajdonítottak. „A mai nemzedék nem a sátánnak, hanem valami ártalmas fűnek vagy betegségnek tulajdonítja az ilyen jelenséget, de az akkori időben ez másként volt.”²¹ Egy újabb hibát lehet fölfedezni: az elbeszélő Banda Kati nővéreként említi a hirtelen elhunyt Örszit, miközben a húga volt. Banda Katival szemben még kínzóeszközöket is használtak, az elbeszélő ezt hiteles adatokkal is alátámasztja: „Ezt a műszert VI. Károlynak a szegedi tanácshoz intézett legfelsőbb leirata »noviter excogitatum torturae genus«-nak nevezi; Mihalovics Györgynének a császárhoz intézett latin levelében pedig mint »sedes cujuspium clavis duri« fordul elő. Jegyezzük meg itt, hogy VI. Károly császár latin leiratában a boszorkányok már nem a szokott »strigae« vagy »sagae« néven fordulnak elő, hanem mint mérgezők »veneficae«.”²² Banda Kati az összes bűntársának a nevét vallotta, valamint mindazt, amelyet a kínzás során a szájába adtak. Ez az írói megoldás ellentétben áll a Kriminalgeschichte műfajával, hiszen itt „a hivatalos, a per során tett vallomás kizárólag mint a kínvallatás által kicsikart és ezért szükségképpen hamis, torz szöveg tétéleződik.”²³ Így születnek a babonák, a kényszerű hazugságok.²⁴ Nagy zavargás tört ki Szeged utcáin, így többen el is tudtak menekülni az elfogatás elől. Maga Szlovenics fogta el Rózsát és nejét. „Hogy Szlovenics abban az egész boszorkánypörben, melynek emlékezetét a történelem egyik avatott képviselője is érdemesnek tartotta egy korrajzra, a mindentudó szerepét játszotta: ennek megfejtése nagyon egyszerű.”²⁵ Itt az elbeszélő a saját írásmozzanatára reflektál.

A boszorkányfogás éjjele utáni reggelen Futakyhoz és a két lányhoz eljöttek a kérők, és az öregember ellenvetése ellenére a fiúk eljegyezettnek tekintették a lányokat. Szlovenics elfogatta a lányokat és Futakyt is. A per folyamatát a többes szám első személyű elbeszélői én írja le a tanácsterembe lépve. „Mikor a terembe nyitunk, a vallató bíróság: Babarczy Ferenc, Pálffy József és Muhray Mihály – a leghiggadtabb a három közül – már elfoglalták helyeiket. Ezek különben történelmi és nem költött nevek.”²⁶ Egy rögeszmésen ördögfélő ítélőszékkal állunk szemben. A lányokat ördögimádattal, boszorkánysággal vádolták és máglyán való elégetést indítványoztak nekik. Sok olyan tanú is ellenük vallott nevetséges

²¹ Jósika M.: i. m. 298.

²² Jósika M.: i. m. 299.

²³ Dömötör Edit: „E tiszta szívből származott vallástételt adá.” = Jelenkor, 2006, 46. évf., 9. sz., <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1074>

²⁴ A kínvallatás lényege, hogy a kérdésre mindig beismerő választ adjanak, minden más válasz tagadásnak tekinthető, és csak a bűnösség kimondása az egyetlen járható út a vádlottnak. Ha ártatlanságunkat akarjuk bizonyítani, át kell vészelnünk a kínzást.

²⁵ Jósika M.: i. m. 301.

²⁶ Jósika M.: i. m. 315.

vádakat, akiket nem is ismertek. „Legyen szabad itt megjegyeznünk, hogy azok, akik kételkednek az ezekhez hasonló gyermekes vádakban, ilyeneket olvashatnak a szegedi boszorkányperek irataiban, és meggyőződhetnek arról, hogy mi itt valót mondottunk.”²⁷ Ezzel elvágja a jelenetet az elbeszélő.

Futaky vallatását láthatjuk: az ikrek boszorkányságát se nem erősítette meg, se nem cáfolta. Márkus atya volt az, aki megíratta Futakyval a levelet a bécsi kereskedőnek. Felsenthal és Hage érkeztek meg Szegedre megtudni, hogy valóban Futaky írta-e a levelet. Az öregember beismerte, valamint azt is, hogy Felsenthalnak az egyik lánya az a Rafaela, akit Hagéék neveltek föl. Az elbeszélő összerakja a történetet, beékeli azokat a mozzanatokot, amelyek alapján sikerül a történet és a rejtély megfejtése. Az egyik Mártonváry fiú utazott el Bécsbe, hogy fölmentést kérjen a császártól a lányoknak, valamint az összes többi perbe fogott boszorkánynak. Futaky bosszúterve végül is összehozott két ellenséges családot. „Most pedig letesszük a tollat, mert olyan jelenettel állunk szemközt, aminőket csak a festő, sőt csakis a mester ecsetje képes némileg visszaadni. Csak annyit mondunk még, hogy egy óra múlva a két hölgy a város hatósága által a császári biztosoknak kijelölt szálláson volt, s hogy a két, örömeiben elragadtatott apa pár óra alatt mindent megtudott. Mindent, így a kedves hölgyek viszonyát is a két Mártonváry ifjúval.”²⁸ Hármasküvőt ünnepeltek Bécsbe visszatérve. Az elbeszélő Mária Terézia tétével zárja a regényt, miszerint betiltotta a boszorkánypereket.

(Összeesküvések, bűncsoportosulások, titokzatos alakok és helyszínek) Jósika regényében kulcsfontosságú a kép, a látvány. A megfigyelések gördítik tovább a történetet, a rejtélyt. A lélektaniség a másik fontos szerepkör a regényben. Az elbeszélő az önelemző magatartású szereplők, a lélektani reflexiók miatt kényeszerül a látványos fordulatokra. A romantikus világnézetnek az egyik alaptétele szerint „A történelem, az idő mindent helyrehoz, mindent megold, a sorsok nagyjából igazságosan rendeződnek el, a szerelmesek, a jók találkoznak, vagy megvigasztalódnak áldozatukban, a bűnösök, értéktelenek vagy kártékonyak eltűnnek, leszakadnak az egészséges társadalomról.”²⁹ Szinnyei Ferencz Jósika-monográfiájában kitér arra, hogy mozaikszerű kompozíciót alkotott meg az elbeszélő, az epizódok a kelletténél terjedelmesebbek. Ha elgondolkodunk azon, hogy a műben mi egyáltalán a főcselekmény, nem lehet teljes biztonsággal kijelenteni a gyermekrablást, hiszen a boszorkányok fölkeresése és kiirtása is az, sőt a Futaky- vagy a Rózsa-életút is jelentős. Maga a boszorkányság 18. századi korrajza igencsak különvál a romantikus mesétől, nem tudja a kettőt hiányta-

²⁷ Jósika M.: i. m. 321.

²⁸ Jósika M.: i. m. 336.

²⁹ Wéber Antal: A magyar regény. – Budapest : Magvető Könyvkiadó, 1973. 232.

lanul összeilleszteni. „Főcélja mindenáron érdekfeszítő mesét szőni egymást kergető kalandokból, rejtélyességből, meglepetésekből, melyek közül az álnéven szereplés, alakoskodás, gyerekcsere, elrablások, hihetetlen megszabadulások, titkos rejtekek, sötét intrikák *ritkán* hiányoznak.”³⁰ Mindenesetre izgalmas légkört tud teremteni az idősíkok és a helyszínek változtatgatásával. Szinyei szerint kivétel nélkül szinte minden regényére jellemző az elő- vagy utószóban kifejtett erkölcsi alapeszme, ez a mi esetünkben is megtörtént. „A tanulságok levonása nemcsak egyféle kezdetleges epizálás, hanem esztétikai, művészi tett, akció.”³¹ Az elbeszélő hosszasan mélézik a bűnös ember fogalmánál, aki embert lopott és embert mérgezett. A nemes jellemeket rendkívül vonzóan állítja be, a rosszak jellemét és cselekedetét még jobban nagyítja. Ezt bizonyítja a Budapesti Hírlap egyik 1845-ös száma, amelyben arról nyilatkozik Jósika, hogy „bennszülött” gyűlöletet, undort érez minden aljas és nyomorult ember iránt. Eredeti életbölcösségek vagy Kemény Zsigmond-i mélyreható lélektani megfigyelések nincsenek a regényben. Olyan hatásvadász címeket ad a regény fejezeteinek, mint például az *Iszonyú éjszaka*, *Három máglya*, *Egy rejtélyes történet*, *Babona*, *A Szábáth*, *Boszorkány-vadászat*, *A boszorkány-pör*, *A végzetes óra*. Tartalma szerint vágja el a történeteket, a fejezeten belüli mellékszálakat is elválasztja, még-hozzá csillaggal. Ingadozás is megfigyelhető a szerkesztésben. Kifejt olyan szálat is, amelyek teljesen indifferensek a végkimenetelt illetően. Ehhez hasonlít a Barcelonában játszódó esemény, melynek leírása során még hiteles történelmi mozzanatokot is citál. Használ egykori valós történelmi neveket, mint Rózsa Dániel vagy a tanácsnokok neve, a többi név viszont kreált, némelyik beszédes, mint a Banda Katié, akihez a boszorkánygyülekezet kapcsolódott.

A Futaky-, Rózsa-, Liszka-, Banda Kati-féle szövetkezés titokzatossága végig megmarad a regény folyamán, nem veszve erejéből. A gyermekcsere és gyermeklopás motívuma a német romantikus regényekből került át a magyarba. A boszorkánykőnyha elrendezése, a boszorkányoskodók fű- és kenőcskeveréke, Rózsa hamis és megtévesztő ördögidézése a legizgalmasabb pontjai a regénynek. Ezekben a képekben élvezettel merül el az elbeszélő. Sokszor éjjeli hangulat lepi be a tájat, hozzásegítve a kiszabadítottakat a meneküléséhez, vagy éppen a felhők elvonulása után a csillagos ég a nyomok megtalálásához. Szegedről, Bécsről, Prágáról, Barcelonáról nem ad szemléletes városleírást, pontosan csak annyit, amennyit a cselekmény megkövetel. A regény elején megjelenő máglyás seregszemle és tömegjelenet mozgalmas leírása a pánikhisztériának.

Kétféle elbeszélőt alkotott meg: az egyik a 18. és 19. századból jól ismert sajátos elbeszélői jelleg, mely mint „láthatatlan megfigyelő, leskelődő, aki ráadásul a történetmondás aktusában előtérbe helyezi magát, látványosan bele-

³⁰ Szinyei Ferencz: Jósika Miklós. – Budapest : Magyar Tudományos Akadémia, 1915. 43.

³¹ Mezei József: A magyar regény. – Budapest : Magvető, 1973. 231.

avatkozik az eseményekbe, akár a szót is átveszi szereplőjétől”³², a másik pedig a Bevezetőben érvényesül, és hasonlóan működik, mint a *Kriminalgeschichte* elbeszélője, aki iratokat olvas és magyaráz. Így az Uszpenszkij által megfogalmazott polifónia terminológiájáról beszélhetünk, amikor is a műben több független nézőpont jelentkezik.³³

Dömötör összefüggésbe hozza az elbeszélőket a klasszikus detektívtörténetek nyomozójával, hiszen ő a cselekményszervezés „teljhatalmú képviselője”³⁴. Klasszikus detektívtörténeten azt a típusát kell érteni a bűnügyi történetnek, „amelynek cselekménye egy központi rejtélyen, valamint a rejtélyt (általában gyilkosságot) feltáró nyomozó racionális, logikus okoskodásán alapul – vagyis az izgalmak, a kalandok (nemcsak a befogadó számára) elsősorban intellektuális természetűek”.³⁵ Érdekes a nyomozás eredménytelensége, miszerint senkiben sem ébreszt gyanút a sokáig távol lévő Futaky hirtelen fölbukkanása egy ikerpárral, amely kapcsolatba hozható az általa oly nagyon utált Felsenthal családtól ellopott ikerlányokkal. „Ez az a pont, ahol a regény poétikai rendje a *Kriminalgeschichte* műfaji kódját hozza játékba, hiszen a nyomozás olyan paradigmáját alkotja meg, melyben a narrátor az értelemképzést uraló distancia.”³⁶ Látványosan előtérbe helyezi magát az elbeszélő.

Hőseinek beszédmódja között nincs különbség. A bécsi gróf, a prágai órás, a szegedi kuruzsló is egyszínűen beszél, pedig a szerző teret adhatott volna a finomkodó úri réteg modorosságának, valamint a jellegzetesen szegedi tájszólásnak. Sokszor használja a monológformát.

Álljon most itt Juhász Gyula *A szegedi boszorkányok* c. verse, igazolva Márkus atyát, aki azzal vigasztalta az ellopott lányokat, hogy megváltozik még az idő, és siratni fogják még őket az emberek. „Most kétszáz éve égették meg őket, / Poraikon ma pásztor furulyál, / És nem vette be testüket az öskert, / És híruket nem vitte szét futár. / Szent Györgynek éjjelén és Luca napján / Megrontották a marhát, a vetést; / Lovagoltak az Ördögök fuvarján, / S megverték születést és temetést. / Szegények voltak, átkos, bélyeges nép, / Akiket ember és sors keze megtép, / Kiket a hóhér titkon temet el. / De kétszáz év után is bús, lidérces / Álmából a dárdás polgár fölér / S rájuk gondolni csak nagy félve mer!”

(Vége)

³² Dömötör Edit: „E tiszta szívből származott vallástételt adá.” = Jelenkor, 2006, 46. évf., 9. sz., <http://jelenkor.net/main.php?disp=disp&ID=1074>

³³ Borisz Uszpenszkij : A kompozíció poétikája. – Budapest : Európa Könyvkiadó, 1984. 20.

³⁴ Dömötör Edit: i. m.

³⁵ Bényei Tamás: Rejtélyes rend. A krimi, a metafizika és a posztmodern. – Budapest : Akadémia Kiadó, 2000. 15.

³⁶ Dömötör Edit: i. m.

Differentiation between Literature and Law in the Novel
A szegedi boszorkányok by Miklós Jósika

Miklós Jósika was inspired by the topic of witches, as was often the case with romantic authors who were looking to find local colours in the uncivilized provinces. The present paper looks at the topic from a historical and social aspect by focusing on witchcraft trials in Hungary and within this, the trial at Szeged.

In his novel *A szegedi boszorkányok (The Witches of Szeged)* the story teller developed a fictional story from authentic records of a case, and also, presented morals opposing superstition.

The book could be included into the wave of criminalistic literature, since it follows an investigation model, similar to solving riddles, whose structuring principles are suspicion and mystery. The model is aided by the independent viewpoint and means of delay.

The characters whose attitude is self-analysis construct and shape with spectacular turns the motives of the exchanged children and the kidnapping of children taken from romantic German novels.

Keywords: romantic novel, witchcraft trials, kidnapping of children, investigating model, moral objectives

Horváth Futó Hargita

SZÖVEG-KOLLÉGIUM (I.)

Textual-College

Debrecen város több évszázados fennállása alatt akkora kultúrtörténeti jelentőségre tett szert, hogy intézményeinek, lakosainak, diákjainak említése nélkül nem beszélhetünk a magyar történelemről, művelődéstörténetéről. A református egyház fenntartása alatt 1538-tól működő Református Kollégium révén Debrecen az ország egyik jelentős iskolavárosává, tudományos központjává vált. Az intézmény diákjai között számos későbbi neves tudóst, író, költőt találunk. Debrecen kulturális tér, amely az irodalomban is leképeződött. Az épített, fizikai város mellett az irodalmi narratívákban létezik egy róla alkotott „szöveg-város” is, egy esztétikai konstrukció, amely az épített várossal együttesen alakítja a városról alkotott képünket. Debrecen város vizuális textúrájának alkotóeleme a református kollégium épület-komplexuma. Ebből kifolyólag a Debrecen-narratíva részét képezik a magyar regényirodalomnak a debreceni református kollégiumot elbeszélő szövegei is, amelyekből összeáll – a szöveg-város analógiájára – egy szöveg-intézmény, szöveg-kollégium. A tanulmány a magyar regényirodalomnak azon szövegeit, szöveg-részleteit veti össze, amelyeknek színhelye a Debreceni Református Kollégium.

Kulcsszavak: diskurzív terek, városkutatás, vizuális narratológia, városszöveg, szöveg-város, olvasás gadameri emblémája, genius loci, mitikus tér, antropológiai hely, Csokonai-kultusz, debreceniség, emlékezzethelyek

VÁROS – KOLLÉGIUM – TEXTUS

A városra irányuló legújabb társadalomtudományi vizsgálatok¹ a várost diskurzív térként, különféle olvasatokat kínáló textusként értelmezik. A város térstruktúrái „megjelenítik és elbeszélik a város kulturális, társadalmi életrajzát, a társadalmi rendre, a politikai hatalomra, a történelemre, a kultúrára és a helyi identitásra vonatkozó elképzeléseket”. (N. KOVÁCS – BÖHM – MESTER 2005: 7.) A városi tér azáltal őrzi az egyéni és a kollektív emlékezetet, hogy „szimbolikus jelentőséggel bíró épületek, emlékművek, helyek formájában az idő különböző dimenziói fizikailag is jelen vannak a térben. [...] A város szövete tehát fizikai helyekből, kulturális elképzelésekből és narratív terekből fonódik össze, hiszen az épületekbe kulturális reprezentációk és elképzelések is bele-

¹ A 80-as évektől kezdődően a város interdiszciplináris (kommunikációelmélet, kulturális antropológia, irodalomtudomány, színházelmélet, történettudomány stb.) kutatások tárgyává vált. Lásd pl. Walter Benjamin, Clifford Geertz, Victor Turner, Sallie Westwood, William John, James Donald kutatásait.

épülnek, ugyanakkor a megépült terek tapasztalatokat, interpretációkat generálnak. Ez a kettősség szükségessé teszi, hogy a fizikai értelemben vett város fogalma mellé a megélt, az elképzelt, a bejárt, a leírt, azaz a szimbolikusan megalkotott város fogalmát helyezzük”. (N. KOVÁCS – BÖHM – MESTER 2005: 7.) A földrajzi tér kulturális értelemben vett térré alakul, és ebben a folyamatban az irodalomnak is jelentős szerepe van. Az új városkutatói elméletek szerint a városról létrehozott diskurzusok – például szépirodalmi művek, élettörténetek, tudományos munkák – részt vesznek a város megalkotásában.

Biczó Gábor a vizuális narratológiát egy köztérre alkalmazó tanulmányában többek között azt a kérdést is igyekszik megvilágítani, hogy a vizuális tapasztalat, például egy köztér, miként képezheti a „hagyományosan »textusokkal« bíbelődő narratológiai elemzés” tárgyát. Biczó a vizuális (szimultaneitás) és a verbális (folytonosság) megjelenítés megkülönböztetéséből indul ki. Az elemzés kiindulópontjának szerinte azt a tényt kell tekinteni, hogy a téren „a látogatók tapasztalatélményének fizikai lehetőségfeltételei mindig szükségszerűen ugyanazon látvány bázisán konstruálódnak”, a látványhoz rendelt interpretációra viszont az „ugyanazt látni, de nem ugyanazt érteni univerzális hermeneutikai tapasztalat” (BICZÓ 2005: 90–91.) érvényes. A városképző élőbeszédben és írásban artikulálódó diskurzusok tartalmi és formai jegyei, típusai, a megnyilatkozások szinterei és módjai rendkívül változatosak. A városok bármely vonásáról szóló beszédet vagy írást Fejős Zoltán városszövegnek nevezi. A városszövegek „konkrét textuális formák, amelyek ugyan építőkövei egy nagyobb egésznek, a várost megteremtő, átfogó, metaforikusan értelmezett városszövegnek, városképnek, de önmagukban az urbánus élet, illetve környezet megélésének közvetlen dokumentumai”. (FEJŐS 2005: 211.) Városszövegek az apróhirdetések, a szakértők és politikusok, vitaülések és várostörténeti útirajzok szövegei, a lakossági fórumokon elhangzott vélemények, az írói publicisztika, az esszé, a riport és az irodalmi vagy tudományos közírás szövegei. A nyilvános városszövegek funkciója, hogy „megteremtik és karbantartják a kollektív városképeket.” (FEJŐS 2005: 213.) A *Maradandóság városától New Debrecenig* című tanulmányában Berta Erzsébet a narratív és az épített Debrecen textúráinak egymásra rétegződését vizsgálva konstatálja, hogy a városról szóló szövegek egy szövegvárost hoztak létre. A szöveges, a vizuális és a tárgyi narratívák „kulturálatelesítő és -hagyományozó erőterében”. (BERTA 2005: 98.) Debrecennek számos mitológemaként működő jelzője képződött: a szabadság őrvárosa, a maradandóság városa, a kálvinista Róma, a legmagyarabb város, az ősi város, az óriásfalú. Az itt felsoroltakon kívül még sok más „az időben folytonosan újraértett toposz nyomán, a város folklorizálódott legendáriuma mentén s a helyi élet használati tárgyainak dekontextualizálásából nyert relikviák által íródott bele a kollektív emlékezetbe Debrecen neve alatt egy város”. (BERTA 2005: 98.) A városról szóló textusok létrejöttük pillanatában az urbánus realitást mímelték, később

azonban egy város „diszkurzív létesítőivé” (BERTA 2005: 98.) váltak. A város-toposzok állandó felülírásából palimpszeszt alakú narratíva formálódott, amely „funkciójában és szimbolikus tartalmaiban *lieu de mémoire*-ként, emlékezés-pótló emlékezés-helyként működik”. (BERTA 2005: 98.)

Debrecen város vizuális textúrájának alkotóeleme a református kollégium épület-komplexuma. Ebből kifolyólag a Debrecen-narratíva részét képezik a magyar regényirodalomnak a debreceni református kollégiumot elbeszélő szövegei is, amelyekből összeáll – a szöveg-város analógiájára – egy szöveg-intézmény. „A Debrecen-narratíva arról is beszél, hogy a város önmagát elsősorban nem épített, hanem imaginatív (szellemi, mentális) térként jeleníti meg. A legtöbb városelbeszélésként kanonizált szöveg ugyanis szimbolikussá tett építmények, városi terek, utcák által beszél, Debrecenben viszont csupán egyetlen építmény (a Kollégium) szervez narratívát, illetve válik narratíván hagyományozottá. Ez a narratíva viszont (Jókaitól az *És mégis mozog a föld*, Móricztól a *Légy jó mindhalálig*) nem lép ki az irodalom köréből, nem válik a lokális identitás toposzává.” (BERTA 2005: 101–102.)

Elemzésem tárgyát a magyar regényirodalomnak azon szövegei, szövegrészelei képezik, amelyeknek színhelye a Debreceni Református Kollégium. A közös helyszín intertextuális kapcsolatba hozza Jókai Mór *És mégis mozog a föld* (1872), A debreceni lunátikus (1875), Mikszáth Kálmán *A két koldusdiák* (1885), Móricz Zsigmond *Légy jó mindhalálig* (1921), Karácsony Sándor *Holdbeli diákélet* (1948) és Perjéssy-Horváth Barnabás *Kollégium Blues* (2005) című regényét. E regények kollégiumot elbeszélő szöveg-szegmensei összeolvasva egy olyan szövegvilágot, megalkotott világot hoznak létre, amely egyes vonásaiban utal a való világra, azaz a Debreceni Református Kollégium intézményére és annak történetére. A regények közös helyszíne a kollégium épülete. A megfigyelő szubjektum, a narrátor „olvasója” a vizuális látványnak, a kollégium épületének, ennek jelzéseiből szöveget konstruál, azaz a vizuális tapasztalatot verbális formában adja át a szöveg befogadójának. Az elbeszélő hely denotátuma valóságban is létező objektumra vonatkozik, a beazonosíthatóság pedig erősíti az adott szöveg referenciális olvasatát. A valóságnak fikcióba ültetése a fikcionális–nem-fikcionális disztinkciót is bevonja az értelmezésbe (l. Aleida Assman és Wolfgang Iser gondolatrendszerét).

A narratív megközelítést nemcsak a szóbeli elbeszélések és írott szövegek, hanem a vizuális műalkotások interpretációja is alkalmazza, ugyanakkor a narrativitás-kutatások eredményeit a kultúra más diszciplínái (történelem, pszichológia, jog, építészet) is felhasználják. A történet nem csak írott vagy kimondott szó. Az elbeszélés strukturális elemzéséről írt 1966-os tanulmányában Roland Barthes konstatálja, hogy az ember számára mindenféle anyag megfelelő lehet a történetek közvetítésére: „a történetet hordozhatja az artikulált, szóbeli vagy írott nyelv, a rögzített vagy mozgó kép, a gesztus, s végül ezeknek

a szubsztanciáknak rendezett együttese; az elbeszélés ott van a mítoszban, a legendában, a fabulában, a mesében, a novellában, az eposzban, a történetben, a tragédiában, a drámában, a komédiában, a pantomimban, a táblaképen (gondoljunk csak Carpaccio Szent Orsolya-sorozatára), az üveglakokon, a filmben, a képregényben, az apróhirdetésben, a mindennapi kommunikációban. Sőt, ezekkel a szinte felsorolhatatlan formákkal a történet jelen van minden időben, minden helyen, minden társadalomban”. (BARTHES 1988: 378.) 1975-ben publikált olvasáselméletében Barthes az olvasás cselekményét összekapcsolja az elolvasandó, történetet közvetítő tárgyakkal: az olvas ige „ezerféle tárggyal egészülhet ki, telítődhet vagy jöhet mozgásba: olvashatok szövegeket, képeket, városokat, arcokat, gesztusokat, jeleneteket stb.”. (BARTHES 2001: 48.) Az olvasói szemléletmód olyan vizuális kulturális termékekkel kapcsolatban is érvényesíthető, mint a képek vagy az épületek. A műalkotások értelmezésére az olvasás gadameri emblémája is lehetőséget nyújt. Hans-Georg Gadamer gondolkodásában az épületek, képek megértésének feltétele, hogy szöveggént „olvassuk” őket: „Az építményre éppúgy érvényes, hogy »olvassunk« kell azt. Vagyis ne csak úgy nézzünk rá, mint egy fényképreprodukcióra, hanem járjuk körbe, járjuk be azért, hogy ezzel lépésről lépésre mintegy felépítsük magunkban.” (GADAMER 1994: 161.) Az „olvasás” aktusában a mű „beszélgetésbe von minket”. (GADAMER 1994: 167.) Olvasni egy műalkotást nem más, mint interpretálni, értelmezni.

A kollégiumot elbeszélő szövegek a kollégium múltját és karakterét, jellegét koncipiálják és létrehozzák a szöveg-kollégium alakzatát. Az épület, az enteriőr megjelenítése, az ősi iskola és iskolaváros-toposzok, epitheton ornansok a befogadó szubjektum kollégium-képét alakítják, a narrátor épület-olvasatai elképzelhetővé teszik számára a fizikailag is létező objektumot, intézményt. A szöveg-kollégium valóságra visszautaló alakzat, amely többek között a fent említett regények szövegelemeinek kombinációjaként értelmeződik. Többek között, mert a kollégium-narratíva e regényeken kívül, más irodalmi – és nem irodalmi – alkotások, valamint képi reprezentációk sokféleségében formálódik. A kollégium irodalmi reprezentációja az épület, az iskola történelme, karaktere, atmoszférája alkotta genius locinak a megragadására, átvitelére törekszik. A hely szelleme, szellemisége a nagy múltú kulturális intézmények esetében „az intézményhez kapcsolódó nevek, események által ragadható meg”. (SIMONN 2002) Az olvasás műveletében a befogadó tudatában a fizikai térre ráépül a mentális tér. A tények és imaginációk együtteséből épülő textusok a Debreceni Református Kollégium történelmének különböző idejét beszélnek el. Az összehasonlító szövegelemzés azt próbálja meghatározni, hogy a különféle regények hogyan beszélnek el a kollégiumot, milyen reprezentációs stratégiákkal hozzák létre a szöveg-kollégium konstrukcióját, és hogyan változik az intézmény percepciója az idők folyamán.

AZ ELBESZÉLT KOLLÉGIUM

Jókai Mór 1872-ben megjelent *És mégis mozog a föld* (*Eppur si mouve*) című regényének kezdetén a fiktív *Csittvári krónika* reprezentálja a debreceni diákéletet, a kollégiumi diákköltészetet. A *Csittvári krónikát*, a debreceni diákok féltve őrzött kéziratos gyűjteményét a regény nyitófejezetében a Nagyerdő híres tanyájának pincéjében, a „sacro sanctunban” írják a titokban összejött diákok. Jókai a kollégiumtól elválaszthatatlan Csokonai-mítosz továbbéltetője: a tanya „még Csokonai idejéből emlékezetes hely” (*És mégis mozog a föld I.*, 15.). A diákok „botanizálni jártak a Nagyerdőn” (*És mégis mozog a föld I.*, 15.) mondat is kulturális allúzió, az intertextuális kapcsolódást az a befogadó fedezi fel, aki Csokonairól tudja, hogy a kollégium tanáráként a nyílt oktatási formát, a szabadban tanítást, az empirikus tanulást preferálta, és a Nagyerdőbe botanizálás ürügyén vitte ki a diákjait. Jókai Jenőy Kálmán alakját Csokonairól mintázza, Kálmánt is kicsapják a kollégiumból. A *Magyar Fűvészkönyv* szerzőjének, Diószegi Sámuelnek, aki „a szülőnövény ismertetőjelei között olyan hosszasan leírja e növény bogyóinak kiforrott nedvét” (*És mégis mozog a föld I.*, 15.) és a svéd természettudós, botanikus Linné említése az olvasó előzetes természettudományi vagy Debrecenre vonatkozó ismereteit vonja be az értelmezésbe.

A Jókai-regények Debrecen elbeszélő, debreceni színhelyű szöveghelyei arról tanúskodnak, hogy az író a városban „a gyökeres magyarságot vélte megtalálni, polgáraiban mindig a magyar népjellem megtestesítőit, a magyar szabadság őreit mutatta be”. (BÁN – JULOW 1964: 5.) Ezt támasztja alá a mitikus *Csittvári krónika* is, amelyben „az ország elveszett jussai vagynak megírva”. (*És mégis mozog a föld I.*, 57.) Az *És mégis mozog a föld* indításában Debrecen a magyarság cenzúrálatlan múltjának, nemzeti identitásának őrzője. A szöveg szerint 1665-ben Sárospatakon kezdték el írni a krónikát, azoknak az adatoknak a gyűjteményét, „miket a nagymérvű história elfeledett följegyezni lapjaira, vagy amit a hatalom vaskeze kitépett a lapokból, vagy amiket az udvaronc hízélgés meghamisított azokban”. (*És mégis mozog a föld I.*, 22.) A krónika többek között tartalmazza az utolsó Zrínyi fogságának történetét, Mikes Kelemen rodostói leveleit, epigrammákat, gúnyverseket, politikai pasquillusokat, országgyűlési gúnyiratokat, Martinovics katekizmusát, vallási tartalmú ritkaságokat, Hatvaninak, a debreceni kollégium tanárának bűvészetét, Csokonai radikális versét, próféciákat, arcképeket, eltiltott dalok hangjegyeit. A *Csittvári krónika* Jókai által idealizált szerzői „mindenhez értettek: íráshoz, rajzolásához, zenéhez, a világ minden nyelveihez, és mindenütt jártak, mindent megtudtak, összeszedtek, megtakargattak”. (*És mégis mozog a föld I.*, 25.) A Jókai-szöveg *Csittvári krónikája* soha nem létezett, noha az idézett művek megtalálhatóak a XVIII–XIX. századi kéziratos diák-gyűjteményekben. (BÁN – JULOW 1964: 9.) Megformálásához édesapja, Jókay József kéziratos *Hélikoni virágok* nevű protestáns diákirodalmi gyűjteménye is mintául szolgált. (A *Csittvári krónika* eredetéről

részletesen Szilágyi Ferenc ír *A tények és a képzelet. Négy Jókai-mű forrásáról és írójuk alkotói módszeréről* című tanulmányában. ItK, 1975/3. 318–333.) A szövegkezdet színhelye Debrecen. A konzervatív szellem terrénumaként a kollégium és tanárai a cselekményt mozgó konzervatívok–haladók oppozíció egyik eleme, de ugyanez a közeg neveli ki az oppozíció másik elemét, az átalakulóban levő kor új ideáljait, a felvilágosult gondolkodású kicsapott diákokat. A fegyelmi tárgyalás lefolyása mutatja, hogy a diákok „nagyszerű örökséget kaptak a protestáns-kurucos ellenzékiiségtől, csak hogy ehhez olyan felvilágosult, feudalizmusellenes gondolatokat társítottak, amelyeket már nem tűrhetett meg a hagyományörző debreceni szellem”. (NAGY 1999: 77.) A *Csittvári krónika* tizenkét szerzőjét, köztük az árulót is, a fegyelmi iskolaszék, a szédesz eltávolítja a kollégiumból. A tizenkét szerző és az áruló bibliai utalás. Ez az expozíciós párhuzam a regénycselekményben is aktualizálódik, a hősök apostoli feladatot vállalnak a magyar színjátszás és a nemzeti kultúra felvirágoztatásáért, a nemzeti múlt feltárásáért. A külvilág számára a diákok kicsapatását a kollégiumból vokális jel, a Rákóczi-harang háromszori (mesebeli szám) megszólalása jelzi: „A civis tudja már, mikor azt a hangot meghallja, hogy ez a lélekharang: egy elszálló léleknek »szegény bűnös« halálharangja: diákot csapnak ki az iskolából. Ami valóban hasonlatos a meghaláshoz. Kiűzetni az »alma mater« kebeléből.” (*És mégis mozog a föld I.*, 43–44.) A kicsapatás a halál állapotával egyenlítődik ki, egyiktől sincs visszaút. A térváltás paradox-helyzetet teremt: a diákok kikerülnek az iskolából az áhított szabadság világába, ahol nincsenek iskolai szabályok, de mégsem örülnek, mert bezárul a számukra az iskolát végzett emberek világa, a kicsapatással lehetőségeik leszűkülnek.

Az *És mégis mozog a föld* a múlt, közelmúlt és jelen „mitológiává költése”. (RÓNAY 1985: 102.) Jókai – az időbeli meghatározottság fokozása, hangulatfelidezés, rezonanciakeltés, szimbólumépítés céljából (FÁBRI 1990: 171) – valóságos történelmi eseményeket, helyszíneket, figurákat és időpontokat sző a cselekménybe. Az 1802-es tűzvész is verifikálható esemény. Jókai ebbe a történelmi ténybe transzponál egy fiktív történetet, amelyet idézet formájában emel be a szövegébe: „Amaz emlékezetes könyvnek 1802-t viselő lapján egy jegyzet foglaltatik a margóra írva: És e rettenetes tűzvész közepett, midőn a templom és a kollégium s az egyház melléképületei mind sorban égtek, egyikében a »gunyhók«-nak két bennszorult diák maradt meg. E krónika őrei voltak azok, kik az égő házból ki nem jöhetvén, a földre letették a krónikát, és arra ráfeküdvén, öntestükkel védelmezték azt meg az összeégés ellen.” (*És mégis mozog a föld I.*, 53.) A történetfilozófus Hyden White szerint a realista historizmus képviselői – példaként Jókai kortársait, Hegelt, Balzacot és Tocqueville-t említi – egyetértettek abban, hogy a történetész feladata nemcsak az, hogy a múlttal szembeni kötelezettségeikre emlékeztesse az embereket, hanem az, hogy rákényszerítse őket annak tudatos felmérésére, „miként használható fel a múlt a jelenből a jövőbe

történi, etikailag felelős átmenet céljára”. (WHITE 1997: 64.) Jókai hasonlóan látta a regényíró feladatát. Az *És mégis mozog a föld* példázata is a jelennek szól. Eisemann György *A kőszívű ember fiait* elemezve írja, hogy Jókai „epikus művészetéről általában is elmondható, hogy a múlt értelmezése benne a jövőbe tekintés módusán belül, azzal együtt lehetséges. Éppen a jövőbe tekintés vára-kozása minősíti át a múlt tapasztalatait”. (EISEMANN 2003: 188.)

A debreceni Rákóczi-harang az oldalára vésett fejedelmi jelmonddal reális térelem. Az idézet (*Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei.*), amely Pál apostolnak a Rómabeliekhez írt leveléből származik (Szt. Pál. Róm. 9:16), az igék felcserélésével I. Rákóczi György jelmondatában átformálódik: „*Non est currentis, neque volentis; sed miserentis Dei.*” Jókai fordításában: „Nem a siető, nem az akaró nyer, hanem akin az Isten könyörül.” Az eredeti mondat Károlyi Gáspár fordításában így hangzik: „Annak okáért tehát nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.” Ez a felirat az egész szöveg mise en abyme-je, önmagára vonatkozása, amely a teljes történetet tükrözi. A felirat Ottlik Géza Iskola a határon című regényében is mise en abyme, a predesztinációt, az eleve elrendeltséget vetíti rá a cselekményre. A kőszegi Jurisics tér 7. számú, sgraffitós ház néven ismert épületén ma is olvasható a bibliai idézet, a „*Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei.*” Ottlik *Iskola a határon* című regényében Medve Gábor kézírata is ezzel az idézettel kezdődik: „*Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei.*» Egy régi ház felirata volt ez a határszéli kisvárosban, ahol ezerkilencszázhuszonhárom őszén hetedmagammal felvették a katonai reáliskola második évfolyamába.” (*Iskola a határon*, 23.) A regény első fejezetének címe *Non est volentis*, a harmadiké *Sem azé, aki fut*, a két fejezetcím összeolvasva a bibliai idézet szövegét adja. A felirat kulcs a mű jelentésének meghatározásához. A fejezetcímek tagadást fejeznek ki, azaz Szegedy-Maszák Mihály értelmezésében a példázat két értékének a cáfolatát szemléltetik: „A történet valóban érvénytelennek tűnteti fel az emberi akaratot és törekvést, míg a könyörületet egyértelműen magasra emeli, és egyszersmind olyan eszményként határozza meg, amely nem a szereplők szándékától vagy teljesítményétől függ.” (SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY 1994: 100.) Fűzfa Balázs az iskolából való időleges kiszakadás jelöltjeként értelmezi a kisváros főterén található feliratot, amikor ugyanis ezt a Bibliából idézett mondatot olvassák a diákok, akkor „kint” vannak a szabadság ideiglenes terén: „Ami kint van, az természetesen a szabadságot jelképezi: a regény viszonylag konkrét teréből kifelé tekintő, de jól lokalizálható motívumok ezek, mint a »*Non est volentis, neque currentis, sed miserentis Dei*« felirat, mely a város főterén található, tehát az iskolán kívül, egy gyönyörű sgraffitós házon. E bibliai mondat, mint utaltunk rá, éppen ettől – a nem-ott lététől, nem az Iskolában-lététől – válik igazán erős térszimbólummá, a szabadság jelképévé.” (FÜZFA 2006: 144., 153.) A felirat térbelisége és jelképisége szorosan összefügg. Jókai és Ottlik regényében a bibliai

idézet az iskolán kívül található, a szabadságot ezekben a regényekben a „kint” jelenti, Szabó Magda *Abigél* című regényében az iskola hermetikusan zárt térben, a bejáratban helyezték el a címer részeként az idézetet. Vitay Georginának nem a kint jelenti a szabadságot, hanem az iskola, ahol biztonságban élhet. A lány megérkezése után először erre az idézetre figyel fel az árkodi leánynevelő intézet falán: „Az első emeleten, az igazgatói iroda bejárata felett óriási címer függött, az is zömök volt, és nyilván csak azért nem fekete vagy fehér, mert egy címer mégsem állhat csak ebből a két színből. Arany háttér előtt két kéz kulcsolódott imára a pajzson, valami zsoldár vagy biblia körül, és a kezek fölött félkörben szavak futottak végig: *Non est currentis*. Gina elég jól tudott latinul, tanult is harmadikos kora óta már, de nem tudta lefordítani, amit látott, így együtt valahogy nem volt értelme a három szónak. Non: nem, est: van, a kettő együtt: nincs, a *currentis* a *currere* futni ige participium imperfectumának a genetivusa: a futónak a. Nincs a futónak, valami ilyesmi. De ugyan miye nincs a futónak?” (*Abigél*, 24–25.) A bejárati fal fehérségét, pusztaságát a címer sokszínűsége és jelmondata nyitja meg, az idézet a teret verbálisan áttágítja a Bibliába. A regény ennek a bibliai citátumnak, a leánynevelő intézet jelmondatának a kifejtése. A szövegben a miséző pap magyarázza el a jelentését: „Pál rómaibeliekhez írott levele volt a textus, a nagytiszteletű úr arról beszélt, miért jelmondata az iskolának éppen a kilencedik rész tizenharmadik verse, ami szerint nem azé az eredmény, a kegyelem, aki akarja, nem is azé, aki fut, mert mit sem számít az emberi szándék: bármi történik, az csak Isten akaratából jöhet létre.” (*Abigél*, 250.) Georgina később, amikor „Pál apostol szövege meg a tábornok részint emlékké váltak”, apja, a tábornok sorsára projektálja a bibliai mondatot, aminek antitézise lesz ez a felismerés az emberi akaratról: „apja akart és iparkodott, nem latolgatta, hogy ez az akarás, ez az iparkodás mit idézhet a fejére, s nem töprengett rajta, egybeesik-e mindaz, amiért fut, amire törekszik, Isten szándékával. Akart és küzdött halála percéig.” (*Abigél*, 250.)

Kazinczy Ferenc hatására terjed el a közvéleményben az a felfogás, hogy „Debrecen szellemi életét valami lomha tespedés jellemzi, a város maga minden újítás ellensége, orthodoxyája vetekszik Róma csalhatatlanságával” – írja Balogh István, aki szerint ezt Kazinczy filológiai, azaz irodalmi kérdésekben értette, de a Debrecen–Róma párhuzamra kialakult kálvinista Róma várostoposz széles körben használatossá vált. (BALOGH 1969: 27.) Jókai is beemeli az *És mégis mozog a föld* és *A debreceni lunátikus* (1875) című regényeinek szövegébe. A középületek, utcák, terek, szabad területek Jókai műveiben a nyilvános élet színtereiként a bennük (rajtuk) zajló események által válnak meghatározóvá (FÁBRI 1991: 52.), ilyen helyszín a város piactere és a kollégiumtető *A debreceni lunátikus* című kisregényében. A piacteret Marc Augé francia antropológus *Non-Lineux* című munkájában antropológiai helynek nevezi. Az antropológiai helyhez azonosságok, kapcsolatok, történetek, továbbá lehetőségek, szabályok

és tiltások kötődnek. Geometriailag is leírható. A piactér az egyenesek metszeteinek felel meg, ahol az emberek elkerülnek egymást, találkoznak, gyülekeznek. Augé az antropológiai helyek idődimenziójáról is beszél: a piactér például csak meghatározott időben, a piaci napokon érdemli ki a piactér nevet. (OŽE 2005: 52–58.) A *debreceni lunátikus* című kisregény már címében megjelöli a cselekmény helyét. Jókai kitágítja a tér-dimenziót, a földi dimenzióból mitologikus folklór-elemek beépítésével mesés, mitikus szférába emel, babonás-kísérteties atmoszférát teremt: A tősgyökeres kálvinista város piacterén „tett a fórumhoz Dudásné asszonyom következő tartalmú betanulatlan beszédet: – Hallják pedig. Ide hallgassanak. Ne legyen Dudásné a nevem, ha nem igaz. Úgy áldjon meg az Isten, mint a suhai malmot, ha egy máknyi makulányit tesztek hozzá. A magam szemével láttam, mikor este, éjfél után két órakor hazamentem, Dajkosné leányomnál voltam a Cegléd utcában. Minden ember tudja, hogy tegnap körösztolte a kicsijét a nagytiszteletű úr a nagytemplomban. A strázsák is megszólítottak a szegleten, pedig lámpás is volt nálam; hát mikor a kollégium elébe érek, csak zeng ám valami ének onnan felülről. Mi az? mondok. Hát amint feltekintek, ott jár a ház tetején valaki. Nem volt rajta se tóga, se a fején a csóka orrú, hanem egy fehér lepedő; fölmászott a kollégium legeslegtetejére, nekivetette a hátát a kis toronynak, akiben a csengettyű van, belekapaszkodott a holdvilágba, s csak úgy lógázza le róla a lábait, aztán elkezdett énekelni, de nem értettem, hogy mit, mert diákul volt. Utoljára bebújt a padláslyukon, aki olyan szűk volt, hogy nappal egy macska se fér be rajta”. (A *debreceni lunátikus*, 33.) Ernst Cassirer szerint a tér abban az értelmi rendben nyeri el meghatározott tartalmát és sajátos illeszkedését, amelyben formálódik: „A tér nem rendelkezik egy teljességgel, egyszer s mindenkorra szilárdan adott struktúrával; e struktúrát csak azon általános értelmi összefüggés által nyeri el, melyben felépülése végbemegy.” (CASSIRER 2000) A mitikus tér alapvonása a transzcendenciára való irányultság: „A premodern korok ismertetőjegye, hogy az ember nem önmagában keresi a támpontokat, hanem önmagán kívüli erőkből, és a legszorosabb kapcsolatban áll a természettel.” (FARAGÓ 2001: 15.) A kollégium holdtólte éjjelen² mitikus, természetfeletti térként jelenik meg. Ezen az éjszakán a tér elemei közül a kollégiumtető kap kiemelt szerepet. A lent-fent oppozíció alapján tagolódo tér egy emberi (piactér) és egy természetfölötti (kollégiumtető) térfélből áll. (PÓCS 2002: 15.) A „természetfeletti lény” bebújik a padláslyukon, amelyik „olyan szűk volt, hogy nappal egy macska se fér be rajta”, a méretváltozás attribútuma a másik világhoz tartozásra vall. (PÓCS 2002: 13.) A tér metamorfózisa hatással van a város lakosainak viselkedésére. Holdtólte éjjelen másként viselkednek,

² Pócs Éva az éjjelt időszünetként értelmezett időpontnak nevezi. Az éjszaka átmeneti idő két emberi tevékenységgel kitöltött nap között. Ilyen átmeneti időszak minden évkezdő nap, a téli napforduló, az éjjel, az éjfél, az újhold stb. (PÓCS 2002: 15.)

mint a „normális” világban. A telihold éjszakáján törtétek elbeszélését a ciklikusság jellemzi, ugyanaz a történet különböző nézőpontokból többször is megismétlődik. Dudásné piactéri beszámolója után Harangi és Tóbiássy professzor vitázik a hallottakon. Nyaviga Vince saját változatának elbeszélésével még titokzatosabbá teszi a történetet. A lunátikus második és egyben utolsó szereplése után kiderül az, amit az olvasó a regénycimből és a narrátor elbeszéléséből sejt, hogy a rejtélyes „természetfeletti lény” Dallos Ádám, a kollégium diákja. Az álruhásság a szerepjátszás által a cselekmény mozgatója, „legtöbbször természetyszerűleg kapcsolódik össze a megtévesztő jellegű szerepjátszásokkal, és természetesen legtöbbször negatív értékképzőként jelentkezik”. (FÁBRI 1991: 60.) *A debreceni lunátikus* rejtélyes tetőnjárója szimpatikus a befogadónak.

A piac határ, amely a mitikus teret két térrészre, a kollégium(padlás)ra és a városra osztja, téralakzat, amelyről rálátás nyílik a kollégium tetején zajló „természetfeletti” jelenségekre. A kisregény befejezésében a piactéren álló nép perspektívájából, az emberek egymás közti dialógusából és a narrátor közbeszólásából rajzolódik ki a kísértethistóriák elemeivel ellátott esemény. A fiktív elbeszélő kommentárja arra utal, hogy többet tud, mint a regény szereplői, és ezt a többlettudást a rejtély leleplezése céljából megosztja a fiktív olvasóval. A lunátikus ének formájában közvetíti az igazságot, s ezzel megoldódik a bonyodalom, feloldódik a rejtélyes tetőnjáró identitásának titka, feltámadnak a halottak, megszűnik a transzcendens, mitikus dimenzió.

(Folytatjuk)

Textual-College

During its several hundred years of existence, Debrecen has gained such cultural and historical importance that one cannot speak of Hungarian history or cultural history without mentioning the institutions, citizens or students of this city. Owing to the Reformed College maintained by the Reformed Church since 1538, Debrecen has grown into one of the most significant school towns and cultural and scientific centres of the country. We find several noted scientists, writers and poets among the former students of this institution. Debrecen is a cultural space which has its literary depiction. Besides the actual physical city, there is a “textual city”, an aesthetic construction that exists in literary narratives written about Debrecen, and the two together forms our vision of the city. An essential element of Debrecen’s visual texture is the building complex of the Reformed College. Consequently, the texts on the Reformed College have also become part of the Debrecen-narrative in Hungarian fiction; these texts make up a textual institution, that is, a textual college, analogously to the textual-city. The study analyses and compares those texts or passages in Hungarian fiction whose scenes are set in the Reformed College in Debrecen.

Keywords: discursive spaces, city research, visual narratology, city as text, the Gadamer emblem of reading, genius loci, mythical space, anthropological place, Csokonai-cult, places of remembrance, typical of Debrecen

Petrik Emese

A LÍRAI SZUBJEKTUM (ÖN)TEREMTŐDÉSE*

(Self)-Creation of the Lyric Subject

A tudatos (ön)teremtődés során minden esetben az önmagunkkal való találkozás kerül előtérbe, ami nem független a mélyben rejtőző „másiktól”, aki éppen az én létrehozott voltára derít fényt. A tiszta lírai én távol áll mindenfajta szubjektivitástól, leválik a költő személyiségéről. Önreflexivitása a tudathatárok feloldódásában valósul meg, és folyamatosan tükrözi a metamorfózis stációit az énkeresés és az énfeloldódás folyamatában: az őt körülvevő külvilág szűkebb emberi-társadalmi és tágabb természeti-kozmosz kommunikációs kapcsolati formái alakítják, melyek a testi-lelki adottságokon túl, személyi és tárgyi környezetnek, valamint az őt körülvevő kultúrának az együttese.

Kulcsszavak: nem középpont, folyamatosan változó konstrukciók összessége, a végső értelmezhetőség hiánya, (ön)interpretációs alakulásrajz, (ön)teremtődés a tudatosodás révén

A szubjektum nem középpont – vallja Derrida (DERRIDA, 1992: 227-230) –, hanem bizonyos konstrukciók állandóan változó összessége. Az ember a hiányaiból építkező lény, aki a folyton mozgásban lévő különbségek alapján fedezi fel a dolgok értelmét. Ennek során újabb és újabb kiegészítésre szoruló hiány keletkezik. Nincs végső értelmezhetősége, csak az (ön)interpretáció alakulásrajza jelzi az önreflexiót. A „lírai én” terminus az 1910-es évekig vezethető vissza, és a német szellemtörténeti hagyományban gyökerezik. Margarete Susmann *Das Wesen der modernen deutschen Lyrik* (1910) című művéből eredeztethető, majd Oskar Walzel *Schicksale des lyrischen Ichs* c. tanulmánya révén honosodott meg az irodalmi köztudatban, s az 1926-ban kiadott *Das Wortkunstwerk* című kötetében is központi helyet kapott. A tiszta líra azon feltétele, amelyet a lírai én kifejezés jelöl, valójában távol áll mindenfajta szubjektivitástól. Leválik a költő személyiségéről, és egyfajta általános élményt közvetítve más személyes névmásokhoz, az ő-höz, de akár a mi-hez kerül közel. Rávilágít az embert meghaladó keletkezés dimenzióira a lírában (SPINNER, 1975: 319). A közvetlen lírai szubjektivitást mint a műnem számára konstitutív tényezőt vonja kétségbe, ezzel nemcsak referenciális, hanem strukturális különbséget létesít a valóságos költő személye és a lírai én között. Az énnel a szavakhoz való referenciális viszonylatában a lírai én jelek iránti érzékenysége oldani és kötni képes a szavak hatalmát, amely a valóság lerombolását, a valóság-összefüggések áttörését teszi lehetővé.

* Részlet egy hosszabb tanulmányból

Németh G. Béla (NÉMETH, 1970: 621–670) tanulmányai a szubjektum alakulásrajzát és versbeszédmodjait illetően meghatározóak a magyar irodalomban. Történetileg a romantika koráig, Petőfi Sándor szerepverséig nyúlnak vissza kutatásai, míg másik oldalon a modernitás korának árnyalatait is megrajzolja. A szubjektumra mint minden átélte tartalom hordozójára tekint, aki a modernitás korában vállalt szerepein túllépve, a léttapasztalatot tükrözve – szétesése vagy disszociációja révén – az antropocentrizmus versszerező formációinak leépítését hivatott megjeleníteni. A szubjektum önreflexivitása a tudathatárok feloldódásában valósul meg, és folyamatosan tükrözi a szubjektumfogalom alakulását az énkérés és az énfeloldódás polaritása között. A monologikusságot a dialogikusság ellenpontozza. Dialógus a szubjektum valós énjé és a tudat nélküli régiók határvonalán jön létre. Minden esetben az önmagunkkal való találkozás kerül előtérbe, ami nem független a mélyben rejtőző „másiktól”, aki éppen az én létrehozott voltára derít fényt. A nyelv ad teret az önmagát, önnön egyediséget elfelejtő-elvesztő szubjektivitás közvetlen önreflexiójának. Az én kifejezésre juttatása szükségszerűen az én feloldásának vagy felfüggesztésének mozgásával esik egybe. „Mindannak, ami a műbe a világból bekerül, el kell merülnie a Léthe hullámai között, emlékezetéből ki kell törölnie egész korábbi, más szövegkörnyezetben lefolyt életét.” (BAHTYIN, 1976: 211)

A korreláció szemszögéből vizsgálva a jelenséget, megállapíthatjuk, hogy a társtudományok közül a pszichológia foglalkozik legmélyrehatóbban a szubjektummal, és „különféle összetevőkből felépülő, önmagában egészként létező (másoktól elkülönülő és megkülönböztethető), viszonylagos állandósággal bíró egységként” (ATKINSON, 1995: 22) értelmezi. Érdeklődésének fókuszában az ember, a szubjektum önértelmezése áll. Fő kutatási területei a szubjektum alapegységei, alkotóelemeinek elrendeződése és szerveződése, a személyiség szerveződés alakulásrajza, az egészségre való integrálódás. Rámutat a szubjektum állandó és folyamatosan változó rétegeire, rész és egész dinamikus mozgására, ennek révén az egyéniségépítés alakulásrajza megragadható. Az ősi alapegységet, a test, a lélek és a szellemiség hármasegységét árnyalják (ATKINSON, 1995: 80-112) a tulajdonságok (típustanok és vonáselméletek), tudatos és tudattalan folyamatok (Freud, Jung), konstruktumok (Kelly) és a szükségletek (Murray, Maslow). Minden megközelítés közös jellemzője, hogy a szubjektum lényegét a személyen belüli, intrapszichés vagy intraorganikus jellemzőkben kell keresni. A szubjektum szabadságmegélésének mértékétől függ, hogy milyen mértékben sikerül láttatnia önnön rendszerének szerkezetét, alkotóelemeit, és milyen mértékben sikerül tudatossága révén életíve központi kérdésévé tenni a világnak és önmagának jelentést adó ember jellemzőit. Önreflexióit az őt körülvevő külvilág szűkebb emberi-társadalmi és tágabb természeti-kozmoszi kommunikációs kapcsolati formái alakítják, melyek a testi-lelki adottságokon túl, személyi és tárgyi környezetnek, valamint az őt körülvevő kultúrának az együttese. A dinamikus

önépítő és önfelfedező erők révén a szubjektum önmagát, saját jellegét juttatja érvényre, hol a külvilággal szemben, hol a környezetbe való beágyazódás vágyával. A személyiség szerkezete többnyire hierarchikus elrendezésű. Freud és Jung személyiség szerkezeti modelljének két fő tartománya a tudatos és a tudattalan. A tudattalan ősváló a szubjektum létfolyamatait alapjaiban meghatározza, mert vele összhangban fejtik ki érvényüket a kollektív tudattalan archetipusai, pl. halál, születés, hatalom, animus, anima. Az életkornak megfelelő archetipusoknak gazdag árnyalata van. A szubjektum lelki alakulásrajzának lényege a benne potenciálisan létező teljesség és egység megvalósítása, azaz az ellentétek (tudatos-tudatalatti, anima-animus, valós én-szerep-én) fokozatos feldolgozása során egyfajta belső egység, harmónia megteremtése. A lényegi megvalósulást különleges életfeladatok teszik teljessé. Először a tudatos énnel kell kiépülnie, majd az ő kialakulását segítő vállalt szerepeknek kell integrálódniuk. A tudatos én átalakulásfolyamatában a védekező maszk átvált az önvaló kibontakozását segítő szereppé. A valóságelv vezérli, a tudatelőttes-tudatos rendszer asszociatív láncolata, illetve többdimenziós tere jellemzi. Feladatai a tagadás (az a folyamat, melynek során a szubjektum, bár már világosan kifejezi az addig elnyomott vágyakat, gondolatokat, érzéseket, azokat továbbra is elhárítja, mivel tagadja, hogy övéi lennének); az elfojtás (olyan művelet, mellyel a szubjektum arra törekszik, hogy a tudattalanba száműzze vagy ott tartsa az ösztöntörekvéshez kötődő képzeteket. Ez akkor következik be, ha az ösztön kielégítése azzal a veszéllyel jár, hogy más követelmények felől nézve kint okoz); a projekció (az a művelet, amelynek révén az egyén az általa fel nem ismert vagy elutasított tulajdonságokat, érzéseket, vágyakat kizárja magából, és egy másik személybe vagy dologba helyezi); a reakcióképzés (egy tudatos elem megszállása, mely a tudattalan megszállással azonos erejű, ám vele ellentétes irányú). Folytonosan változó, egyéni élményvilágban, fenomenális mezőben él, melynek ő a központja: tapasztal, és organizmikus értékelő folyamatai révén minősít. Nem az objektív valóságot, hanem a fenomenális mezőt észleli realitásként, és arra reagál. Teljes önvalójának elfogadása révén tükröződnek válaszreakciói, hogy ő maga milyen jelentést tulajdonít a különféle élethelyzeteinek. A szubjektum legfőbb hajtóereje az önmegvalósítás szükséglete. Önmagát megélve létrehozza egyéni szimbolizációját. Az én, illetve az én-komplexum mint a tudat központja csak egy része a teljes személyiségnek. Mélymagja összesűriti az emberi lény és a lélek egészét. Az én a tudat összekötő tényezője, mert emlékképeket és érzék-funkciókat koordinál és kormányoz.

A líraelmélet és líratörténet egyik legjelentősebb hagyományát követve *Metapoétika* című tanulmánykötetében Kulcsár-Szabó Zoltán a szubjektum vizsgálatát állítja középpontba. Irodalomtörténeti szempontból megrajzolja a szubjektum önreflexivitásának főbb alakulásformáit a modern költészetig. „A lírai én fogalmát űr vagy hiány generálja. (...) A líra legkülönbözőbb technikái,

amelyek ezt a hiányt feldolgozzák, történetileg is tágas spektrumot képeznek a személytelen hermetizmustól a mozgósító beszédhelyzet performativitásán át a monológig vagy a szerepversig.” (KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, 2007: 121) A magyar költészet főbb mérföldköveiként – a szubjektum önreflexiója alapján – a szerepverset, a monologikus, dialogikus és hermetikus beszédhelyzetet jelöli meg. Ezzel párhuzamban vázolja a lírai szövegek struktúráját és lehetséges befogadásmódjait. A szubjektivitásnak a „lírai én” fogalomkörébe összpontosuló figurációi is megvilágításba kerülnek. A költői szerep fogalma, a „te” líra megszólítása és megszólalása, majd az én és te szimmetriáját leginkább kiélező szemlélet, és végül a lírai én legerőteljesebb ellenpontja, a valóságos-empirikus én. (KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, 2007: 80-81) Az irodalomértelmezésnek olykor el kell szakadnia használt fogalmainak rendszerétől, mikor önnön lényegiségét értelmezi, „illetve a vers mint performatív energia szolgál mintegy a költészet poétikai önértelmezéseinek eszményeként”. (KULCSÁR-SZABÓ ZOLTÁN, 2007: 229) Funkcióváltás történt: a szubjektum nem az örökölt formákból, szerepképletekből, hanem a szöveg új akciószerűségéből nyerhető vissza. A hagyományos formákat a nyelv váltja fel. Az én disszimulációja vagy az én határtalanná válása a kozmikus tágu szubjektum alakzatává változott. A szubjektum XX. századi alakulásrajzának három mérföldkövét emeli ki Kulcsár-Szabó Zoltán. A századfordulóra a szubjektum feloldódása, a 20-as évek költészetére önkeresése, míg a 70-es évektől a költőiségnek a nyelv személytelen működésével szembeni kiszolgáltatottsága, ún. gépi poétikája vált jellemzővé. A nyelv anyaga mellett elmarad a szubjektum teljesítménye.

Az irodalom – illetve valamennyi művészet – és a pszichológia interdiszciplináris metszőpontjában a szubjektum megfejthetőségének megfejthetlensége áll. A szubjektumot folyamatosan foglalkoztatja saját egyediségének titka. A rejtélyhez való közelebb kerülést egy folyamat feltárásában látja a szubjektum: az önmagává válás, az önmegvalósítás folyamatában. A művészeknél központi témát képez lényük alakulásrajzában érzéki kifinomodásuk, küldetésstudatuk. Az önreflexió igénye váltakozva jelentkezik. Amikor képességeik és a külső körülmények összhangban vannak – művészeknél általában igen ritka és rövid időszak – az önértelmezés igénye alacsonyabb intenzitású. Amikor ez az egyensúly megbomlik – más értékrendet jelenítenek meg, mint ami a közösség számára elfogadott –, az önreflexió igénye felfokozódik. Az irodalomtudomány és a pszichológia határpontján a szubjektum meghatározásának kulcsfogalmaként mutatkoznak meg a következő meghatározások: *a szubjektum közvetlen ismerettel rendelkezik önmagáról, spontán módon nyilvánítja ki magát, léte az éntudatban ölt testet – önmagában létező folytonosan változó egyéni élményvilág; az önmegvalósítás vezérli –, tapasztal és minősít; lényegi meghatározóit intraorganikus jellemzőiben kell keresni; lételeme a folyamatos önreflexió; személyiségszerveződésének alakulásrajza követhető; egyediségét részélményként*

éli meg és egységgé való integrálódása folyamatos (az ellentétek folyamatos feldolgozása a harmónia felé); tudatosan a szabadságmegélés teljességére törekszik, tudatalatt az archetípusok alakítják.

A SZUBJEKTUM FŐBB ALAKVÁLTOZATAINAK ÁTTEKINTÉSE

Az irodalomtörténet és a lírai műnem szempontjából meghatározó jelentőségű, hogy a létrejövő műalkotás keretében milyen egységenként tudatosítja az alkotó önmaga Énjét. Az alkotásmód és a műfaj objektív formatorvényei alapján az irodalomtörténet nyomon követi az irányzatok és a korszakok jellemzőit. Ennek az Énnek, illetve az önszemléletben megvalósuló tükrözésnek műfajteremtő funkciója van, mert az objektív valóság átélése a lírikus Énje köré szerveződik, és ebben kapja meg formáját. Kialakulásának, átalakulásának kronologikus sorrendje megrajzolható, a költő önszemléletének alakulása is visszakereshető. A tudatosítás igényként jelentkezik: ez vagyok most, ilyennek látom magam a megtett út eredményeként, és így látom az előttem álló utat. A szubjektum önkifejezése nem csupán annak megformálására törekszik, hogy ki az alkotó, hanem arra is, hogyan lett azzá. Miként látja és látatja önmagát, mi az, amivel belsőleg, lélekből azonosul a szellemi arcélét meghatározó vonások közül, és melyekkel szemben van ellenállása. Nemcsak a vállalt szereplehetőségek nyernek teret, hanem a megtagadottak is. A lezáró, összegző jelleg nemcsak jelképesen, hanem a valóságban kiteljesedő formaként értelmezhető. A kialakított nyelvi valóság a szubjektumot költészettörténeti értelemben is újradefiniálja.

Az intuíció szerepét kulcsfontosságúnak ítélte meg minden kor gondolkodója a szubjektum metamorfózisa során, midőn a szellemiségből anyag, azaz műalkotás formálódik. A görög kultúrában használták először az intuíció fogalmát a szövegkörnyezetben. Plátón (PLATON, 1943) megfogalmazásában az extázis állapotában jelentkezik, mikor az idea hirtelen megvilágosodik. Platinosz úrként érzékelt, ami az örök egészhez, a szellemi szférába vezet. Arisztotelész a megismerés két formájaként említi a diszkurzussal együtt. Descartes-nál a „gondolkodom, tehát vagyok” mintájára az intuitív bizonyosság *önmagából érthető, és belőle értelmezhető* is. Spinoza a megismerés legmagasabb fokaként határozta meg az intuíciót, mikor a *dolgok lényegéig* jutunk, ez a „szellem tisztaságának elve”. Nietzsche így tette fel a kérdést: Az Istentől elhagyatott világban, amely nem ember számára való, miben másban, mint az intuícióban tudnánk megkapaszkodni? A XIX. század végén Bergson (BERGSON:1930) újra felfedezi a fogalmat. Azt vallja, hogy az intuíció nem a megismerést teszi lehetővé, hanem az *értelmet segíti* hozzá a megismeréshez. A művészet számára a fogalmat Benedetto Croce tette maradandóvá. Az ő mélymag a szubjektum sugárkörének központja, mely *intuitív* szellemiséggel rendelkezik. Többérté értelmezési,

elemzési síkokat tár fel e témakör azáltal, hogy vizsgálja a költő értelmezési lehetőségeit, egyúttal vizsgálja, hogy „milyen mértékben tágul ki a mi saját világmegtapasztalásunk az Én értelmezése révén” (RICOEUR, 1999: 141).

A magyar költészetben a romantika korában jelentkezett a költői szerepjátás, melyet Horváth János így határoz meg: „Petőfi-szerepet játszik, melyben eredeti kedélyszínezet s a határozottabb egyénítést célzó lelemény valóban érdekes és lyrailag complex költőtypussá egyesül”. (HORVÁTH JÁNOS, 1922: 43) Ám a lírai „Én” kiteljesedését nem tekinti szerves, együtt vizsgálható egésznek. Az önarckép az ő esetében két ellentétes elemként értelmezhető. A Petőfi-monográfiában szembeállította a szerepet az „őszinte” és „igazi” Énnel, ennek értelmében a személyiség akkor nyilvánul meg, amikor kibújik a magára öltött szerepjelmezéből. A romantika személyiségegyét a lelki tulajdonságok és a megtapasztalt világ zárt egysége és állandósága képezte. A XX. század új lélektani irányzatai a zárt egésznek értelmezett személyiséget már létteljességében láttatják. Érzékelhető a külső és a belső réteg közötti ellentét. Az Ady-versek szubjektuma a felvállalt szerepek sokféleségében nyilvánul meg, a valóságos életviszonylatok kifejezésével múlt, jelen és jövő párhuzamában. Ady új „Én” szemlélete magában hordozta a kitárulkozó, de mégis megismerhetetlen magot. „Nem volt költőnk a századelőn, aki a versalkotó »én«-nek nagyobb jelentőséget tulajdonított volna nála. Nem volt költőnk, aki sajtászerűbb és felismerhetőbb nyelven szólalt volna meg, mint ő.” (KENYERES, 1998: 64) Felvethető a kérdés, hogy a szubjektum mennyit képes az őt tápláló talajból, a külvilágból magába építeni, illetve a külső tartomány megbomlott teljessége folytán, mennyit vesz vissza a belőle kifejezésre jutó mag. Mivel „*Minden Egész eltörött,*” tehát az egyensúly felbomlott, így felmerül a kérdés, hogy a természetestől eltérően mennyivel többet követel vissza a külvilág. A teljesség felé való törekvés megköveteli az „Én” rétegződésének az egységét, de szinte egyidejűleg kifejezi ennek lehetetlenségét is.

A romantikában gyökerező szereplehetőségek közé sorolható Ady választása: a költő-személy, mint közvetlenül megnyilatkozó termő génius. Sík Sándor (SÍK, 1928: 200–202) az elsők között fogalmazza meg, hogy ez a választott és felvállalt szerep alapozta meg költészetében a lírai szubjektum monologikus szerepkörét. Ady egészen eredeti egyéniségét Én-költészetének köszönheti, amelyben „költői Én ennyire még nem mutatta meg magát, s ennyire még nem nyomta rá bélyegét versekre a magyar költészetben”. (BORI, 1984: 7) A monologikus versformái kijelentő mondatszerkezetekből épülnek fel. Önvallomásai révén folyamatosan formálódik önarcképe. Még akkor is az első személy dominál, ha a vers tárgya harmadik személyűnek látszik. A vállalt szerep legfontosabb szerepjátéka az volt a költő számára, hogy elhitesse, az ő személyisége jelenik meg a sorok között. A drámaiság fokozása miatt olykor dialógusok szakítják meg az egymásba láncszemszerűen kapcsolódó monológokat. Ezeknek a dialógusoknak

is egyéni színezetük van, mert leginkább Ady beszél (*Beszélgetés egy szekfűvel, Köszöntő az Életre, A ló kérdez*). Ady maga lett a párbeszéd kettős alanya. (SÍK, 1928: 214–215) Ilyen fokú kiemelése a szubjektumnak, amely Egyet képvisel az ősmaggal, látszólag ellenpólusát képezi a külső világnak, a Mindennek, az Egésznek. Ez a látszólagosság a romantikából gyökerező személyiség-felfogás során átértelmeződött. A lírai „Én” a távolság nélküli megnyilatkozást választotta. A romantikus személyiségeszmény, az egyközpontú lírai „Én”-től eltérően, a modern személyiség-felfogásnak adott hangot: az „Én” örökös átváltozásának, metamorfózisának.

Az Én-líra személytelenné tevőjére, Weöres Sándorra is jelentős hatást gyakorolt Ady: „Igen nagy felszabadító hatással volt rám Ady, amit feltétlenül holtig viselek. Ameddig csak írok, mindig adósa maradok annak a hatásnak, amit ifjúkoromban Adytól kaptam. (...) Ady magasan fölöttem áll. Egy ilyen vulkanikus, tüzes egyéniség, amilyen Ady, feltétlenül sokkal több, mint egy magfajta hűvös kísérletező. Adból kiszívtam mindazt, ami számomra valamit jelent.” (DOMOKOS szerk. 1993: 212–213) Megmutatkozik mindkettőjük költészetében a személyesség és tárgyi-érzéki közvetlenség szereplehetőségeinek folyamatos átváltása: „*Ki száz alakban százszor volt szabad / S minden arcához öltött más mezet*” (*Száz hűségű hűség*). Weöres *A vers születése* című vallo-másában így ír erről az élményéről: „A művészet korlátlan; és a művész mégis gátak között alkot. Gátjait elsősorban az egyéni alkat szabja meg.” A lírai „Én”-t már nem a romantika öröksége, az érzéki benyomások szüntelen váltakozása, ennek kifejezés-lehetősége éltette, hanem a vállalt és megteremtődő szerepek hívták életre a költészet által kifejezést nyert más-más arcot. Ady *Minden-Titkok* versciklusában az önmegértés megoldatlan kérdései is felsorakoznak főként történelmi vonatkozásban, ami az 1912–1914 között írott verseinek sajátja. A jelenkor recepcióelméletét a műben rejlő kérdések felismerése, az önértelmezés mélyebben feltáru-ló síkja foglalkoztatja. Az én jelként való szerepe újabb több-lettel jelentkezik a XX. században: „A modern ember szereplehetőségei nem egymásutániságukban léteznek, hanem egyszerre és egymás mellett jelentkeznek és élnek.” (BORI, 1990: 351) Ahogy az Ady-értelmezők gyönyörködnek a költő motívumgazdálkodásában, s nem gyözik dicsérni azt a tervszerűséget, amellyel az életműben az egyes motívumok kifejlenek, továbbfejlődve élnek Ady költészetének ellenponthálóját formázva. Ugyanilyen jelleggel figyelhető meg Weöres Sándor költészetében a formaépítkezés.

IRODALOM

- ATKINSON, Smith, Bem 1995. *Pszichológia*. Osiris, Budapest.
M.M. BAHTYIN 1976. *A szó a költészetben és a prózában. A szó esztétikája*. Budapest.
BORI Imre 1990. A szintézis-teremtő. In: Domokos Mátyás (szerk.): *Magyar Orpheus*. Szép-irodalmi Könyvkiadó, Budapest.

- BORI Imre 1984. Új versek. In: *Bori Imre huszonöt tanulmánya* (A XX. századi magyar irodalomról). Forum, Újvidék.
- Henri BERGSON 1930. *Teremtő fejlődés*. Akadémia, Budapest.
- J. DERRIDA 1992. *Acts of Literature*. New York/London.
- DOMOKOS Mátyás (szerk.) 1993. *Egyedül mindenkivel*. Weöres Sándor beszélgetései, nyilatkozatai, vallomásai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- HORVÁTH János 1922. *Petőfi Sándor*. Pallas, Budapest.
- KENYERES Zoltán 1998. *Ady Endre*. Korona Kiadó, Budapest.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán 2007. *Metapoétika*. Önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben. Kalligram, Budapest.
- NÉMETH G. Béla 1970. Az önmegszólító verstípusról. In: *Mű és személyiség*. Magvető, Budapest.
- PLATÓN *összes művei* (2 kötetben) 1943. Magyar Filozófiai Társaság. Budapest.
- RIQUEUR 1999. *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. p.141.
- SÍK Sándor 1928. *Gárdonyi, Ady, Prohászka*. Budapest.
- SPINNER 1975. *Zur Struktur des lyrischen Ichs*. Frankfurt.

(Self)-Creation of the Lyric Subject

In the course of conscious (self)-creation it is always the meeting of one's own self that is in the foreground, which is not independent from one's "other self" hiding deep down, shredding light onto the momentarily created self. The pure lyric self is far from any kind of subjectivity, and separates itself from the poet's personality. Its self-reflexivity comes to fulfillment when confines of consciousness fade away; it continuously reflects the stages of metamorphoses in the process of self-seeking and self-dissolution: it is shaped by forms of narrower human and social, and wider natural and cosmic communicational relations which are, beyond the physical and mental faculties, an amalgam of the personal and material environment and the culture that surrounds the lyrical self.

Keywords: not the central point, the total of continuously changing constructions, lack of final interpretativity, (self)-interpretative shaping, self-creation through becoming self-conscious

Gruber Enikő

VAN-E A VAJDASÁGI MAGYARSÁGNAK KULTURÁLIS EMLÉKEZETE?

*Do Hungarians in Vojvodina Have Cultural
Remembrances of Things Past?*

Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat – kulturális emlékezet. Szerkesztette: Papp Richárd és Szarka László. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008

A Vajdasági Magyar Művelődési Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Intézete 2007. november 2-ától 4-éig tudományos tanácskozást tartott Zentán *Történelmi tudat – kulturális emlékezet* címmel. A *Bennünk élő múltjaink* c. tanulmánykötet a tanácskozáson elhangzott előadásokat tartalmazza. Szerzőik történészek, szociológusok, néprajzkutatók, művészet- és művelődéstörténészek, kulturális antropológusok, vagyis olyan társadalomtudósok, akik arra a kérdésre keresték a választ, miként lesz a különböző élményekből, tapasztalatokból közös emlékezet, meghatározó mozzanat az identitás fejlődésében és alakulásában. A tanácskozás célja az volt, hogy a vajdasági kutatás eredményei összemérhetőek legyenek a Kárpát-medence más területein folyó kutatások eredményeivel, hiszen csakis így lehet következtetéseket levonni. Ugyanakkor azt is szem előtt tartották, hogy a történelemmel ne csak elvont sémák szerint, hanem személyes tapasztalatok által is szembesüljünk, hiszen valójában az ember, az emberek tettei és gondolatai azok, amik a történelmet formálják, és alakulását befolyásolják. A könyv negyvenhárom szerző tanulmányát, és ezek számos tudományos megközelítését tartalmazza.

A kötet első fejezete a kulturális és történelmi emlékezettel foglalkozik. Voigt Vilmos azt vizsgálja, beszélhetünk-e egyáltalán kulturális emlékezetről, és ha igen, milyen a nép történelmi tudata. Megemlíti, hogy már Ortutay Gyula és Móra Ferenc is skeptikusan álltak hozzá a magyar parasztok történelmi tudatához, akik ugyan azt még tudták, hogy Szent István napja augusztus 20-ára esik, de hogy kije volt Magyarországnak, azt már nem; arról még hallottak, hogy Árpád szerezte a hazát, de hogy mikor és hogyan, már fogalmuk sem volt. Mindezt az oktatás hiányosságának tulajdonították, nem az egyszerű emberek hibájául rótták fel. Később azonban a filmek, a rádió, az újságok hatalmas tömegekhez

juttatták el a történelmi ismereteket, és ennek köszönhetően nagyfokú fejlődés mutatható ki e téren. Voigt Vilmos fontosnak tartja azt is megemlíteni, hogy egy „kommunikatív emlékezet” csak három-négy nemzedék múlva alakulhat át kulturális emlékezetté, és hogy minden tájnak megvan a saját kulturális emlékezete, ezekben azért kimutathatók egyezések, ami a magyar kollektív tudat létezését bizonyítja. Hoppál Mihály Attilának, a hun fejedelemnek a példáján szemléltette, hogy a népi emlékezetben hogyan marad fenn nem csak a név, hanem a hozzá fűződő mondák sokasága is. Ebből kifolyólag arra a következtetésre jut, hogy a mítosz az emberi közösségek hosszú távú emlékezete, hiszen hatalmas időintervallumot és teret átívelve él tovább. Azt pedig, hogy a történelmi tudat kulturális emlékezetként működik, az Attila temetéséhez fűződő folklórmotívummal és ennek keleti párhuzamaival bizonyítja. A. Gergely András a politikai antropológiai megközelítésekkel foglalkozott a kulturális emlékezet kutatásában. „A kulturális antropológia a kultúrát komplex rendszerként fogja föl, s olyan univerzumnak tételezi, amely nem másban, mint a másságban, a sajátosban jelenik meg, méghozzá kutatás közben érzékelt és élményközeli aspektusból közelíti meg”¹ – olvashatjuk. A kulturális emlékezet pedig beleilleszkedik ebbe a kultúrába. Ugyanakkor figyelmeztet bennünket arra, hogy az emlékezet és a történelem egymással szemben álló fogalmak. „A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet pedig mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez.”²

A fejezet további részében a moldvai csángók történelmi emlékezetéről és a magyarországi németek történelemrekonstrukciójáról olvashatunk. Feltételezhető, hogy a komparatív vizsgálatok révén könnyebben megérthetjük saját történelmi tudatunkat. A Vajdaságban ugyanis nem beszélhetünk egységes történelmi tudatról, már csak azért sem, mivel nincs intézményesített formája. A vajdasági történelem oktatása ugyanis nem egységes, így legtöbbször saját érzelmeink által megítélt. Beszédes Valéria azoknak a vizsgálatoknak az eredményét ismerteti, amelyeket a ludasi, csikériai, kishomoki, martonosi adatközlők segítségével végzett. Kutatásának célja az volt, hogy kimutassa, a történelmi mondák motívumai hogyan keverednek a délvidéki parasztság történelmi emlékezetében, és hogy mint hatnak a különböző korokból származó történetek az emlékezetére. A negyven-ötven éves történetek ugyanis már folklorizálódnak, és a népmondákra jellemző erkölcsi igazságot is tartalmaznak. A későbbi korokról szóló mondákra pedig nagy hatással van, hogy az adatközlő hogyan élte meg az adott eseményt. A szerző arra hívja fel a figyelmet, hogy a Vajdaságban célszerű lenne komolyabb mondatkutatásba kezdeni, ugyanis sokkal többel rendelkezünk, mint ami az oralitásban fennmaradt.

¹ A. Gergely András: A politikai antropológiai megközelítések a kulturális emlékezet kutatásában = Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat–kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008., 47. p.

² Ua. 52. p.

A fejezet utolsó tanulmánya Pejín Attiláé, aki egy, a zentai csatáról szóló idézettel kezdi mondandóját, és ennek segítségével próbálja szemléltetni, hogy az emlékezésnek hányféle szintje és fajtája van, és hogy az írott szó mennyivel megbízhatóbb a szójhagyománynál. A szerző definiálja az emlékezés fogalmát: „Akárcsak maga a történelmi esemény, az emlékezés is térben és időben történik. Mindenekelőtt szem előtt kell tartani, hogy az emlékezés, legyen az egyéni vagy közösségi, szintén része a történelmi időnek, s idővel – bár nem kötelezően – fejlődésen megy keresztül, olykor torzulhat, külsőségeiben (de akár tartalmában is) változhat, az adott közösség tradicionalizmusától függően.”³ Mindemellett az emlékezés lehet országos és helyi, kollektív és egyéni, illetve különbséget tehetünk a falusi és a városi közösségek emlékezési módja között is. Ugyanakkor kitér az emlékezés és a politika, az emlékezés és a történetírás kapcsolatára és a mesterséges emlékezet kérdéskörére is. Ezek után konkrét zentai példákat hoz fel, a város első írásos emlékét, királyi várossá válásának dátumát, a zentai csatát, a ’48-as forradalmat és szabadságharcot, a ’44-es vérengzéseket, és ezek segítségével kíván rámutatni, hogy mennyire hiányos az emberek történelmi tudata.

A kötet további részében *A nemzeti tér történelmi reprezentációi* című fejezetet olvashatjuk. Szarka László jóvoltából a felföldi magyar–szlovák 18–19. századi térkijelölésébe kapunk betekintést, Ablonczy Balázs a fumei magyaroknak a két világháború közötti világával, Göncz László a Muravidéken élő magyarok nemzettudatával, Hornyák Árpád és A. Sajti Enikő pedig a magyar–jugoszláv kapcsolatokkal. Hornyák Árpád tanulmányából pontos történelmi áttekintést kapunk Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatáról a két világháború között. Arról, hogy melyiknek mik voltak a területi igényei, hogyan vélekedtek az országuk területén élő kisebbségek helyzetéről és jogairól, milyen kapcsolatban álltak a nagyhatalmakkal, Németországgal és a Szovjetunióval, és mit diktáltak a gazdasági érdekek. A Sajti Enikő továbbviszi ezt az áttekintést egészen 1947-ig. A második világháború után ugyanis teljesen más helyzet alakult ki a két ország között. Magyarország elveszítette a háborút, és ezzel együtt minden követelését is, míg Jugoszlávia diadalmasan foglalhatott helyet a győztes fél oldalán. A két ország kapcsolatát, amely addig sem volt súrlódásmentes, még inkább megnehezítették a háborús események és következményeik, elsősorban a Délvidéknek Magyarországhoz csatolása 1941-ben, a razziák Dél-Bácskában és Újvidéken, a 44-es megtorlások, a vagyonek kobzások és az ehhez hasonló szörnyűségek. Mindezek ellenére Magyarország a háború után mégis Jugoszláviával alakított ki legjobb viszonyt a szomszédos országok közül, a magyar

³ Pejín Attila: Lokális és/vagy nemzeti? Történelmi tudathasadásaink és emlékezetkieséseink kutatásában = Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat–kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008, 108–109. p.

kommunisták ugyanis példaértékűnek és követendőnek tartották Jugoszlávia belső rendszerét. Vékás János a Vajdaság helyzetét demográfiai, gazdasági, politikai és kulturális szempontból közelíti meg az első és a második Jugoszláviában, végül kitér a jelen helyzetre is, az egyetemes nemzeteszme igényére, mely elősegíthetné az európai integrációhoz való felzárkózást. Mák Ferencnek egy hosszabb tanulmányából jelent meg egy részlet a kötetben, a szerző végigvonul a Trianon óta eltelt több, mint nyolcvan éven, és megpróbálja számunkra felvázolni, hogy milyen átalakuláson ment át a vajdasági magyarság nemzettudata, és hogy miben látja a megoldást a jövőt illetően.

A Bennünk élő múltjaink harmadik része az etnikai identitás és a nemzeti emlékezet kérdésével foglalkozik. A fejezet első tanulmányában Biczó Gábor a lokális identitás megértésének a kulcsát keresi a Kárpát-medence vegyes lakosságú közösségeiben. Monó szilágysági falut veszi górcső alá, és ezen próbálja szemléltetni az együttélés problematikáját. Szerinte a lokális identitás szempontjából egyik legfontosabb kutatási terület a közösségi morál, mert ennek segítségével tudjuk igazán a vegyes lakosságú közösségeket megérteni. Felhívja a figyelmünket MacIntyre posztmodern társadalomfilozófiájának egyik alaptételére is, mely szerint: „a közösség közösséglétének alapját a társadalmi egyéneket egymáshoz kapcsolódó iratlan, a szokásokban és a helyi normákban generációról generációra öröklődő etika alapelvei jelentik”.⁴ Jakab Zsolt az 1848–49-es szabadságharc emlékét vizsgálta Kolozsváron, és tanulmányában kimutatja, hogy az emlékezés itt kimondottan a helyi csoportok emlékezete, és nem az egész városé. Az emlékezés, a múltból való beszéd ugyanis társadalmi, politikai érdekek által működtetett tevékenység, melyet különböző csoportok sajátítanak ki maguknak. Zárómondatában felteszi azt a nagyon fontos kérdést, hogy az emlékezés valójában itt mennyire megemlékezési rítus, és mennyire csupán politikai szimuláció.

Jakab Zsolt írása után Gábrity Molnár Irén tanulmánya következik a kötetben, aki a délvidéki magyarság identitástudatát vizsgálta felmérések segítségével. A kérdőívekben olyan kérdések szerepeltek, mint: Minek vallják magukat az itt élő emberek? Milyen identitásúak? Milyen érzésekkel tölti el őket a tudat, hogy magyarok? Ki számít szerintük magyarnak? Mi határozza meg a magyar identitást, és mi a nemzeti hovatartozást? Mit tartanak szülőföldjüknek, és mit hazájuknak? Az összesítés és az áttanulmányozás után kijelenthetővé vált, hogy a vajdasági magyaroknak erős a regionális tudatuk. Az itt élő emberek ugyanis elsősorban vajdaságinak érzik magukat, és ahhoz a régióhoz ragaszkodnak, ahol élnek, illetve ahhoz a településhez, ahol születtek. Az identitást

⁴ Biczó Gábor: A „hagyomány” rehabilitációja mint a lokális identitás megértésének kulcsa a Kárpát-medence vegyes lakosságú közösségeiben – *Bennünk élő múltjaink. Történelmi tudat–kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008, 286. p.*

vállalók száma nőtt, tudatosabbá vált, vagyis azt mondhatjuk, hogy erősebbé vált a kultúrnemzeti összetartozás tudata a vajdasági magyarok körében. Badis Róbert a vajdasági magyarság identitásstratégiáival foglalkozik, Szügyi Ferenc pedig az aracsi pusztatemplommal, mint a nemzeti identitás jelképével. Nagy Abonyi Ágnes a Vajdasági Magyar Néprajzi Atlaszhoz való gyűjtés során az adatközlők azonosságtudata is érdekelte, így a Felsőhegyen gyűjtött adatokat ilyen szempontból is megvizsgálta. Az adatközlők meséiből kulcsszavakon keresztül eljutott az egyén azonosságtudatához és kulturális emlékezetéhez. Azt mondja, hogy az adatközlők emlékezetét történelmi, kulturális, vallási és etnikai vonatkozásban egybevetve kell szemlélni, és nem szabad figyelmen kívül hagyni az egyénnek a közösséghez való kötődését, továbbá a nemzeti alapon számon tartott kötöttségét sem. A felsőhegyiek után a maradéki magyarok nemzettudatába kapunk betekintést Bali János segítségével, majd a nemzeti identitás szakrális szférába helyezését követhetjük végig a történelem folyamán.

A könyv további részében néprajzi és művelődéstörténeti szempontból közelítik meg az identitás kérdését. A negyedik fejezet a *Vallás, identitás és rituális emlékezet* címet kapta, a könyvzáró ötödik fejezet pedig a művészet, művelődés és szellemi örökség kérdését vizsgálja a kulturális emlékezetben. Olyan témákkal foglalkoznak, mint a felekezeti és nemzeti azonosságtudat kapcsolata a magyar protestánsok körében, a kulturális emlékezet egyházi monopolizálása moldvai csángó településeken, szó esik Tóth Ágnes jóvoltából a bácskai evangélikus németek felekezeti függetlenségi harcáról az 1941–1945-ös időszakban, de a szakrális kisémlékek fontosságáról is az identitás alakulásában. Papp Richárd egy igen érdekes témával foglalkozik. Összehasonlítja két év március 15-ei ünnepségét. Ennek nem lenne semmi apropója, és különösebb eltérés sem mutatkozna közöttük, ha nem a 2004. és a 2005. évről volna szó. E két dátum között ugyanis volt egy meghatározó esemény, mely számunkra, határon túli magyarok számára nagy jelentőséggel bír. Lezajlott ugyanis a külföldön élő magyarok kettős állampolgárságáról szóló eredménytelen népszavazás, ami mélyen érintett bennünket. A tanulmány szerzője arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja és kimutassa, hogyan hatott mindez a nemzettudatunkra, elsősorban a zentai magyarok nemzettudatára, továbbá hogyan nyilvánult ez meg a következő évben a nemzeti ünnepünkhöz való hozzáállásában.

A művészet, művelődés és szellemi örökség a kulturális emlékezetben című fejezetből megtudhatjuk, hogy a művészettörténet tárgyai hogyan segítik elő az emlékezést, és mi az, ami egyáltalán az emlékezet tárgya lehet. Saint-Simon és a Savoyai család történetét segítségül hívva fejt ki nézeteit Káich Katalin a globalizációról, a kistérségi hovatartozás kérdéséről és a magyarságtudatról. Egy másik tanulmányban olvashatunk arról is, hogyan maradt fenn a köztudatban az egri vár megvédésének története, és ezt hogyan képzelte el és vitte vászonra Kriesch Aladár, a festő. Vagyis milyen különbségek vannak a történel-

mi tudatban egyes eseményeket illetően. Mohay Tamás a zentai csatában való győzedelmeskedést, melyet Szűz Mária közbenjárásával magyaráztak, továbbá a pócsi Mária-ikon könnyezésének emlékezetbeli azonosságait vizsgálja, és arra a kérdésre keresi a választ, milyen összefüggés rajzolódik ki a kép kultuszának és a törökellenes felszabadító harcokra való emlékezésnek a kapcsolatában. Németh Ferenc Pleittz Ferenc Pál bánáti nyomdász, lap- és könyvkiadó tevékenységén keresztül szemlélteti a kulturális emlékezet hullámzásait, esetleges kihagyásait, hiszen a kulturális emlékezet szelektál, és csak azt raktározza el, amit erre érdemesnek tart, általában, amit az adott társadalom megbecsül. Papp Árpád pedig a szabadkai vendéglők és a kávéházak társadalmi szervezőerejéről és szerepéről ír tanulmányában. Fontosnak tartja feltenni a kérdést, hogy miért éppen ezek maradtak fenn száz év elmúltával is az emlékezetben, és valójában hogyan is maradtak fenn, hogyan rögzültek.

Ózer Ágnes írása mintegy összefoglalásként zárja a kötetet. Írásában a vajdasági magyarság szellemi örökségével, ennek tudatformáló szerepével foglalkozik. Nekünk ugyanis e szellemi örökségnek köszönhetően sajátos kisebbségi magyar öntudatunk van. Szenteleky Kornél volt az, aki a vajdasági magyarság önazonosság-tudatának újjáélesztését a trianoni trauma után a vajdasági magyar irodalmi élet megszervezésében látta. 1935-ben Kende Ferenc – idézi Ózer – határozottan megfogalmazta a *Kalangya* betiltott számában: „Tudomásul kell venni a kisebbségi élet alapszabályát, hogy a kisebbségi gondolkör különálló, pontosan meghatározható, szigorú szabályokkal körülírható szellemiség, aminek fel kell szívódnia a vérünkben, agysejtjeinkben és idegrendszerünkben.”⁵ A vajdasági magyarság szellemi örökségének, szellemi múltjának a birtokbavétele a második világháború után be is következett, és azóta egyre jobban megerősödött.

A *Bennünk élő múltjaink* című kötet valójában sok megközelítésből és sok módszerrel, de ugyanarra a kérdésre keresi a választ. Arra szeretne rávilágítani, hogy valójában kik is vagyunk, minek tartjuk magunkat, és mik azok a nemzeti értékeink, melyeket a sajátunknak tudhatunk, és amelyekbe kapaszkodhatunk, melyekből az identitásunk táplálkozhat, és melyekre büszkén vagy kevésbé büszkén, de visszaemlékezhetünk. Ózer Ágnes zárószóival fejezném én is gondolataimat: „Most már tudhatjuk az elődeink által a feltett kérdésre is a választ, azt, hogy kik vagyunk. Így hát ezredév múltán itt vajdasági magyarnak tudhatjuk önmagunkat, művelhetjük tudományainkat és kultúránkat, ezáltal pedig az egyetemes magyarság tudományához való jövőbeli hozzájárulásunk sem maradhat el.”⁶

⁵ Ózer Ágnes: A vajdasági magyarság szellemi örökségének tudatformáló szerepéről = *Bennünk élő múltjaink*. Történelmi tudat–kulturális emlékezet. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008., 591. p.

⁶ Uo. 595. p.

Dudás Attila

FELELŐSÉGTANI MONOGRÁFIA MAGYAR NYELVEN

A monograph on responsibility in Hungarian

Szalma József: *A polgári jogi felelősség alapelvei*. Vajdasági Magyar Tudományos Társaság, Újvidék, 2008

A polgári jogi felelősség rendszere a magánjog, ezen belül a kötelmi jog egyik sarkalatos kérdéskörét érinti. A polgári jogi felelősség nem más, mint a másnak jogellenesen és felróhatóan okozott kárért való helytállási kötelezettség, a kár megtérítésére irányuló jogi felelősség. Két fő formában jelenik meg: mint szerződési felelősség, azaz egy szerződési jogi norma megszegéséből (a szerződési kötelezettség teljesítésének elmulasztásából, annak késedelmes vagy hibás teljesítéséből) eredő kárért való felelősség, vagy mint szerződésen kívüli (deliktualis) felelősség, amely egy általános, károkozást tiltó jogi norma, törvényi tilalom megszegéséből ered.

Arisztotelész szavaival élve, az elv nem más, mint az az alapkategória, amelyből bármely dolog létezik, létrejön, illetve megismerhető. Tehát minden tudományos rendszerezés bizonyos alapelvekből indul ki, így a jog, a polgári jogi felelősség rendszere is. A polgári jogi felelősség alapelvei azok az általános elvek, melyek meghatározzák a kárfelelősségi normarendszer fiziognómiáját, alapvető sajátosságait egy adott jogrendben. Ebből kifolyólag a polgári jogi felelősség alapelveinek megismerése elengedhetetlenül szükséges egy adott jogrend kárfelelősségi rendszerének elemzéséhez.

Szalma József kutatásai során többek között a felelősségi jog alapelveinek kérdésével is foglalkozik. Legújabb, *A polgári jogi felelősség alapelvei* című monográfiájában a kárfelelősségi jog alapelveit dolgozza fel.

A kötet alapgondolata az a kérdés, vajon szükséges és lehetséges-e általános felelősségi jogi alapelvek megfogalmazása, melyek mind a szerződési, mind a szerződésen kívüli felelősség esetében alkalmazhatóak volnának, vagy a két felelősségi rendszer különleges alapelveken nyugszik. Ezek a különleges alapelvek tartalmazhatnak ugyan konvergens elemeket is, de alapjában véve csak a szerződési vagy a szerződésen kívüli felelősségre vonatkoznának. Ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a két felelősségi rendszernek különleges alapelvei vannak, akkor megkerülhetlenné válik az a kérdés, hogy vajon milyen kapcsolatban állnának egymással a különleges felelősségi jogi elvek és az általános polgá-

ri jogi alapelvek. E kérdés megválaszolása érdekében Szalma részletes polgári jogi összehasonlító kutatást végzett. Megállapítja, hogy e kérdésre két fő választípus adható.

Arra a kérdésre, hogy lehetséges-e a felelősségi jog egységes alapelvek szerinti felépítése, a német jogirodalom nemleges választ ad – a német jog a polgári jogi felelősséget kettős felelősségi rendszernek tartja, azaz a szerződési felelősségnek olyan lényeges sajátosságai vannak, amelyek világosan megkülönböztetik a szerződésen kívüli (deliktuális) felelősségtől. E különbözőség a szerződési jogviszony sajátos szerkezetéből ered, mely két kötelmet foglal magában. Az első, a primáris kötelem, a szerződési kötelezettség, a szerződésbe foglalt tartozás (*Schuld*), a másik, a szekundáris kötelem, amely nem más, mint a teljesítés elmulasztásából, hibás vagy késedelmes teljesítésből eredő kárfelelősségi kötelem (*Haftung*). Mindamellet, hogy a másodlagos kötelem csak akkor aktivizálódik, ha az elsődleges kötelem nem teljesül (a teljesítés elmulasztása, hibás vagy késedelmes teljesítés), a két kötelem elvben egymástól független, azaz a másodlagos kötelem megvalósulása (a szerződési kötelezettség megsértéséből eredő kár megtérítése), nem menti fel az adóst, a szerződési kötelezettségét nem teljesítő szerződő felet a szerződési, elsődleges kötelezettség teljesítése alól.

Ezzel szemben a francia, monista elmélet a szerződési kötelezettségben és a megsértése esetén fellépő kártérítési kötelezettségben nem lát két kötelmet, csupán egyet. Ezen egységes kötelem, mint minden más jogi norma, egy normatív diszpozícióból és a diszpozíció megsértésére előírányzott szankcióból áll. A diszpozíciót a szerződési kötelezettség képezi (a német jogterminológiai tradíció értelmében a primáris kötelezettség), a teljesítés elmaradása, hibás vagy késedelmes teljesítés esetén fellépő kártérítési kötelezettség pedig csupán ugyanazon normának a szankciója (ami a német jogirodalomban a szekundáris kötelezettségnek felel meg). Mivel a francia jogelmélet a kárfelelősséget egy előzetes norma megszegése következményének tartja, ezen álláspont szerint kialakíthatók olyan felelősségi alapelvek, melyek egyaránt érvényesíthetők mind a szerződési, mind a szerződésen kívüli (deliktuális) felelősség körében. Ebben a tekintetben nincs különösebb jelentősége annak a ténynek, hogy a szerződési felelősség egyedi jogi norma megsértéséből fakad, a szerződésen kívüli felelősség pedig általános jogi norma, törvényi rendelkezés (károkozási tilalom) megsértéséből. Tehát mindkét felelősségi rendszernek az a közös nevezője, hogy a kárért való helytállási kötelezettség egy előzetes jogi norma megsértéséből ered. Ebből az okból kifolyólag a francia jogelmélet álláspontja szerint kialakíthatók egységes felelősségi jogi alapelvek, melyek egyaránt érvényesíthetők mind a szerződési, mind a szerződésen kívüli felelősség terén. Az általános felelősségi alapelvek természetesen nem zárják ki különleges, a szerződési felelősségre vonatkozó alapelvek megfogalmazását, melyek felölelnék e felelősségi rendszer sajátosságait.

Az egyes felelősségi alapelvek tekintetében Szalma József a következő alapelveket emeli ki: a károkozás általános tilalmának és a károkozásért való felelősségnek az elvét, a teljes térítés elvét, a megtorlás kivételes alkalmazásának elvét, a méltányosság elvét, a természetbeni helyreállítás elsőbbségének elvét, az okozási és vétkességi felróhatóság elvét, a kármegosztás elvét, a megelőzés elvét, a káronszerzés tilalmának elvét, illetve a kényszerítő és megengedő normák alkalmazásának elvét a polgári jogi felelősség területén. Ezek közül, minden kétséget kizáróan, a legfontosabbak a károkozás általános tilalmának elve és a teljes térítés elve. Nem véletlen, hogy Szalma kötetében először e két alapelvet tanulmányozza. Az általános károkozási tilalom a modern, polgári jogi kodifikációk eredménye. A római kárfelelősségi jog nem ismerte az általános károkozási tilalmat, hanem az egyes magánjogi deliktum-meghatározás elvét követte. Így, a klasszikus *ius civile* mindössze négy magánjogi deliktumot ismer (*iniuria*, *furtum*, *damnum iniuria datum* és *rapina*), melyeket a pretori jogfejlesztés további hárommal bővít ki (*metus*, *dolus malus* és *fraus creditorum*). A vagyoni és személyi javak olyan fajta megsértése, amely nem felelt meg a felsorolt magánjogi deliktumok egyikének, nem adott alapot kártérítésre. Ehhez képest a modern általános károkozási tilalom olyan mérföldkönek számít, mely szerint minden magatartás (tevés, nem tevés, mulasztás), mely joggal oltalmazott vagyoni és személyi javakat sért, kártérítési, illetve kárpótlási kötelezettséget von maga után. Hasonlóképpen a teljes térítés elve sem a római jog hozománya, hanem a modern polgári jog fejlődésének eredménye. Sőt, a teljes térítés elvének főszabályként történő érvényesítését igazából nem is a XIX. századi polgári jogi kodifikációk vezetik be (hiszen egyes klasszikus polgári jogi kódexek különböző mértékű térítést irányoznak elő egyrészt attól függően, hogy szerződési vagy szerződésen kívüli felelősségről van-e szó, másrészt pedig attól függően, hogy a károkozó a kárt gondatlanul vagy szándékosan okozta-e). A teljes térítés elve, mely szerint a károsult jogosult mind a felmerült kár, mind az elmaradt haszon megtérítésére vétkességének fokától függetlenül, szerződési és szerződésen kívüli felelősség esetén is, már a későbbi polgári jogelmélet eredménye, mely első igazi normatív megnyilvánulását a svájci Kt-ben nyerte el.

Végül a kötet utolsó fejezetében Szalma részletes bemutatását adja az 1959. évi magyar Ptk jelenleg folyó rekodifikációs folyamatának, a kárfelelősségi jog szempontjából. Habár a Ptk elfogadásától kezdve, különösen a rendszerváltás után, számos kiegészítésen és módosításon ment keresztül, elkerülhetetlenné vált a magyar polgári jog új kódexben történő újrakodifikálása. Ez a folyamat formálisan 1998-ban kezdődött meg és még mindig tart. 1998 óta több polgári törvénykönyvjavaslat látott napvilágot. Szalma a kárfelelősségi alapelvek és az egyes kártérítési jogi intézmények fényében elemzi a Lábady-féle javaslatot, a 2006. évi javaslatot, valamint Vékás Lajos akadémikus 2008-ban megjelent *Szakértői javaslatát*.

Szalma József *A polgári jogi felelősség alapelvei* című felelősségtani monográfiáját elsősorban jogoktatók, jogkutatók és gyakorló jogászok figyelmébe ajánlom. Szem előtt tartva azonban azt a körülményt, hogy a Vajdaságban nagyon kevés jogtudományi kiadvány jelenik meg magyar nyelven, bízom benne, hogy a Vajdaságban tanuló magyar ajkú joghallgatók is örömmel veszik kezükbe a kötetet.

Várady Tibor

OTTHONTEREMTŐBEN A SZÜLŐFÖLDÖN

Home-building in the native land

Ifj. Korhecz Tamás: *Otthonteremtőben a szülőföldön*. Jogi és politikai eszszék. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2009

Korhecz Tamás írásainak alapértéke, hogy igazán közlőből és kompetens látószögéből méri fel azokat a folyamatokat, melyek az elmúlt két évtizedben a vajdasági magyarság sorsát alakították. Vizsgálódásainak kulcskérdéseit az autonómia és megvalósítási formái, a nemzeti tanácsok képezik. Ebben nem tér el látásmódja más szerzőkétől – és sok politikusétól sem. Abban különbözik magatartása és gondolkodásmódja (lásd különösen az *Autonómia az ábrándok és a valóság mezsgyéjén* és a *Valóra válhat-e az autonómia-álmom* szövegeket), hogy komolyan veszi az autonómiát mint célt, azaz nem látja elintézettnak a feladatot azzal, hogy elpanaszolja, nincsen autonómiánk, pedig kellene, hogy legyen; vagy azzal, hogy azt hirdeti, nem tettek eleget a nemes cél érdekében azok, akik valamit tettek; és azzal sem, hogy azt mondja, minden rendeződött. Annak, hogy valaki komolyan vegye az autonómiát, előfeltétele, hogy egy létező világban próbálja elhelyezni, részleteket is lásson, és hogy érveit ne csak azokhoz intézze, akiktől a panaszok hangereje függ, hanem azokhoz is, akiktől a megvalósítás. Sikereket is láttat (nemcsak panaszokat), de rámutat elintézendő (és elintézhető) további feladatokra is.

Korhecz elemzi a különböző autonómiaformákat és esélyeiket jugoszláv/szerb talajon. Számba veszi a jogi és politikai problémákat, kedvező és kedvezőtlen körülményeket. Az írások érdekességéhez hozzájárul az is, hogy (részvevőként) be tudja mutatni a viták és a szabályalkotás menetét. Kitér a jogszabályok megalkotását követő polémiákra is. Eközben problémákat is lát (és láttat) olyan célkitűzésekkel kapcsolatban is, melyekben a legtöbben csak hisznek (mint például a kettős állampolgárság). Láttatja azt is, hogyan jutott el a vajdasági magyarság viszonylag a legtöbbször az autonómiaalkotásban – mi az, ami továbbra is feladat, nem pedig valóság.

Az autonómia és a nemzeti tanácsok problémakörét tárgyaló tanulmányai mellett figyelmet érdemelnek a vajdasági magyar nyelvű oktatásról szóló elemzése; a magyarországi népszavazás hatásaival, a kettős állampolgárság kérdésével, a magyar politikai érdekképviseléssel a szerb porondon foglalkozó írásai. Külön értéke vizsgálatainak, hogy számba veszi azokat a jelenségeket és ese-

ményeket, melyek valóban fontosak voltak számunkra az elmúlt évtizedben, érveket hoz fel és esélyt ad, hogy az olvasó is átgondolja, hol tartunk.

A könyv az otthonteremtés olyan folyamatait láttatja, melyekben a szerző részt is vett. Szerbiában, a Vajdaságban a magyarok számára az otthonteremtésnek fontos eleme az autonómiaépítés, ezen belül a nemzeti tanácsok alakítása és működtetése, ugyanígy a magyar iskolák alapítása, létjogosultság-teremtés a magyar nyelv számára személyi dokumentumokban, helységnevtáblákon, közéletben. Hadd tegyem még hozzá, hogy e szövegek nemcsak számot adnak az otthonteremtés lehetőségeiről, de utat is mutatnak eléréséhez. Az otthonteremtés mindnyájunk feladata. Kétnyelvű személyi igazolványt (olyat, amilyen a könyv címdoldalán van) rendszerint nem adnak külön kérés nélkül. Ahhoz, hogy kérjünk, fontos tudnunk, hogy kérhetünk, hogy jogunk van hozzá – és hogy van ilyen. A különбözés nem privilégium, hanem az egyenlőség alapvető feltétele.

Korhecz Tamás könyvének címe a kisebbségi élet adottságai közt logikusnak tűnő problémát jelöl. Adva van a szülőföld, de otthon vagyunk-e a saját szülőföldünkön? Az „otthon” egy olyan helyet feltételez, ahol a saját megrögződéseinket követjük, a saját nyelvünkön beszélünk. E sajátosság számunkra még inkább elsőrendű megoldandó feladat, mintsem természetes adottság. Ezért van értelme az otthonteremtésnek saját szülőföldünkön. A szerző esszéiben kitér a kisebbségi politizálás esélyeire és dilemmáira, alkotmányos kérdésekkel foglalkozik – az anyaországból várt gazdasági befektetések esélyeivel. A „jogi és politikai esszé” alcímet adta kötetének. A jog és a politika egyaránt jelen van a legtöbb írásban.

Janovics Mária

HELYTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYV

A handbook of local history

Pejin Attila: *A helytörténet-kutatás és -írás kézikönyve*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2008

A kötet előszavában a szerző kijelöli a tanulmány céljait, melyek egyike a tudományos kutatás és a helytörténetírás terén szerzett tudás másokkal való megosztása. A kihívásnak minősített, idő- és munkaiigényes vállalkozás további céljai között szerepel a helytörténetre való oktatás – semmiképpen sem a kioktatás.

A kötet első fejezetében a szerző felméri a vajdasági helytörténeti kutatás helyzetét és állapotát. Az általános vélekedés a következő: a helytörténet kutatásával való foglalkozás egy mikroközösségre vonatkozó kutatás folyamatát fedi. Ezzel szemben a munka témája vonatkozhat egy egész régióra, térségre is.

A történelem látszólag olyan varázslatos mese, amely szinte mindenkiben felébreszt egy bizonyos szintű érdeklődést a múlt iránt. A nagyszülők, szülők tapasztalatának konzerváló szerepe elveszett, így nem segíti a tapasztalat átörökítését. Történelmi tudatunk egyre deformáltabb. Kollektív emlékezetünk hiányosságának következtében manipulálhatókká, sebezhetőkké válunk. A vajdaságiak identitástudata bizonytalanná vált, viszont a hely felerősítheti a lokálpatriotizmust, az érdeklődést a térség múltja iránt. Sok település nem rendelkezik múltörző-kutató-bemutató intézménnyel, mely elősegítené a megfelelő szintű reprezentációt a helységről.

Felvetődik a kérdés, vajon a helytörténeti múlt iránt érdeklődők, vagy pedig a történészek (a szerző szóhasználatában: amatőrök, illetve profik) vállalhatják-e nagyobb sikerrel a közösség kulturális és történeti emlékezetének, emlékezeti tartalmainak és kollektív tudásának feltárását nagyobb sikerrel. A kötet további vizsgálódásokat tartalmaz az amatőrök és a profik történetírásának mibenlétéről, s a következő kérdést veti fel: vajon a helyi orvos vagy a történész a leghivatottabb megírni a település közegészségügyének történetét? A kutató eredményei persze mindig függnek az előadó interpretációitól, módszereitől.

A történelem tudományát a szerző időbelileg, térbelileg és tartalmilag tagolja. A történelem időbeli felosztására a periodizáció szolgál, mely elősegíti egy esemény behatárolását. A történelmi események mindig behatárolható helyen mennek végbe, ezért szükség van a térbeli felosztásra. A múlt egy-egy eseménye témákra osztható, ez megköveteli a tartalmi tagoltságot. A megtörtént események megismerhetőségéhez megfelelő módszerek szükségesek, sőt a

mikroszintű kutatás a kis téma komplex módon való kezelésével kiterjeszthető a makrotörténetre. A komplex szemlélet és munkaeredmény persze maga után vonja a forrásmunkák megfelelő módon való értelmezését és közlését. A szerző részletesen taglalja a forrásokat, ezek közlésének módját, a lelőhelyeket. A kutatás során interdiszciplináris tudományágak: paleográfia, oklevéltan, genealógia, történeti földrajz, szfragisztika elhatárolásával is meg kell küzdeniük, melyek szorosan kapcsolódhatnak a tárgyhoz.

A kötet további fejezeteiben a komplex látást elősegítő helytörténet-kutató műhelyével foglalkozik a szerző. Fontos a céltudatosság kialakítása, a kutatási lehetőségek felmérése és a szakirodalomban való tájékozódás.

A Helytörténetírás című fejezetben a szerző a kutatómunka és a kézirat kapcsolatát is taglalja, illetve az ezt megelőző célkitűzést és a munkahipotézis felállítását. A munka folyamatán szembesülünk a kibontás problémájával. A téma interpretációjának regresszív vagy progresszív, kronologikus sorrendben történő esetelese a téma jellegétől is függ. Regresszív módszerrel például a családfakutató dolgozik. A szülők kutatásától halad visszafelé az időben. A források értelmezését a begyűjtött anyag értelmezése, analízise és szintézise követi, hiszen csak a feltárt források értelmezése útján juthatunk el valamilyen megállapításig. E folyamat magában foglalja a táblázatos kimutatások adatainak elemzését, összefüggését és különbségét. A kéziratot tárgyaló egységben a stílusról merülnek fel bizonyos kérdések: vajon a kézirat érdekes, szakszerű, vagy inkább leegyszerűsített legyen-e. A kérdés eldöntéséhez pedig fontos a célközönség kiválasztása. A tudományos munkának szakszerűnek kell lennie, ezzel ellentétben vannak közönségsikert hajhászó szövegek is, melyek nem követelik meg a szakszerű munkák kritériumait. Kihagyhatatlan szempont a kézirat címének megállapítása. A szépírói, néhány esetben asszociáción is alapuló címekkel ellentétben a tudományos munka olyan címet kell, hogy kapjon, mely megjelöli a tárgyalt témát. A munka szerkezetével kapcsolatban a három, bizonyos esetekben négy részre történő felosztást ajánlja a szerző. A tanulmány eddigi részének folytatását a főszöveg részletes bemutatása követi. A szerző pontosan kifejti a felvetett problémákat tartalmazó, tágabb kontextust tárgyaló bevezetést. Ezt követi a tagolás, mely meghatározott hierarchiájú fejezetekre és alfejezetekre oszlik. Majd a főszöveget kiegészítő jegyzetek és az ezekhez szervesen kötődő illusztrációk közzétételének módját közli a szerző.

A főszöveget a járulékos részek, bibliográfia, irodalomjegyzék, adatközlők, források gyűjteményének jegyzéke követi. E fejezet kifejti, hogyan kell kinéznie az apparátusnak. Fontos és egyben értékes megállapítás, hogy a jól összeállított irodalomjegyzék növelheti a munka tudományos értékét, hiszen a gyakorlott kutató szakirodalmi kutatása során hátulról kezdi lapozni a könyvet. A bibliográfia a mű értékét és tudományosságát is tükrözi. Ezt követi a levéltári források és adatközlők közlésének módja. A járulékos részek, apparátus fontos

részét képezi még a függelék-appendix, mely nem szerves része a szövegnek. Az áttekinthetőség, eligazodás szempontjából a kronológia és a mutatók, avagy indexek is alapelemei a járulékos részeknek, melyek információt tartalmaznak nevekről, személyekről. A szöveg előtt szereplő tartalomjegyzéknek mindenképpen tükröznie kell a dolgozat struktúráját.

A hosszú folyamatokon át érlelődő kézirat utóéletéről is reális képet fest a szerző. A létrejött munka megjelentetése előtt a korrektúra, lektorálás, tördelés folyamatai következnek.

A kötet utolsó fejezetét a helytörténeti kiadványtípusok tárgyalása képezi. Kisebbségi témák megírására az értekezés, míg a nagyobb terjedelmű művek összefoglalására inkább a monográfia alkalmas. Az értekezés esetében egy rövid időszakra fókuszálunk, míg a monográfia egy hosszabb intervallumú témát ölel fel.

A szerző megjegyzi, hogy könyvét útmutatónak, tapasztalatok összegzésének szánta. A mű a helytörténet írása szempontjából teljes mértékben felöleli a módszertani kérdéseket. Mindezek a megfigyelések, megállapítások a kutatás létrejöttét segítik elő. Pejin Attila kötete új szempontból, érdekes példákkal gazdagítva közelíti meg a vizsgált problémát.

Móra Regina

ÁKÁCOK ALATT

Under the robinia-tree

Hózsa Éva: *A novella Vajdaságban*. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2009

„A kötet... egy a sok lehetséges újra- és továbbgondolások közül...”¹ A műfajmonográfia első része az *Ákácok alatt – Akácok alatt* címet viseli: a helyi színek elméletével, a vajdasági magyar irodalom első „seregszemléivel” (antológiáival) foglalkozik, ezek szerzőivel és alkotásaikkal, az antológia(-ák) befogadástörténetével, a couleur locale-lal polemizáló későbbi antológiákkal, nemkülönben az antológiával mint (műfaji?) lehetőséggel.

„A jugoszláviai magyar irodalom antológiákkal, almanachokkal indul”² – idézi a szerző Gerold László ide vonatkozó megállapítását. Az irodalmi központtól elválasztva, Trianon után nincs a Vajdaságban magyar irodalom. Ezért a különböző esztétikai kvalitású irodalmi tettekre képes irodalmárok próbálkozásai, noha kiváltják az aktuális korszak és az utókor kritikusainak bírálatát, mégis hozzájárultak a vajdasági magyar irodalom létrejöttéhez, és részt vállaltak fenntartásában. A szerző ilyen értelemben tekinti át és vizsgálja a kezdetektől napjainkig keletkezett almanachok természetét, az „alapítók” és szerkesztők szerepét, kutatja az irodalmi pályázatok jelentőségét, és értelmezi a lokális színek bármely – akár annak ironikus (mint Aaron Blumm *Csáth kocsit hajt* című novelláskötetében) – formában történő megjelenését és folyamatos jelenlétét irodalmunkban.

Hózsa a fentiekben vázolt térspecifikus jelenség miatt nem kerülhette meg a(z) (új) novella műfaji meghatározásának problémáját, hiszen a Boccaccio-féle mintanovella már nem követhető: a térségi témák és létformák; a sinkeresés, az albán menekültek, az egzisztencialista Végel-szereplők és a zsákutca lakóinak élete nem jeleníthető meg hagyományos elbeszélői eljárások, a klasszikus értelemben vett novella eszköztárának felhasználása révén. A novellafüzér-darab, a lelki útirajz, a dokumentumnovella, a szociográfia- és szótár-formák, a szöveg, a textus vagy éppen a „novella helyett”-műfajok születése valóban szükségessé teszi a novella, illetve fajjai/alfajai jellemzőinek részletezését, magyarázatát. Ezért *A vázlattól a prózai archívumig* rész műfajelmélettel foglalkozó műveket vesz görcsö alá. A hagyománytól való eltávolodás, a kispróza formájának válto-

¹ Hózsa Éva: *A novella Vajdaságban*. Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 2009. 10.

² Gerold László: *Antológiák az út mellett* = Hungarológiai Közlemények, 2001. 4. 36–45.

zása a tartalom megváltozását is magával hozta. A műfajmegnevezések kérdései és az egyes novellák pontos műfaji megnevezései, a novellák formájának és tartalmának szoros kapcsolata (az interpretáció egyik elhanyagolhatatlan része!) képezi a legfontosabb kérdésfeltevéseket és vizsgálati pontokat. Hogy a forma mennyire fontos, mennyire kiemelendő a befogadást tekintve, nem vitatja az a Herceg-kritika (*Egy irodalomtörténet anatómiájáról*), amely Thomka Beáta *A pillanat formái* című tanulmánykötetével folytat diskurzust, s amelyet a műfajmonográfia szerzője mint „szerepcsere” révén („literátor az elméletről”) létrejött írásról beszél. A vizsgált szöveg tanúsága szerint azonban az irodalomtudomány képletei másodlagosak a „kis vidéki céh literátora”³ nézőpontjából.

A tanulmánykötet harmadik része tovább boncolja a hagyományos novellától való eltávolodás eseményeit, olyan „szétrobbanás”-t (*Novella, metanovella és más szétrobantások az Új Symposionban*) tár elénk, mely drasztikus változásokat jelent. A további vizsgálati pontok is a redukáltabb formák, a forma anatómiájának boncolgatását jelentik. Műfajkavalkád ez a Peremen. A destruktív jelek a novella távlatainak kérdésére hívják fel a figyelmet. A kiveszés és a prózai kísérletek⁴ dilemmái is felmerülnek. A cselekményességet, a mikszáthi anekdotikus novellahagyományt felváltják a töredezetebb, sűrítettebb, redukáltabb prózaformák, ha egyáltalán a redukció(=csökkentés, korlátozás, leegyszerűsítés) kifejezés használható e kontextusban. A flashback és az elbeszélésfűzér (Gion Nándor), a lelki útirajzok (Juhász Erzsébet, Dudás Károly, Szathmári István), a dokumentumszerű történelmi lejegyzések (Németh István), a városmitológia (Lovas Ildikó, Szathmári István), a női princípium megközelítése egy tárgy egy fotó kapcsán (Lovas Ildikó, Bence Erika), az intertextualitásra építő novellakapcsolások (Aaron Blumm), a vitairat (Végel László), a szótárszerűség közelében (Bence Erika), a partitúra (Jódal Rózsa) és a reduktív nyelviség/monotázstechnika alkalmazása (Jódal Kálmán) válnak alkalmassá a „mindig megújuló irodalmi igények kielégítésére”⁵.

A „Tólig. Oda-vissza”⁶-meghatározás kiemelésével a bemutatott műfajmonográfia azon lényegi elvét hangsúlyozzuk, mely szerint nincs hierarchia a kispróza műfajai, a sokszínű peremvidéki novellatípusok között. A szerző is *a novelláról* beszél, még ha megkülönbözteti is típusait, disztíngválja formáit és elkülöníti a különböző típusok szervező elveit. A kötetet olvasva nem távolodunk el a novella fogalmától és formájától; „éppenséggel benne vagyunk”⁷, ahol a forma irányítja az olvasó elvárásai horizontját.

³ Megjelent az Üzenet 1989. 2. számában, 152–153

⁴ Bányai János: Írói szigorúság nélkül = B. J. Könyv és kritika II. Újvidék, 1977. 229.

⁵ Hózsai i. m., 81.

⁶ Szirák Péter: Novella és más műfajok a többirányú olvasás összjátékában. =Alföld, 1998. 2. <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00026/szirak.html>

⁷ I. h.

„Ma írni kell, és nem csevegni, be kell kapaszkodni valamibe, gyökeret eresztetni, színt kell vallani, új embert, új világot teremteni... S akkor nem szabad megtagadni a földet, az időt, amelyen építeni kötelességünk.”⁸

A fenti Szenteleky-elv szellemében formálódott *A novella Vajdaságban Szövegmutatvány* című záró fejezete, amely antológia: a szerző novellaválogatását tartalmazza. A novellaválogatásból a peremközérzet érződik, azé a peremé, amely a maga határaival, kisebbségi közérzetével, másságával, felemásságával, kétnyelvűségével, elszigeteltségével és egyben a világ felé való nyitásával különös, egyedi, megismételhetetlen alkotásokat prezentál.

Szenteleky Kornél idézett írása volt a válogatás irányadója, az a szöveg, mely megjelenése óta az érdeklődés (és viták) középpontjában áll: szövegek vannak – mind a mai napig – diskurzusban vele. „Nincsenek közös művészi elveink”⁹, ezért kell a Taine-féle környezet, és a „szellem a fontos”¹⁰ kijelentés. Megesehet, hogy a zsákutca a végeredmény. „Lehet, hogy tévedtem... zsákutcába vezetem irodalmunkat...”¹¹, írja Szenteleky. De a zsákutca is része a vajdasági novellának. Az, ahol oda és visszafelé is ugyanazzal vagyunk kénytelenek szembenézni, az Aaron Blumm-féle zsákutca, a végeli, gioni és Németh István-szerű sziget, ahol az emigráció kérdésével, az örökös otthontalansággal, a bizonytalan egzisztenciával, a Szathmári-novellák óriási magányával, a háborúval, élet-halál kérdéssel, a boldogság és boldogtalanság egymásnak feszülő ellentétével, a vajdasági élet filmkockáival találkozunk.

Farkas Geizának a válogatásban szereplő műve már az *Ákácok alatt* (1933) című antológiában is szerepelt; Majtényi (Markovich néven) ugyanitt egy másik novellával. Szirmai Károly, Németh István, Brasnyó István, Gion Nándor a *Különös ajándék* (1975) alkotói között voltak jelen. Csáth Géza közölt két művének besorolása a tematikai szempont rendező sajátosságaira is utal, az intertextualitás fontosságára. A kronológiai, tehát a szerzők születési időrendjét mint besorolási elvet a művek tematikai szerveződése szakítja meg. Pl. *A varázsló kertjével* Szathmári István *A kertész és a csók* című novellája áll diskurzusban. A két szöveg kölcsönhatása kihat a novellagyűjtemény struktúrájára, megváltoztatja azt, és így egymás mellé helyezve összetettebbé válik a két mű olvasata. Tolnai azbesztruhája (*Az azbesztruha*) és Brasnyó István képmása (*Az imágó*) szintén párbeszédet folytat: pl. a rejtőzés, a más bőrbe való bújás jelenségről az idegen világban.

A medialitás jelenléte figyelhető meg Csáth Géza *Tavaszi ouverture* és Tolnai Ottó *Valóságso* című munkájában, melyek keretbe foglalják a *Szövegmutatvány* novelláit. A két novella szerepe épp az, mint a Dekameron keretszövegeinek

⁸ Szenteleky Kornél: *Ákácok alatt* = Hózsá Éva i. m., 177.

⁹ I. h. 176.

¹⁰ 178.

¹¹ 179.

(*Elöljáró beszéd; Végezetül szól az íródeák*). A két századforduló egy-egy alkotása a más művészeti ágakhoz való kapcsolódás (irodalom-zene; irodalom-valóság), az intermedialitás révén képez analogikus kapcsolódást, s képezheti együtt a novellaválogatás keretét.

Hózsá Éva könyvében a műfajkonstrukció problémái, a vajdasági novellisták és novelláiknak sora, a perifériáról a centrumba való átjárhatóság kihasználása és a felmerült problémák továbbgondolása, valamint a továbbgondolás lehetőségének felkínálása részletes és átfogó képet ad a vajdasági magyar novelláról.

Petrik Emese

A TEHETSÉG: ÉLETFORMA

Talent: a form of life

Hódi Sándor: *A tehetség kérdőjelei*. Tanulmányok, előadások, interjúk. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. Zenta, 2009

A tehetség fogalma az átlagot számottevően meghaladó, kivételes adottságot foglalja magában. Az emberi adottságok és képességek sokrétűek, melyek a mindenkori társadalmaktól függenek; ezek mit emelnek ki értékként, mit neveznek meg követendő mérceként. Mindig és minden téren vannak, akik átlag feletti képességekkel bírnak. „A tehetség potenciát, lehetőséget, ígéretet, reményt, esélyt jelent valamelyik emberi tevékenységi körben olyan kiemelkedő teljesítményre, amely társadalmilag hasznos, és/vagy amely meglepéssel, örömmel, sikerélménnyel járhat elérője számára.” (Czeizel Endre) A zsenik azon képességek összességével rendelkeznek, melyek révén kiugróan magas teljesítményre képesek, adottságaik mellett hatalmas lélektani serkentőerő lakozik bennük, s életük minden pillanatát betölti az általuk vállalt feladat- és küldetésstudat.

A képességek a család, az iskola és a kortársak háromszögében bontakoznak ki, menet közben megtapasztalva a legnehezebb ellenerőt: azt, hogy az átlagos intellektusú emberek többsége általában elutasító, sőt kifejezetten ellenséges, amikor tényként tapasztalja a tehetségesebbek szellemi többletét. Ez a belső érték pénzzel nem vásárolható meg, és a hatalom pozíciója révén sem sajátítható el.

Miből adódik ez az ellentét, azaz mi által volna megszüntethető? – teszi fel a kérdést a szerző, és válaszában megvilágítja az emberi pszichológia mechanizmusát. A belső feszültség a társadalom tagolódásából, illetve a különböző társadalmi rétegek közötti átjárhatóság hiányából adódik, mert az érvényesülés terén esélyegyenlőtlenségek mutatkoznak, abból kifolyólag, hogy az emberek óriási többsége nem kerülhet olyan helyre, ahol képességeit megfelelően kibontakoztathatná. A társadalom „vezetői”, a hatalmon lévők nehezen viselik el a náluk teljesebb szellemi értékrendű embereket, akiknek belső feszültségét kizárólagos alá- és fölérendelési viszonyban való gondolkozásukkal rekesztik meg. Ha elismernék mások szellemi fölényét, nemcsak saját hatalmi pozíciójukat éreznék veszélyeztetve, hanem önértékelésüket és nagyzási téveszméiket is, hisz a tehetségek szuverén egyéniségek, akik teljesítményükkel hitelesítik magukat, és nincs szükségük látszatszerrepekre. Ők tudásukkal, munkájukkal kívánják mások elismerését és megbecsülését kivívni.

A tehetségek életútja fokozottan próbatételekkel tűzdelt, és kibontakozásuk sajnálatos módon szélsőségekhez kötődnek. Történelmi tények igazolják, hogy a szellemi élet tehetségei, akik az emberiség jövőjén munkálkodnak, a politikai hatalom, a pénzvilág, a hadiipar szolgálatába állnak, vagy magányos értéktelmentővé válnak, akiknek szellemi tevékenységét a későbbi korok igazolják. A tehetségeknél olyan pszichológiai természetű próbatételek kerülnek fokozottan előtérbe, mint az emberi gyarlóság tényezői, intrikák, személyeskedések, taktikázások, felébredő zsarnokság, hiúság, mérhetetlen becsvágy, kapzsiság..., melyek próbára teszik a lélek tisztaságát. A kényszerpályásokat e lélektani gyengeségek megalkuvásra kényszerítik. A közvélemény csak azokat tartja tehetségesnek, akiknek teljesítménye egybeesik a társadalom értékrendjével.

A világhírű nagy felfedezők köréből, ahol a tudományos ambícióhoz politikai és katonai körökkel való alkukötésre került sor, Hódi Sándor kiemeli Teller Edét, aki chicagói egyetemi állása mellett a szuperbomba megtervezésével foglalkozott, továbbá Wigner Jenő nukleáris laboratóriumát, ahol a tudós urándúsítással és plutónium-előállítással kísérletezett, valamint Neumann Jánost, aki a számítógép és a fegyverfejlesztés megszállottjaként elszánt támogatója lett a katonai-hadiipari köröknek. Pszichológusként – az emberiség fejlődésének szemszögéből – tudományos érdemüket vitathatatlanak tartja, míg a morális aggályok fenntarthatóak tevékenységükkel kapcsolatban. Ők a hatalom és a társadalom ünnepeit. A másik lehetőség, melyet a társadalom a nem megalkuvókra rákényszerít, az elszigeteltség, a mellőzöttség, a magányra ítéltség. Csontvári Kosztka Tivadar, Kőrösi Csoma Sándor, Székely Bordeaux professzor és sorstársaik, belső lelki hangjukat követve, küldetésüket a természet rendjével összhangban teljesítik. Névtelenül vívják küzdelmüket, az emberi közösség mellőzöttsége és a hatalom üldöztetése válik sorsukká, halálukat sokszor rejtély fedi, sőt, a társadalom megbélyegzettjeiként gyakran az örült jelzöt is magukon kell viselniük – alaptalanul. Hódi e témakörben felhívja a figyelmet Czeizel Endre *Sors és tehetség* című tanulmánykötetére, melyben a szerző huszonegy nagy magyar költő testi-lelki alkatsajátosságainak megnevezésére vállalkozott; többek között Aranyéra, Balassiéra, Petőfiére, Kassákéra, Weöres Sándoréra, Adyéra, illetve Friedrich Weissensteiner *Zsenik gyermekei* című kötetére, melyben esettanulmányok alapján híressé vált tehetséges emberek gyerekeinek – pl. August von Goethe, Anna Freud, Erika és Klaus Mann – sorsát mutatja be.

Hódi Sándor gyakorló pszichológusként vizsgálja, hogy a mindenkor társadalom mit vél értéknek. Ha a sűrűállományt tekintik tőkének, miért nem akarják a több ezer éves célt megvalósítani? Azt az elképzelést, melyet Platón fogalmazott meg i. e. 393-ban, hogy a legkiválóbb értelmi képességű emberek kerüljenek a legmagasabb szintű állami funkcióra, mindmáig nem sikerült megvalósítani. Az európai kultúrában fél évszázada tart folyamatosan az értékváltság, az értékzavar, az értékvákuum. Az alap kifejezés nem az értékek válságát

jelent, hanem különböző társadalmi rétegek, csoportok eltérő érték szemléletének ütközését: a zavar forrása a közösségi értékekkel, normákkal, szabályokkal való szembehelyezkedésben rejlik. Nem az alapvető értékek kopnak el, hanem az értékválasztás, az értékközvetítés, az értékmegőrzés kuszálódott össze. Hódi szerint: „A kommunista diktatúra nemcsak politikai diktatúra volt, hanem érték-diktatúra: elvetette a családot és a nemzetet mint értéket, de nem állított helyükbe semmit. A szocialista értékrend és embereszmény arról szólt, hogyan lehet az embert kapcsolataiktól, kötődéseiktől megfosztani és alárendelt helyzetbe hozni. A Nyugat fogyasztói társadalma is ezt művelte. Az emberek manipulálásával, a hagyományok szétverésével, új, többnyire látszatszükségletetek kialakításával valóságos hadjáratot folytattak a korábbi értékrendekkel szemben, itt is és ott is azok megsemmisítésére törekedtek. A cél mindkét esetben az volt, hogy az emberek értéktudata minél teljesebben a politikai manipuláció áldozatává váljon. A rendszerváltással, a monetáris gazdaság térhódításával gyakorlatilag teljessé vált az értékzavar. Az új hatalmi struktúrát kiszolgáló tömegkommunikációs műsorok a mindennapi tudat befolyásolásával, az idegen értékrendnek megfelelő témák felvetésével, a közfigyelem irányításával vagy éppen elterelésével, a nyilvánosság előtt szereplők megválogatásával, a hamis értékek és szükségletek sugalmazásával jelentős mértékben hozzájárulnak az értékvesztéshez. A tudati manipuláció olyan mértékűvé vált, hogy akár kifejezett értéktagadásról is beszélhetünk, vagy ha úgy tetszik életellenességről, egészség- és családellenességről, természet- és emberellenességről.”

„A TELJESÍTMÉNYNÉL SOKKAL FONTOSABB, HOGY TELJES ÉRTÉKŰ ÉLETET ÉLJÜNK!”

A szellemi képességek táptalaja a genetikai adottság, amely a biológiai alapot szolgáltatja. A személyes tényezők közül ide tartozik az érdeklődés, a motiváció, az akarat, a küzdő kitartás, a környezeti tényezőkkel egyetemben. Sorsformáló tényező az egyén saját döntése és küldetésstudata. A tehetség kibontakozást az átlagon felüli képességek, a nagyfokú kreativitás, a vállalt feladatok iránti magas fokú elkötelezettség, valamint a véletlen és a szerencsés körülmények jellemzik. A tehetséges ember sorsa néha szenvedéstörténet. A született tehetségek nyugtalanságát és érzelmeik intenzitását a környezet fegyelmezetlenségként, engedetlenségként éli meg. Nagyfokú önbizalom, függetlenségre való törekvés, energikusság, lelkesedés, kíváncsiság, kalandvágyás, játékosság, kockázatvállalás, rejtélyesség és nagy kihívások iránti vonzalom a tehetségek fő ismérve. Soha nem észlelt jelenségekre, összefüggésekre figyelnek fel. „Nem alkalmazkodnak, hanem létrehoznak, nem megtanulnak, hanem rátalálnak vagy kitalálnak” – jellemzi őket Mérei Ferenc.

„Minden gyermek valamilyen küldetéssel jön erre a világra, mondják, és ennek a megvalósításában kell őt az iskolának támogatnia” – hívja fel a figyelmet a szerző. A klasszikus iskolákban a mindenkori uralkodó párt, a miniszter vagy egy általuk kinevezett egyén mondja meg, hogy milyen tudást kell a gyerekek fejébe préselni. Másik jellemzője a hierarchikus viszonyra való nevelés. A klasszikus iskolák a diktatúrák kicsinyített másai, amelyekben még gyerekkorukban alattvalókká gyúríják az embereket – összegzi személyes és gyakorlati tapasztalatait.

Tehetséggondozó gimnáziumaink teljesítményével és módszereivel is foglalkozik. Olyan értékrendváltásra van szükség, amely a gyermek individualitását segíti kibontakozni: személyiségét kell hozzásegíteni önmaga kibontakoztatásához, megvalósításához! Nem a hiányokat kell keresni és osztályozni, hanem azokat a képességeket kell serkenteni és jutalmazni, amelyekkel rendelkeznek. A motiváció a fő tényező! A gyerekek személyiségének egészét kell figyelembe venni. A tehetséggondozás elhivatottsággal jár. Az emberi különbségeket a természet törvényei szerint természetes létállapotként fogadjuk el, és nem rangsoroló tényezőként. Közös mérce helyett mindenki saját képességeinek megfelelően részesül terhelésben. A gyengébb képességűekkel szemben nem várható el számukra teljesíthetetlen követelmény. A lexikális ismeretek osztályozása helyett felfedező, kreatív gondolkodásra, produktív munkamódszerre történik a serkentés. Az intellektuális képességeket kell folyamatossá tenni, mint életminitát: a tanulást, az ismeretek megszerzését; az emlékezést, az ismeretek elraktározását és felidézését; a figyelem-összpontosító képességet; a logikus gondolkodást; a következtetés képességét; az absztrakciós készséget; az élénk képzelőerőt; az ismeretekkel való gazdálkodást, az információk célszerű felhasználását. Teret kell adni a speciális képességek felfedésére! Tudatosítani kell a célt, hogy az életúton való járás méltósága, kiegyensúlyozottsága a valós életcél, nem pedig a bármi áron való sikerig, az ál-célig való eljutás – temérdek árnyoldallal. A teljesítményre való törekvéskor az alapvető társadalmi elvárással szemben történik elégtétel. A teljesítménykényszerrel a megfelelni akarás kényszere lép fel és válik uralkodóvá. Az a hit, hogy ennek köszönhetően több ember szeretete és értékelése vonható be. A teljesítményre törekvők azért akarnak erősnek látszani, hogy ne derüljön ki gyámoltalanságuk. Azért igyekeznek mások fölé kerekedni, mert nincsenek igaz érzelmi kötődéseik, nem érzik otthon magukat a világban. Pszichológiai aspektusból nézve: „Ahhoz, hogy keményen hajtsunk, meg kell vetni magunkban és másokban a bizonytalanságot, gyengédséget, gyámoltalanságot. A hajtás érzete tartja fenn azt az illúziót, hogy értékesek, »sikeresek« és a „társadalom megbecsült tagjai vagyunk”. A külső elvárás mögött belső lelki gyengeség uralkodhat: nagy kínok között megmutatkozhat a valódi én. A személyiségzavarok nem múlnak el, kényszeres viselkedésben, depresszióban, drogban, alkoholizmusban, ferde szexuális hajlamokban, öngyilkossági kísérletben manifesztálódhat. A gyerekkori szeretethiány, magárahagyatottság

érzése, elutasítás élménye manifesztálódik. Amint kikerülnek a reflektorfényből, a háttérben leselkedik a depresszió, az üresség és az elidegenedetség, létezésük értelmetlenségének érzése. Az illúzió érzését szerte kell oszlatni, mert a belső lelki értékek: a szeretet, az igaz barátság, a közösségi igények, a szilárd önazonosság-tudat, a közösségi-társadalmi szerepvállalások nem vehetőek meg pénzért, és nem teremthetőek meg a hatalom önkényével. A valós kihívás nem a külső elvárásokból adódik, hanem a személyiség sajátosságainak kibontásából. Fájó sebet nem lehet a siker kábulatával gyógyítani. A hiányérzetet nem lehet pótszerekkel helyettesíteni. Akiket csak a siker táplál, azoknak a hullámvölgygel is számolniuk kell, különben menthetetlenül bekövetkezik az érvetés tragédiája. „A teljesítménykényszer nemcsak valódi énünktől foszt meg, hanem elszigetel. Ne a hamis én köré szervezzük életünket! Egészében nézzük az embert, és fejlődésének egészéről gondoskodjunk” – adja meg korunk legaktuálisabb útravalóját Hódi Sándor *A tehetség kérdőjelei* című kötetében. A bölcsék nagy életigazságát szívleljük meg: bár mindannyian a csúcs meghódítására, életcéljaink megvalósítására törekszünk, a cél tulajdonképpen maga az út!

Janovics Mária

HOGYAN OLVASSUK MA HERCEG JÁNOS MŰVEIT?

How do we read the works of János Herceg at present?

Szülővárosában, Zomborban a Berta Ferenc Zsebszínház rendezte, s a Magyar Polgári Kaszinóban tartott tanácskozáson emlékeztek meg Herceg János születésének századik évfordulójáról. A tanácskozás legfőbb célja az életmű jelenségeinek, értékeinek és kérdéseinek XXI. századi újra- és továbbgondolása volt.

A délelőtti ülészakot Mérey Katalin *Alkalmi írás arról, ami volt s van* című esszéje nyitotta, melyet Ispánovits Csapó Julianna *A periféria és centrum módosulásai Herceg János esszéiben, jegyzeteiben* című dolgozata követett. A falu és a város jegyeit, szellemi arculatát, ezek megjelenési formáit kutatta Herceg jelölt műveiben, amelyekben a falu egyfajta remény, csoda, mítosz helye. A polgári, az értelmiségi és a paraszti létforma attribútumait a helyi színek elméletének fényében értelmezte. David Kecman Dako az *Eho davnog razgovora* című munkájában egy régi beszélgetésről szólt. Herceget mint nyelvek és kultúrák közötti „hidépítő” mutatta be. Miro Vuksanović a Herceg és Milan Konjović festőművész által egyaránt megjelenített és ábrázolt Kekez Tuna alakjáról értekezett. Előadását a hercegi életműnek a szerb irodalomban és köztudatban betöltött szerepét elemző dolgozat, Radivoj Stokanov munkája követte.

A következő ülészakot a *Kis csendek víziói* című tanulmányával Hózsza Éva nyitotta meg. A csend pszichológiai vetületét vizsgálta, mely a szerző által analizált műnek fontos eleme. Munkájának egyik fő értelmezési pontja a látomásosság volt, valamint az ehhez kapcsolódó traumatikus elméletek. A másik értelmezési szempontot az „időbeli hurok” képezi, mely a csend, a látomásosság és a trauma motívumai révén nyer értelmet Herceg János opusában. Káich Katalin *A Bohóc dramatizációi* című beszámolója kapcsán az *Ég és Föld* című regényének színre alkalmazásáról beszélt. Az Újvidéki Színház dramatizálta, és színpadi műként előadta, az Újvidéki Rádió pedig hangjátékot készített belőle. Silling István *Herceg János képzőművészeti esszéiről* című előadásában elmondta, miképp szólt Húsvéth Lajosról, milyennek mutatta be műveiben Herceg a zombori festőket: Juhász Árpádot, Csávosi Sándort és másokat. A *Leányvár, Szlavónia, Baranya. Terepjárás Herceg Jánossal* című dolgozat szerzője, Vasagyi Mária esszéisztikus hangvételű írással emlékezett az írónak a faluhoz és a népiességhez való viszonyulásáról.

A harmadik ülészak első felszólalója, Csányi Erzsébet *Expresszionista ecsetkezelés Herceg Jánosnál* címmel tartotta meg előadását. Herceg János az

avantgárd formabontás jegyében látott munkához, kiiktatva a realisztikus eszközkészletet. Témái fragmentált létet, széthullott világot mutatnak be, melyben az Én keresi önmagát. Kialakul egy bizonyos nonfiguratív láttatás, a túlzás expresszionista vonása. Az előadásban elhangzott, hogyan érvényesül a modernista groteszk, valamint a hétköznapiságból kiszakított Én beszédmódja. Beke Ottó két szöveget vizsgált az *Egy értelmezés heveny lefolyása. Herceg Jánosról* című munkájában. A beszámoló egyik fő értelmezési pontja a Herceg–Senteleky-helyi színek párhuzama, illetve gondolatsora. A szerző által vizsgált két szöveg közül az egyik, a *Zúgó jegenyék* szimbolizmusba hajlik, és a metaforikus beszéd jellemző rá. Míg a másik, az *Aranyady* realista stílusú. Elhangzott, hogyan működik az emlékezet a két szöveg interakciójában, intertextuális játékában. Az emlékezet nyomvonalán haladva a szerző eljutott az emlékezet allegóriájának vizsgálatáig. Samu János Vilmos *Hogyan nem olvassuk Herceget a 21. században?* című előadásában beszélt Herceg aktivizmusáról, valamint a Herceg-művek és a regionalitás párhuzamáról. A *Hogyan lásson engem az utókor?* szerzője, Wilhelm József azt vizsgálta, hogy a Herceg-művekben, a jellemábrázolásban hogyan tükröződik a bácskaiság attitűdje. Fekete J. József *A bácskai szellemi élet vicinálisa* című előadásban a táj által meghatározott emberi karakter jelenését vizsgálta a hercegi opusban.

A negyedik ülészakot *A Módosulások várostörténeti/magánmitológiai aspektusai* című előadásával Bence Erika nyitotta meg. A magántörténet és várostörténet összefüggése, valamint a kivonulás lehetőségét is jelentő történetmondás (anekdotázás) a *Módosulások* legfontosabb műfajkonstruáló eleme. Az élet manifesztálódó anekdotaként jelenik meg, melynek a család a központi tere. A szerző aláhúzta, miben tér el az általa vizsgált mű a mikszáthi áltörténelmi regény anekdotikus beszédmódjától, hogyan folklorizálódott a Herceg-jelenség. Bordás Győző a *Herceg-levelek könyvügyben* című beszédében levelekről és könyvekről (kiadásokról) kapcsolatáról beszélt az életművel összefüggésben. Borbély János a *Hercegi örökség az Újvidéki Rádióban* című munkájában az irodalmi szerkesztő Herceg Jánost mutatta be. Irodalmi műsorokról és ezek sorsáról vetett fel kérdéseket. A *Herceg János szellemi öröksége* című esszéjében F. Cirkl Zsuzsa a Herceg-művek hatalmas szellemi örökségéről és olvasottságáról szólt. Ezt követte Kontra Ferenc munkája *Herceg János utolsó verse* címmel. Egy személyes élményből indult ki, majd felvázolta Herceg nézetét, aki tagadta a periféria és a centrum kettősségét a magyar irodalom alakulásában.

A tanácskozás előadásai különböző perspektívákból szóltak Herceg Jánosról, az életmű egészéről, egyes műveiről. A konferencia résztvevői rámutattak az újraolvasás jegyében történő elemzések fontosságára. A változatos előadások alátámasztották, hogy a Herceg-opus a mai befogadót is képes megszólítani.

Kocsis Lenke

MAPS OF OCCUPATION: A HÓDÍTÁS TÉRKÉPEI

Thomas Keneally 1935-ben született. Ír származású, ausztrál író. Ez év június 22-én rendhagyó előadást tartott az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán az ausztrál kultúráról. Már előadása elején kijelentette, hogy most nem elsősorban mint író szeretne beszélni, és nem mint a *Schindler bárkája/listája* (1982-ben Booker-díjjal jutalmazták¹) című regény szerzője szeretne szólni a hallgatóságához. A megjelölt témához természetesen nem sikerült teljesen hűnek maradnia, ugyanis – mint maga is említette – ha az ember egy olyan regény írója, melyből sikeres film készült (*Schindler listája*: Steven Spielberg rendezésében, 1993-ban), elkerülhetetlen, hogy beszéljen róla, és ehhez még hozzáfűzte, hogy az írók legszívesebben úgyis saját műveikről beszélnek.

Előadásában nemcsak térben, de időben is igyekezett bejárni Ausztráliát a telepések előtti időktől napjainkig, a sűrűn lakott partvidéktől a szinte még érintetlen sivatagos belső területekig, néha kisebb kitérőkkel más kontinensekre, ahogy ezt a „történet” éppen megkívánta. Eszmefuttatását az önálló ausztrál kultúra létjogosultságának fejtegetésével kezdte. Ez a kérdés végigkísérte az egész előadást, ugyanis nem elég, hogy Ausztrália a „fiatal” országok közé tartozik, ahol sokáig csak az európai kultúrát tartották értékesnek, jelentősnek, de teljesen figyelmen kívül hagyták az őslakosok folklóráját.

A szellemi utazás A. D. Hopenal² kezdődik, aki szerint Ausztrália az emberi elme sivataga, nem rendelkezik önálló kulturális értékekkel, és az oda beültetett intellektus eleve pusztulásra ítéltetett. Említést tesz még egy másik alapvető problémáról, mely szerint az első telepések leszármazottai egyfajta másodrendű európaiság-tudat miatt őrlődtek, amihez nagyban hozzájárult Európa viszonyulása Ausztráliához. A kontinensnyi ország egyszerűen nagy volt, főleg az európai vagy az angliai viszonylatokhoz szokott embereknek, ahol minden kisebb és minden részén élnek emberek.

Patrick White³ *Voss* című regénye kapcsán igyekezett bemutatni, mennyire üresnek tűnt kezdetben az európai ember számára a hatalmas földrész. A regény főszereplője, Voss, porosz katonaszökevény, a XIX. század derekán expedíciót

¹ A Man Booker díj a Brit Nemzetközösség évente, angol nyelven kiadott regényei között kerül kiosztásra 1968-tól egészen napjainkig.

² Alec Derwent Hope (1907–2000) ausztrál költő, kritikus, esszéista, tanár és akadémikus. – Keneally elsősorban költészetére hívta fel a hallgatóság figyelmét.

³ Patrick Victor Martindale White (1912–1990) ausztrál író, 1973-ban Nobel-díjjal jutalmazták a *The Eye of the Storm* (A vihar szeme) című regényéért.

szervez a kontinens szívébe; amikor megkérdezik tőle a regényben, hogy milyen térképet fog majd követni, azt feleli, ahová ő indul, ott a térkép még üres, és neki kell majd kitöltenie. Ez lenne az első térkép Ausztráliáról, vagy inkább a kontinens belsejéről is. A főhős számára Ausztrália nemcsak a nagybetűs Ismeretlen, hanem az Anti-Európa megtestesítője is, jellemző európai sztereotípiá.

Az előadó ezután Sydney Nolan⁴ festményeiről értekezett, melyek teljesen rációfólnak a fent említett előítéletekre. Nolan a hódítóktól kezdve igyekezett megfesteni az ausztrál történelem legjelesebb alakjait és eseményeit, Keneally azonban főleg a Ned Kelly⁵ alakjáról készült képeire hívja fel a figyelmet. Ned Kelly személyét azért is tartja fontosnak kiemelni, mert ő egy „social bandit” (ahogy maga Keneally mondta), avagy az ausztrál William Tell, Robin Hood vagy Pancho Villa.⁶ Tehát jelentős alakja a helybeli folklórnak, később az irodalomnak és a képzőművészetnek is.

Az előadásnak ezen a pontján érkezett el a pillanat, hogy Keneally a sűrűn lakott partvidék után tovább kalauzoljon minket a kontinens belsejébe, természetesen egy térkép segítségével, illetve Ausztrália első térképével, melyet nem telepesek készítettek, hanem az aboriginik⁷; folklórnak részét képezi az úgynevezett „geographical songlines”⁸. Ahogy Keneally mondta, ezeknek a daloknak a segítségével az ember egyszerűen átnekelte magát a tájon. A földrajzi helyeket nemcsak dalban örökölték meg; az aboriginik képzőművészet is előszeretettel választotta témájának a tájat, mi több, festettek is rá. A kortárs ausztrál képzőművészet talán legérdekesebb jelensége, hogy az aboriginik festészet meghódította a világot, művészei sokkal ismertebbek, mint az Ausztráliában alkotó fehér vagy ázsiai művészek és azok munkái. („De ez természetesen nem ilyen egyszerű – mondta Keneally –, ugyanis manapság a bennszülöttek már csak akkor festenek, ha egy új Landrovert akarnak venni.”) Persze más változásokat is hozott magával a bennszülött festészet népszerűsége azon kívül, hogy most már ők is belekerültek az urbanizált partvidék vonzásába. Eredetileg képeiket mindössze három színnel festették: okkersárga, fekete és fehér. Egy idő után azonban elkezdték az európai palettát használni, ami eléggé átformálta festészetüket, de azt a bizonyos ősi jelleget, amely az európai szemnek oly kellemes, mégiscsak sikerült megőrizniük. Mert ezek valójában mind térképek, még hozzá olyan antik darabok, melyek régebbiek Európa minden régiségénél.

⁴ Sir Sidney Robert Nolan (1917–1992) ausztrál festő, de élt Angliában és az Egyesült Államokban is; Ned Kellyről készült képsorozata (1946/47) valószínűleg leghíresebb munkája.

⁵ Edward „Ned” Kelly (1854/55–1880) ausztrál nemzeti hős, törvényen kívüli.

⁶ William Tell svájci, Robin Hood angol, Pancho Villa pedig mexikói nemzeti hős, az első két alak valószínűleg kitalált személy, míg Villa a XIX. és XX. század fordulóján élt és tevékenykedett.

⁷ Ausztrál bennszülöttek.

⁸ A táj földrajzi jellemzőit tartalmazó ausztrál bennszülöttek által énekelt népdalok.

Nemcsak a bennszülöttek költöztek vissza az ausztrál partvidékre, de megfigyelhető az elázsiásodás is. A lakosságot egyre több nemzet alkotja, ami persze új lendületet ad a kulturális fejlődésnek, de konfliktusokhoz is vezet. Wogga Wogga városban, amely tipikus ausztrál város, például rendszeresek a banda-háborúk az aborigini fiatalok és a közép-keleti bevándorlók már Ausztráliában született gyermekei között. De eddig az önállóságig és sokszínűségig Ausztráliának is el kellett jutnia, Keneally itt tett egy kis kitérőt, ugyanis szerinte Ausztrália a második világháborúban akkor döbbsen rá függetlenségének, főleg katonai függetlenségének szükségességére, amikor Anglia elhanyagolta a csendes-óceáni hadszínteret, és így Ausztrália védelem nélkül maradt egy időre, végül az Egyesült Államok segítette ki.

Innen visszakanyarodott az előadás az előadó gyermekkorának idejébe, térbeli értelemben pedig egy vidéki kisvárosba. Jól emlékszik még az ott tengődő bennszülöttekre, akik éppen akkor voltak abban a kritikus átmeneti állapotban, hogy életformájuk már nem nomád, de még nem urbánus, és már csak egy hajszál választotta el őket attól, hogy letelepedjenek egy város szélén, és utána mint harmadrangú állampolgárok sodródjanak tovább az árral. Már akkor sem volt jó a kapcsolat a bennszülöttek és a telepések leszármazottai között, sőt a gyerekeket a telepés szülők efféle mondókákkal igyekeztek távol tartani tőlük:

„My mother said
I never should
play with the gypsies
in the wood.”⁹

Keneally szavai szerint „mindig akadtak olyan »perverz« kisemberek”, akik nem hallgatták meg a tiltásokat, és annál nagyobb érdeklődéssel fordultak a tiltás tárgya felé. Ezeknek a gyermekkori behatásoknak tulajdonítja később egyik művének megírását, a *The Chant of Jimmie Blacksmith*¹⁰-t, mellyel szerinte most „a gyermekeket kínozzák” az ausztrál iskolákban.

Ahogy az elején jelezte, végül tényleg nem állta meg, hogy ne beszéljen saját műveiről. Ő maga sem a fent említett balladáját, sem pedig a *Schindler bárkája* listája című regényét nem tartja jellemzőnek saját munkásságára, ugyanis magát nem a „faction” regények íróinak soraiban látja, hanem inkább Márquez *Szerelmem a kolera idején* című regényének hagyományában helyezi el saját munkásságát. Erre példa a *River Town*¹¹ című regénye, mely ír nagyszüleiről szól, akik

⁹ „Anyám azt mondta, sose játszak az erdőben cigányokkal.” (A mondóka Európából származik.)

¹⁰ *Jimmie Blacksmith balladája* (1972) – jelentősnek tartott műve, melyből film is készült, a filmben Keneally is megjelenik egy mellékszerepben.

¹¹ *Város a folyóparton* (1995)

a Márquez-regényekből ismert álomszerű világban élnek, ahol a holtak visszajárnak beszélgetni az élőkkel. Mindenesetre az ausztrál mindennapok nagy valószínűséggel még/már nagyszülei idejében sem lehettek olyan varázslatosak, mint regényeiben, főleg ha számításba vesszük, hogy az első telepesek fegyencek voltak. Ezzel a ténnyel kapcsolatban kezdett egy fejtegetésbe, mely szerint minden nép mitológiájának része az ártatlanság elvesztése; Ausztrália szemszögéből nézve a telepesek esetében már egy „eleve bukott Ádámról és Éváról” beszélhetünk mint ősokról, illetve alapítókról. Megvan tehát a „maga pikantériája” annak a dolognak, ha egy országot bünözők alapítottak, sőt még az első színi előadást is rabok csinálták. (Ezt a témát dolgozza fel Keneally *The Playmaker* [1987] című regénye.) Sokan „büszkélkedhetnek” bünöző ősökkel; feleségének szépszülei mindketten fegyencek voltak, és persze Keneally is „büszkén” számolt be arról, hogy egyik őst zendülés miatt toloncolták Ausztráliába, ami szerinte a legjobb elkövethető bűntény: a szabad akarat igazi megnyilvánulása.

Ha már a származásnál „tartunk”: Keneallyben már sokszor felvetődött a kérdés, vajon kell-e egy ausztrál írónak európai témákkal foglalkoznia? Igaz, ő maga is megírta a *Schindler listáját*, de akkor a fent említett dilemma nem foglalkoztatta. Végül is akár elfogadják, akár nem, még mindig van kapocs Ausztrália és Európa között. Például édesapja katona volt a második világháborúban az észak-afrikai fronton; természetesen brit birodalom katonájaként harcolt. A frontról szuveníreket küldött haza a gyermek Keneallynek, főleg német tárgyakat, „amikről akkor azt gondoltam, hogy klassz cuccok; akkor még nem értettem a mögöttük rejlő tragédiát”. Ez is egy közös vonás a két kontinens között: az etnikai összeférhetetlenség. Volt olyan időszak, amikor kifejezetten európainak érezte magát ír származásánál fogva, ehhez pedig még csak hozzájárult, hogy katolikus, mi több, még az iskolákban is európai tankönyvek voltak. Persze azért, hogy európai könyveket olvasott, elkezdett vágyódni bizonyos tipikusan európai dolgok után, mint például az évszakok váltakozása, az olvasmányáiban leírt élővilág és táj is teljesen különbözött attól, amit maga körül tapasztalt.

Az Ausztráliában tett „körutazás” végén Keneally felolvasott egy novellát, melynek főszereplője egy orosz bevándorló. 1911-ben kezdődik a történet: Adam Sergejev, akinek beilleszkedését meséli el, de amikor végre sikerül megtalálnia a helyét, kitör az októberi forradalom, s ő visszatér Oroszországba. A felolvasást követő beszélgetés során, amikor a közönség kérdezett, a felszólalók természetesen és szinte csak a *Schindler listájáról* faggatták Keneallyt. Zárásként idézném Thomas Keneally első szavait: „It is a great pleasure to be in Novi Sad, even on a rainy day. I hope I live long enough, to come back, when the sun’s up.”¹²

¹² „Nagy örömmre szolgál, hogy itt lehetek Újvidéken, még ha egy ilyen esős napon is. Remélem, elég sokáig élek ahhoz, hogy egyszer majd napsütésben is visszajöjjek.”

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Dr. Bényei Péter egyetemi adjunktus,
DTE BTK Magyar és Kultúratudományi Intézet, Debrecen
- Dr. Bertók Rózsa habilitált egyetemi docens,
PTE BTK Filozófia Tanszék, Pécs
- Dudás Attila magiszter, egyetemi tanársegéd, Újvidéki Egyetem,
Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék, Újvidék
- Gaszó Hargita szakmunkatárs, Topolyai Múzeum, Bácsstopolya
- Gruber Enikő doktorandusz, ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék,
Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest
- Horváth Futó Hargita magiszter, egyetemi tanársegéd, doktorandusz,
Újvidéki Egyetem, BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- István Márta német nyelvszakos tanár, könyvtáros,
Szervó Mihály Általános Iskola, Padé
- Janovics Mária magyar–angol nyelvszakos tanár,
József Attila Általános Iskola, Bácskertes
- Kocsis Lenke egyetemi hallgató, Újvidéki Egyetem,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Móra Regina magyartanár, Miloš Crnjanski Általános Iskola, Szabadka
- Petrik Emese magiszter, magyartanár, Politechnikai Középfiskola,
Szabadka – doktorandusz, Újvidéki Egyetem,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Rajsli Ilona egyetemi rendes tanár, Újvidéki Egyetem,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Takács Izabella könyvtáros, Újvidéki Egyetem, Magyar Tannyelvű
Tanítóképző Kar, Szabadka – magiszterandusz, Újvidéki Egyetem,
BTK Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék
- Dr. Várady Tibor egyetemi tanár,
Közép-Európa Egyetem, Budapest – Emory Egyetem, Atlanta

TÁJÉKOZTATÓ

Kérjük szerzőinket, hogy a *Létünk*be szánt írásaikat elektronikus formában: doc. formátumban juttassák el szerkesztőségünk (letunk@forumliber.rs) vagy a főszerkesztő címére (erikazambo@eunet.rs); mágneslemezen vagy ímélnben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót, illetve legalább öt kulcsszót illesszenek.

A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítése érdekében (külön mellékletben) tüntessék fel elérhetőségüket: postai és ímélcímüket, telefonszámukat és (a szerzői névsorba) személyes adataikat: akadémiai fokozat(ok), család- és utónév, beosztás(ok), munkahely(ek), helység(ek).

A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman betűtípust alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 12 pontos; a táblázatok és a különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 10 pontos. Kérjük, hogy a szövegszerkesztés során kerüljék a felesleges technikai eljárásokat (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve a táblázatok használatát ajánljuk). A táblázatok szerkesztésekor vegyék figyelembe kiadványunk eddigi gyakorlatát, mintáit és a rendelkezésre álló laptükör méretét. Kérjük a szerzőket, hogy az ábrákat, diagrammokat ne illesszék a szövegtestbe, hanem mellékletként, a beillesztés helyének pontos jelölésével küldjék el.

A sorok száma másfeles sorközzel oldalanként legfeljebb harminc. A szövegben ne szerepeljenek indokolatlan sorkihagyások. A szerző neve (normál betűtípus) és a dolgozat címe (**FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ**) a szöveg elején áll középzárt helyzetben. A dolgozatnak a tudományos jelzet, illetve az angol nyelvű cím beillesztése miatt nem lehet egysorosnál hosszabb főcíme, s kérjük szerzőinket, hogy mellőzzék az alcímeket. A közcímek írásmódja: NAGYBETŰ. A szövegeket – indokolt esetben – a decimális rendszer segítségével tagolhatják (a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett arab számokkal: 1., 2., 1.1., 1.2. etc.). A *Szemle* rovatban közölt recenziókhoz és ismertetőkhöz nem járul összefoglaló és kulcsszavak sem. Könyvrecenzióknál az ismertetett könyv adatait az első bekezdésben közöljük. A konferenciabeszámolóok esetében a szövege egész tájékoztat a rendezvény jellegéről, adatairól. A szövegen belül a *könyv-* és *kiadványcímeket dőlt (italic)* betűvel emeljük ki. Semmilyen más kiemelés nem alkalmazunk. A szövegközi hivatkozásokat zárójelbe tesszük (a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza). A szövegközi hivatkozások formája a következőképp alakul; teljes mű esetén: (IMRE 1996), annak egy részlete esetén: (IMRE 1996: 33–40). Többkötetes mű esetében: (GYÖRFFY 1.: 37–159.). Adott szerzőtől felhasznált több, azo-

nos évből származó mű esetén: (SZEGEDY-MASZÁK 1980a), (SZEGEDY-MASZÁK 1980b: 30).

A tanulmány végén megadott irodalomjegyzék szorítkozzon a hivatkozott szakirodalomra a következő lehetséges formákban:

IMRE László 1996. *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen.

HANSÁGI Ágnes 2007. Tévelygések az irónia irányába. 1845 Eötvös József: A falu jegyzője = Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) *A magyar irodalom története II. 1800-tól 1919-ig*. Budapest, 258–272.

CSÁKY S. Piroska 2008. Humanista könyvtárakról, olvasási szokásokról = *Létünk* 4. 29–41.

KÁZMÉR Miklós – VÉGH József szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.

A közismert és a szerző által gyakran hivatkozott kiadványoknak széles körben elterjedt rövidítéseit is használhatják: ÚMIL (Új Magyar Irodalmi Lexikon), MNy (Magyar Nyelv), ItK (Irodalomtörténeti Közlemények), ÉKsz. (Magyar értelmező kéziszótár) etc. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást.

Kérjük a szerzőket, hogy végjegyzeteket egyáltalán ne, lábjegyzeteket is csak indokolt esetekben alkalmazzanak. A lábjegyzetek ne tartalmazzanak szakirodalmi hivatkozásokat!

A szerkesztőség

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

A KÖZÖSSÉGI TRAUMA IRODALMI REPREZENTÁCIÓJA

A NÉPI GYÓGYÁSZAT NYELVI EMLÉKEI LIPPAY JÁNOS
POSONI KERT CÍMŰ MŰVÉBEN

NEMZETGAZDÁK ÉS NEVELŐK

KÖNYVTÁRAK A MÚLTBAN ÉS A JELENBEN

A XVI. SZÁZADI MAGYAR KÓDEXEK MÁRIA-PRÉDIKÁCIÓI

AZ IRODALOM ÉS A JOG DIFFERENCIÁLÓDÁSA JÓSIKA
MIKLÓS *A SZEGEDI BOSZORKÁNYOK* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

SZÖVEG-KOLLÉGIUM

A LÍRAI SZUBJEKTUM (ÖN)TEREMTŐDÉSE

3
2009

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

008 (05)

LÉTÜNK : társadalom, tudomány, kultúra / Fő- és felelős szerkesztő Bence Erika. – 1. évf., 1. sz. (1971)–.–

Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1971 –.– 23 cm.

Évente négy szám
ISSN 0350-4158

COBISS.SR-ID 4664578

LÉTÜNK – társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Megjelenik negyedévenként. Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Németh Ferenc. Szerkesztőség és kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; www.forumliber.rs; e-mail: letunk@forumliber.rs – Szerkesztőségi fogadóóra pénteken 10-től 12 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod „Forum” 840-905668-94-es számlára (broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 83-80250-742131-00-04-830); előfizetéskor kérjük feltüntetni a Létünk nevét. – Előfizetési díj 2009-re belföldön 440 dinár. Egyes szám ára 120 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 20 EUR –

Készült a Verzal Nyomdában Újvidéken. – YU ISSN 0350-4158